HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 16.

Helynévtörténeti Tanulmányok

16.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2020

A Magyar Névarchívum Kiadványai 52.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2020
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2020

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

JUHÁSZ PÉTER: Erdély vízneveinek rétegei és népeinek betelepülése 7
KOVÁCS ÉVA: A természeti környezetre utaló településnevek változásai 71
SZŐKE MELINDA: Tővégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben 85
ZSUPOS ZOLTÁN: *Szartos, Szartó, Sártó, Tós* 97
HANKUSZ ÉVA: Határnevek összevető vizsgálata a szatmári térségben 107
BÁBA BARBARA: Az *l* hang kiesése a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban 129
VÉKONY VIVIEN: *Bocsár* és társai 149
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 165

Abstracts of the Volume

JUHÁSZ, PÉTER: On the layers of the water names of Transylvania and the insettlement of its ethnicities 67
KOVÁCS, ÉVA: Changes in Settlement Names Referring to the Natural Environment 82
SZŐKE, MELINDA: Toponyms with a Stem-Final Vowel in the Founding Charter of Pécsvárad 96
ZSUPOS, ZOLTÁN: *Szartos, Szartó, Sártó, Tós* 106
HANKUSZ, ÉVA: A Comparative Study of Boundary Names in the Szatmár Region 127
BÁBA, BARBARA: Dropping of the *l* Sound in the Dialects of the Early Old Hungarian Era 146
VÉKONY, VIVIEN: *Bocsár* and Similar Names 163

Juhász Péter

Erdély vízneveinek rétegei és népeinek betelepülése*

Tanulmányom Erdély földjének a történeti-régészeti adatok alapján rekonstruálható népességmozgásait a víznevek nyújtotta tanulságokkal összevetve igyekszik részletes képet nyújtani az egyes népvándorlás kori etnikumok megtelepüléséről és az egyes történeti korszakok nyelvi viszonyairól. Az ilyen jellegű, egy régió etnikai viszonyait történeti síkon, interdiszciplináris igénnyel vizsgáló feldolgozások meglehetősen ritkán látnak napvilágot ma még. A történeti kutatásban KRISTÓ GYULA kísérelte meg felvázolni több dunántúli mikrorégió etnikai viszonyait a kora Árpád-korban. KRISTÓ a helynevek etimológiai hátterére alapozta elemzését (1993b, 1997, 2000), megállapításait HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA több ponton vitatta (2016). HOFFMANN utóbb a Bakonyalja Árpád-kori etnikai viszonyairól rajzolt képet a víznévanyag és a településnevek felhasználásával. Amint a szerző megállapítja, a víznevek keletkezésének időszakát nyelvészeti eszközökkel ez esetben sem volt lehetséges meghatározni (2017: 146–148). Újabb regionális elemzés Erdély 10–11. századi régészeti leletanyagának kritikai szemléletű feldolgozása RÉVÉSZ LÁSZLÓ tollából, kitekintéssel a 8–9. századi népesség sorsára (2013). Jelen írásomban a víz- és településnevek mellett Erdély színes etnikai múltjának megfelelően gazdag régészeti hagyatéka is kiemelt szerepet kap, nem pusztán az egyes etnikumok azonosításában, hanem az időrend szempontjából is.

Erdély különböző etnikumainak betelepülése — a Kárpát-medence más tájaihoz hasonlóan — régóta kutatott, igen összetett probléma. Vizsgálata során nélkülözhetetlen az egyes tudományágak eredményeinek egyeztetése, természetesen az egyes diszciplínák etnikai relevanciájának fokozott figyelembevételével. Ezen a téren a nyelvi viszonyokkal a legszorosabb összefüggésben álló helynévanyag nyújthat elsősorban támpontokat. Ennek használatát ugyanakkor jelentősen korlátozza az időbeli változásait, átalakulásait, kicserélődését dokumentáló írott forrásanyag fennmaradásának mértéke. Emellett az írott forrásokban megtalálható, etnikai szempontú értékelésre alkalmas elemek (személynevek és helynevek) értékelésével kapcsolatban számos kétség, bizonytalanság is tapasztalható. Sok

* Ezúton mondok köszönetet Pelczéder Katalinnak és Révész Lászlónak a tanulmány megírásához nyújtott segítségükért.

DOI: 10.35528/Helynevtort/16/01

esetben késői, 12–13. századi keletkezésük, illetve tanúbizonyságuk térbeli behatároltsága nagyobb területek etnikai viszonyainak feltérképezésére kevéssé teszi alkalmassá adataikat.[1] Vegyes nyelvű területeken a helynevek jelentős része semmiféle eltérést nem mutat az egyes nyelvekben, csak a helynevek egy részében fogható meg elkülönítő nyelvi kritérium, ami erősen korlátozza a helynévi szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát (HOFFMANN 2007: 98–99, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–180). Fontos azt is hangsúlyozni, hogy el kell különíteni a névadókat és a későbbi névhasználók körét (HOFFMANN–TÓTH 2016: 269). További nehézséget okoz a párhuzamos helynévalakok létezésének lehetősége. A magyar nyelvű birtokosnak a saját nevét viselhette a birtoka, amit a korabeli presztízsviszonyok következtében az írott források is megörökítettek. A név esetleges idegen nyelvi alakjai viszont használóik fokozatos elmagyarosodásával feledésbe merülhettek, még akkor is, ha a birtokon élők többsége kezdetben nem is volt magyar nyelvű (HOFFMANN 2007: 115, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–177). Ugyanakkor a Kárpát-medence helynévanyagának a birtokviszonyok honfoglalást követő átalakulásához kapcsolódó tömeges kicserélődését nemigen támogatja az a tény, hogy a helynévanyagban az egész Árpád-koron keresztül más referáló személynevekkel szemben az egyházi eredetű személynevek mellett éppen a szláv eredetű személynevek voltak meghatározóak. Ezek aránya a 14. századtól csökkenésnek indul, ezzel szemben a török (és német) eredetű személynevek folyamatosan tartják korábbi 10–15%-os gyakoriságukat (TÓTH V. 2017: 34–35). Az Árpád-korban személynévből alakult helynévi anyag kisebb része látszik tehát visszavezethetőnek a honfoglalást követő évszázadra, hiszen a szláv (illetve egyházi és német) eredetű személynevek meggyökeresedése a magyarság körében bizonyára hosszabb időt vehetett igénybe. Ezzel szemben feltűnő a török eredetű személynevek jelentős arányú képviselete a helynévanyagban, tekintetbe véve a Kárpát-medencei magyar nyelvterület korábbi, legnagyobb valószínűség szerint török nyelvű avar kori lakosságát.

A magyar honfoglalás és az államalapítás kora etnikai viszonyainak megismeréséhez legkorábbi, 11. századi okleveleink nyújthatnak segítséget. E források helyneveinek hangalakja azonban elsősorban a 11. századi névhasználókról nyújthat információkat. Ez pedig azt is jelenti, hogy az idegen (szláv) eredetű neveket sokszor magyarosított (a magyar nyelv fonológiai szabályaihoz igazított) hangalakjukban rögzítették, ezáltal pedig e nevek a saját korukra nézve idegen nyelvű (szláv vagy török) népesség jelenlétének igazolására nem alkalmasak. A sokszor másolatban fennmaradt oklevelekben megőrzött hangalakok lehetnek azonban az átírás korának jellegzetességei is. A helynevek keletkezésének idejére

[1] A személynevek etimologizálásával kapcsolatos problémákra lásd például FEHÉRTÓI 1997, 1999, 2006, illetve TÓTH V. 2016; a helynévadásra pedig összefoglaló jelleggel HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018.

nyelvészeti eszközökkel nem lehetséges következtetni. A népességtörténeti kutatásokban igen nagy jelentőségre szert tett, formáns nélküli személynévből (puszta személynévből) alakult helynevek esetében az újabb kutatás ismerte fel, hogy a szláv helynévképző *-jь* formánssal alakulhattak a kiinduló személynévi formával egyező hangalakú helynevek. Ez a képzési mód ugyanakkor nem volt kimagaslóan elterjedt, vagyis a névcsoport zöme PÓCZOS RITA szerint továbbra is magyar névadásúnak tekintendő, de az egyedi esetek értékelésekor figyelembe kell venni ezt a lehetőséget is. PÓCZOS szerint a korai okleveleinkből ismert török személynévre visszamenő helynevek (pl. *Kolon, Börgönd,* illetve magyar képzővel *Tömördi, Patadi, Tápé*) esetében elképzelhető török névadás, akár a feltehető korabeli magyar–török kétnyelvűség révén (PÓCZOS 2019: 278–280). Egyes, hagyományosan szláv közszóból származtatott helynevünknek (pl. *Kenese, Szombat*) adatolható megegyező hangalakú személynévi párhuzama is, ami azt jelenti, hogy amennyiben a helynevek ezekből keletkeztek, magyar névadásúnak tekintendők.

Komoly probléma a jövevénynevek és a jövevényszavak elhatárolása is. Ha a helynév egy már korábban átvett idegen szóból keletkezett, akkor lehetséges a magyar névadás *(Szombat, Láz, Pest, Gerencsér)* (PÓCZOS 2019: 280, lásd még PELCZÉDER 2019: 221–225).[2] Ennek eldöntését a névadás alapját képező szó első ismert közszói előfordulása segítheti, azonban nyilvánvaló, hogy az adatoltság esetleges, a kifejezés akár jóval korábban is használatban lehetett már. Előfordul olyan eset is, hogy a denotátum fajtája nem derül ki a forrásból, ami azért okoz nehézséget, mert az adott névforma településnévként személynévi alapú és így magyar névadású lehet, víznévként viszont szláv névadókra mutat *(Ozora)*. Néha a névadás motivációjának eldönthetetlensége következtében bizonytalan egy-egy helynév eredete (pl. *Győr, Kapos*), bár a magyar névadás kétségtelen. A 11. századi okleveleben (és persze később is) emellett több ismeretlen eredetű helynév is feltűnik *(Máma, Murin, Wisetcha, Lupa),* ezek értékelése ugyancsak bizonytalan (PÓCZOS 2019: 281).

Legkorábbi, Szent István-kori okleveleink 51 helynevéből mindössze 14-nek van biztos magyar, 4-nek biztos szláv magyarázata, illetve 5 latin névalak mögött részben magyar élőnyelvi alakokat feltételezhetünk. Mindez az összes helynév felét sem éri el. Amennyiben a formáns nélküli személynévből keletkezett, nagy valószínűséggel magyar névadású helyneveket is számításba vesszük, az összes név 58%-a tekinthető magyar névadásúnak. Fennmaradt korai helyneveink kis száma PÓCZOS szerint óvatosságra int abban a tekintetben, hogy a több lehetséges

[2] PELCZÉDER KATALIN a Bakonybéli összeírás *vulgo tana* néven jelölt halászóhelye kapcsán jegyzi meg, hogy a korabeli presztízsviszonyok alapján szláv kifejezést aligha jegyezhettek le *vulgo,* azaz 'köznyelven' megjelöléssel (2019: 223).

magyarázattal bíró helyneveket egyértelműen hozzárendeljük egy-egy névadói csoporthoz (2019: 281–283).[3]

Jelen elemzés szempontjából a kontinuitás jellemzőinek vizsgálata rendkívül fontos. A kutatás arra a következtetésre jutott, hogy „a társadalomkontinuitás egyik bizonyítéka, hogy a hely névállománya nagyfokú állandóságot mutat, a településkontinuitásé, hogy a nevek egy része megőrződik, de hangalakilag beilleszkedik az újonnan érkező lakosság nyelvébe, míg más részüket saját nyelve és névmintái alapján újraalkotják a hódítók. A romkontinuitásra ezekkel szemben viszont az jellemző, hogy a nagy folyók, legjelentősebb városok nevein kívül minden más helynév feledésbe merül." (PÓCZOS 2018: 393, vö. KISS L. 1997: 187–188).

A víznevek ideális támpontot nyújtanak ahhoz, hogy kisebb vagy nagyobb régiók etnikai összetételének változásait megvizsgáljuk. A víznevek, különösen a nagyobb, több vagy sok települést érintő vízfolyások elnevezései jellemzően régebbiek a mellettük található települések neveinél (vö. BENKŐ 1947). „Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi településnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejthetők." (KISS L. 1999b: 282). A megnevezett vízfolyásnak a vízrendszer egészében betöltött szerepéhez mérten képesek elnevezéseik egy-egy terület névadási szokásairól képet nyújtani. Minél nagyobb (hosszabb) egy vízfolyás, elnevezése annál szélesebb körben ismert. A nagyobb folyók elnevezései a szomszédos régiókban is elterjednek, míg a kisebb vízfolyások elnevezései csak szűkebb környezetükben használatosak. A víznevek időbeni tartóssága is nagyságrendjükkel van összefüggésben. Minél szélesebb körben ismertek neveik, annál tartósabbak.[4] Az újonnan érkezők nemcsak a helyi lakosságtól, hanem annak közelebbi és esetleg távolabbi szomszédai révén is megismerhetik a nagyobb vízfolyások neveit. Így például a Duna nevét a távoli Kazáriában is ismerték a 10. században (ZIMONYI 2005: 199–200). KNIEZSA úgy fogalmaz, hogy a települések gyakori pusztulásával könnyen feledésbe merülő településnevekkel szemben a nagyobb területeken keresztülfolyó vizek neveit a nagyobb katasztrófák után fennmaradó csekély lakosság is tovább képes adni az újonnan beköltözőknek (1943: 27). „Nyoma sincs a római városneveknek (Sarmiseghetuza: Várhely–Grădişte, Apulum: Gyulafehérvár–Bălgrad, Potaissa: Torda–Turda, Napoca: Kolozsvár–Cluj, Porolissum: Mojgrád–Moigrad), ezzel szemben a folyók nevei (Tisza, Szamos, Körös, Maros, Ompoly, Olt, Temes és Berzava) ma is megvannak." (i. m. 28).

A megnevezett vizek mérete szoros kapcsolatban áll elnevezésük tartósságával. Már KNIEZSA ISTVÁN megállapította, hogy „A folyóneveknek ebből az állandóságából és régiségéből önként következik, hogy egy terület legrégibb néprajzi

[3] A magyar–szláv együttélés problémájához lásd részletesen JUHÁSZ P. 2018.

[4] A víznevek jelentőségére lásd még GYŐRFFY 2011: 7–9.

viszonyainak kutatását a folyónevek vizsgálatával kell elkezdeni. Ez főleg arra ad feleletet, hogy a kérdéses nép a beköltözése idején hol, milyen népeket talált. Azonban nem minden víznevet jellemez az állandóság. Ez csak a nagy folyókra és nagyobb patakokra vonatkozik." A kisebb vízfolyások neveit ezzel szemben „legtöbbször már a szomszéd község sem ismeri, így egy helység lakosságának kicserélődése esetén a patak neve legtöbbször feledésbe merül" (1943: 28). Ugyanakkor még a kisebb vizek neveinek több évszázados fennmaradására is van példa, a 13. századtól akár napjainkig is: ismerünk ilyeneket például Abaújban, Biharban és Beregben is (GYŐRFFY 2011: 147). HOFFMANN ISTVÁN a középkori *Fok* (ma *Sió*) és a *Füzegy* (ma *Koppány*) víznevek példáján keresztül mutatja be, hogy „a közepes és nagyobb folyók nevei egykor egy-egy kisebb névközösségen belül jöttek létre mikronévként. Ebből adódóan ugyanannak a vízfolyásnak a különböző szakaszait nem feltétlenül illették ugyanazzal a névvel, sőt a régebbi korok víznévhasználatát eleve a többnevűség jellemezhette." Azt is hangsúlyozza, hogy a különböző nevek egységesülésében „a gazdasági, kulturális és nyelvi presztízsnek lehet meghatározó szerepe" (2010: 212).

A névtani kutatás ennek a felismerésnek megfelelően méretük szerint csoportosítja a vízfolyásokat. A nagyvizek terminust a több száz kilométer hosszúságú, különböző nyelvi közösségek helynévrendszerébe illeszkedő folyóvíznevekre használja *(Duna, Tisza, Dráva, Száva).* A középvizek megnevezéssel száz kilométernél hosszabb, sok települést, akár több nyelvközösséget is érintő vízfolyásokat illet *(Szamos, Körös, Maros, Sajó, Hernád, Ipoly, Garam).* Megkülönbözteti még a két-három (kisvizek) és az egyetlen helységen (át)folyó vizeket (mikrovizek), bár utóbbiak elnevezései is részei lehetnek több névközösségnek (GYŐRFFY 2011: 40–41, KISS M. 2015: 33–34).

A fentiek alapján a víznevek vizsgálata a történeti etnikai rekonstrukció szempontjából rendkívüli fontossággal bírhat. Az egymást követő vagy egymás szomszédságába települő különböző nyelvi közösségek átvehetik a korábbi elnevezéseket, de új, saját elnevezéseket is létrehozhatnak, párhuzamos névadás is elképzelhető (KISS M. 2015: 11). A kisebb vizek elnevezései új népcsoportok megtelepülésével kikerülhetnek a használatból, a nagyobb vízfolyások elnevezései azonban általában megőrződnek. Minél hosszabb egy vízfolyás, annál nagyobb területen lehet ismert az elnevezése, annál szélesebb körben nyújthat tájékozódási támpontot. Így mindig lesz olyan, a közelebbi vagy távolabbi szomszédságában élő nyelvi közösség, amelyik az elnevezést tovább tudja adni a később érkezőknek. Várható az is, hogy az átadott elnevezés az átvevő nyelv szabályaihoz igazodva módosul. Az évszázadokon keresztül használatban maradó víznevek egyfajta „időbeli nyelvi hídszerepet" alkotva tájékoztatást nyújthatnak a vizsgált térségben megjelenő nyelvekről (HOFFMANN 2010: 210). A víznevek tartósságából következik, hogy „a honfoglaláskor itt talált népeket jórészt a víznevek segítségével lehet rekonstruálni, a magyarság térfoglalását, megtelepedését pedig

a településnevek mutatják leginkább" (i. m. 213). GYŐRFFY ERZSÉBET felhívja a figyelmet a víznévkincs egységesülési folyamatára is. Megállapítása szerint az Árpád-korban a folyóvíznevek rendszere régiónként lényegesen eltérő képet mutatott, napjainkra azonban — vélhetően a modern ember szélesebb látókörével magyarázhatóan — sokkal egységesebb jelleget öltött. Ez azonban általánosságban nem érvényes a nagy- és középvizek neveire (GYŐRFFY 2011: 151–152). Kérdéses, hogy a történeti idők jobban vagy rosszabbul adatolt migrációs folyamatai során elképzelhetőek-e hasonló egységesülési folyamatok?

A leggazdagabb, folyamatosan bővülő és jól kronologizálható ismeretanyagot szolgáltató régészeti kutatások az etnikai azonosítás szempontjából szintén számos módszertani nehézséggel küzdenek. A régészeti kultúráknak egyes etnikumokkal történő azonosításával régóta próbálkozik a kutatás. Mára azonban több kétség merült fel ennek a megfeleltetésnek a lehetőségeit illetően (lásd erre BÁLINT 2006: 309–334, illetve BRATHER 2004). Igen jellegzetes esete ennek a problémának a Kárpát-medencébe költöző steppei eredetű törzsszövetségek, a hunok, avarok és magyarok régészeti hagyatéka, amelyeknek legfeljebb egyes elemeit sikerült az írott forrásokból kirajzolódó keleti szállásterületeiken fellelni. A 10. századi klasszikus honfoglaló magyar régészeti hagyaték keleti előzményei tekintetében az elmúlt két évtizedben komoly előrelépés történt ugyan, ám a jelen tanulmány szempontjából kiemelten fontos avarok esetében egészen más a helyzet. A kaganátus régészeti hagyatékában jól elkülöníthetők romanizált kultúrájú (Keszthely-kultúra, Környe-Várpalota-Veszprém csoport), germán kulturális elemeket mutató (Zamárdi- és Mezőbánd-csoport) lelőhelyek, különböző, a szláv nyelvű területek kulturális elemeit (és temetkezési szokásait) mutató csoportok (Pókaszepetk-csoport, Felső-Tisza-vidéki, dél-erdélyi hamvasztásos temetők, szilágysági halomsíros csoport, Lázári-Piskolt csoport). Ugyanakkor a kaganátus steppei összetevőinek (pl. a kutrigurok) hagyatékát sem a Kárpát-medencében, sem attól keletre nem sikerült elkülöníteni. Emellett a kaganátus régészeti hagyatékának sokszínűsége a 8. századra uniformizálódott, a jelentős különbségek eltűntek (BÁLINT 2006: 312–314).

Hasonló problémák jelentkeznek az írott forrásokból etnikailag igen sokszínűnek megismert Kazária kora középkori régészeti hagyatékában is. Az ún. Szaltovó-majackojei régészeti kultúrán belül kimutatott csoportok nem mutatnak egymástól karakterisztikusan eltérő jelenségeket, az anyagi kultúra hatalmas területeken összességében nagyon sok közös vonással bír. Az etnikailag szintén összetett belső-ázsiai kora középkori államalakulatok egyes etnikumainak leletanyagát sem sikerült még megbízhatóan elkülöníteni. A temetkezési szokások is feltűnően nagy változásokat mutatnak. Így például a jellegzetes kora avar kori temetkezési szokások a késő avar korra szórványossá válnak vagy eltűnnek. Nem különíthetőek el az egyes szláv csoportok sem, de van példa jellegzetes temetkezési szokásoknak

a politikai viszonyokkal való összefüggésére (belső- és közép-ázsiai türkök), kétféle temetkezési szokás (hamvasztásos és korhasztásos) egyidejű létezésére egy népnél (burtaszok), valamint a vallási változások hatásaira is (a hamvasztással temetkező kirgizeknél a csontvázas temetkezés megjelenése muszlim hatásra). Az egyes régészeti kultúrák elsősorban politikai alakulatokhoz kötődnek, nem pedig etnikumokhoz (BÁLINT 2006: 317–321). Számos példa ismert a viselet gyökeres megváltozására is idegen politikai-kulturális befolyás következtében (kínai–mongol, langobard–római érintkezés, avar és magyar viselet változásai). A viselet bizonyosan nem etnikum-, hanem kultúra- és korfüggő (BÁLINT 2006: 325–329).

A népvándorlás kor vonatkozásában azonban jelentős könnyebbséget jelenthet az egymástól távol kialakult, nagy különbségeket mutató anyagi kultúrák találkozása. Még akkor is, ha a temetkezési szokásokban és a tárgyi hagyatékban jelentkező markáns különbség — például az avarok esetében a szomszédos Bizánc vagy a Meroving-kultúra hatására — a későbbiekben lassan elmosódott, el is tűnt akár.[5]

A Kárpát-medence 9–11. századi régészeti hagyatékának értékelése szintén meghatározó változásokon megy keresztül napjainkban. Jóllehet az elmúlt évtizedek során számos kutató figyelmeztetett a magyar honfoglalást megelőző és az azt követő időszak leletanyagának számos kapcsolatára, mégis a két időszakot markánsan elhatároló, a magyar honfoglalást egyfajta *tabula rasa*-ként kezelő felfogás határozta meg a kutatás fő irányait. Mára azonban a kontinuitás vizsgálata előtérbe látszik kerülni, amit egyes, a két időszak népesedési folyamatosságára utaló régészeti jelenségek (a 8–11. századi települési kerámia egyezése, 8–9. századi ékszertípusok feltűnése a 10. század végén induló temetőkben) indokolnak. A régészeti elemzések újból előtérbe hozzák a régóta gyanított, több régiót érintő áttelepítések valószínűségét a 10–11. század fordulóján (Nyugat-Dunántúl, Dél-Erdély, Észak-Alföld) (RÉVÉSZ 2015: 45–47).

1. Az ősi indoeurópai víznévréteg és névadói

A kutatás Erdély vízrendszerének meghatározó elemeit, a *Tisza,* a *Szamos,* a *Körös,* a *Maros* és a *Temes,* illetve néhány kisebb mellékvizük neveit ősi óeurópai vagy indoeurópai (dák) eredetű elnevezésként határozza meg. Az óeurópai terminus a mai, illetve a nyelvemlékes korból ismert nyelvekből meg nem fejthető, feltehetően indoeurópai elemekből álló víznévréteget jelöli. A 20. század első felének kutatása a víznevekben felismert indoeurópai alapszavak ellenére az egykori indoeurópai alapnyelv és a későbbi önálló nyelvek közötti kronológiai és

[5] Az Erdély vonatkozásában is erősen releváns gepida–avar, illetve avar–szláv együttélés kutatásának problémáira lásd BÓNA 1978: 123–170, 1986: 162–164, VIDA 2009: 114, 2018: 272–275, illetve BÓNA 1986: 177–188, 1989: 90–94.

nyelvi hézag kitöltésére az ókori forrásokból megfogható kelta és illír nyelv(csoport) nyelveit próbálta felhasználni, holott azok jellegét nem is ismerjük. A két nyelv(csoport) nyelvemlékei elsősorban éppen a hozzájuk kötött hely- és víznevek, így tulajdonképpen a körkörös érveléshez hasonló módszertani probléma alakult ki. E bizonytalanság eredményezte a konkrét nyelvek helyett az óeurópai terminus használatát. Az ide tartozó, meglepően kiterjedt területeken jelentkező víznévréteg szókincsében és morfológiai alakjában az elméletet kidolgozó HANS KRAHE szerint nagy hasonlóságot mutat, közös kiinduló formára vezethetők vissza (PÓCZOS 2016: 84–87). Az 1950-es években publikált elméletet számos kritika érte, elsősorban az óeurópai terminus nyelvi bizonytalanságai miatt. Felmerült az is, hogy ez a nyelv az indoeurópai alapnyelvvel azonos, jóllehet KRAHE az óeurópait az indoeurópai alapnyelv és az önálló nyugati nyelvek közötti, sok dialektusból álló átmenetnek gondolta (i. m. 87–90). PÓCZOS szerint azonban a nyelvtörténeti módszertan szempontjából kérdéses, hogy lehetséges-e egyáltalán az írott forrásos korokat akár évezredekkel megelőző nyelvtörténeti folyamatok vizsgálata. Kérdéses az is, hogy az európai víznevek alaki hasonlósága (néhány gyakori fonémakapcsolat) elegendő-e régi rendszerszintű nyelvi kapcsolatok feltételezésére (i. m. 91). A hivatkozott indoeurópai tövek túl egyszerűek (egy-két mássalhangzó és egy magánhangzó kombinációi), így mindig lehetséges ezek között az ismeretlen eredetű vízneveknek megfelelő előzményt találni. Magyar nyelvterületen pedig az is nehézség, hogy a magánhangzórendszer jelentős mértékű ómagyar kori változásai elmosták az indoeurópai tövek azonosításának egyik fontos kritériumát, a tövek magánhangzó-váltakozását (Ablaut) (PÓCZOS 2004: 120–121).

A *Tisza* nevét KNIEZSA ISTVÁN ősi, eredetére nézve bizonytalan elnevezésnek véli (1943: 31). KISS LAJOS a *Tisza* nevének forrásaként egy ie. *tī-* 'olvaszt, olvad' tő **Tisjo-* származékát jelöli meg, 'iszapos, sáros' jelentéssel (FNESz.), illetve egy indoeurópai **tei, *ti* 'folyóssá tesz, olvaszt; nyálkás-nedves állapotban van' jelentésű, a gör. *tiphos* 'mocsár, tó', az óegyházi szláv **timěno* 'iszap' főnévvel összefüggő tőre gondol (1999a: 151). Ez a névadási motiváció tárgyi szempontból is valószínűsíthető, a névadó a folyó síkvidéki, mocsaras árterekkel övezett szakaszának népessége lehetett (SEBESTYÉN 2016: 184).

A Tisza elsőként 1336-ból adatolt mellékfolyójának, a *Tarac*-nak a nevét származtatták a dák nyelvből, a Dnyeszter *Tyras* nevéhez hasonlóan a thrák *ar* 'folyás' jelentésű főnévvel kapcsolatba hozva (SEBESTYÉN 2015: 65). Ősi indoeurópai folyónévnek tartja KISS LAJOS, a görög *τοροϛ* 'hangos, gyors, fürge' és az óiráni *tāraḥ* 'átható, hangos' melléknévvel összekapcsolva (FNESz.). Husztnál és Máramarosszigetnél is torkollt a Tiszába a középkorban *Iza* nevű folyó. Nevükben az ősi, indoeurópai **eis- ~ *ois- ~ *is-* 'hevesen, gyorsan mozog' tövet keresik, a magyarba közvetítő nyelvként a szlávot határozzák meg (KNIEZSA 1943: 32, FNESz., SEBESTYÉN 2015: 66). Mellékfolyójának, a *Máramaros*-nak

a nevét KNIEZSA ismeretlen eredetűnek tekinti, a feltett eredeti román *Mare Mureş* 'Nagy Maros' alakot népetimológiának tartja (1943: 32). KISS LAJOS az ismeretlen eredetű **mori, mōri* 'tenger, állóvíz' kifejezés és a 'holt' jelentésű **marusa* összetételének véli (FNESz.). A Tiszába folyó *Visó* nevét KNIEZSA szintén ismeretlen eredetűnek határozta meg, szláv személynévi származtatását kizárta, a román nevet a magyarból eredezteti (1943: 31–32). KISS LAJOS az ősi indoeurópai **ueis-* ~ **uis-* 'folyik, szétfolyik' tővel hozza kapcsolatba (FNESz., 1999a: 152).

A *Szamos* nevének ókori előzménye az egyetlen adatból ismert, accusativusi *Samum* alak, amelyből KISS LAJOS egy ősi indoeurópai **Samisjos* víznevet rekonstruál. Ez a franciaországi *Somme* folyónévvel függhet össze, amelynek töve a kelta **samo-* 'nyugalom' lehet (1999a: 151).

Az ókori forrásokban *Maris, Marisos, Marisia* néven szereplő *Maros* nevét KISS LAJOS az indoeurópai **mori* 'tenger, tó, posványvíz' származékaként határozza meg, talán dák 'posványvíz' jelentéssel (1999a: 150).

Gyulafehérvárnál jobb oldalról ömlik a Marosba az *Ompoly,* amelynek ókori alakját a Zalatna város helyén feküdt római **Ampeium* város neve alapján *Ampeios* alakban rekonstruálják, benne az indoeurópai *mp-* tövet keresik, 'nedves, nyirkos' jelentéssel (örmény *amb, amp* 'felhő', latin *imber* 'eső') (KISS L. 1999a: 150–151). KNIEZSA szerint „a román név *-oi* szóvége […] a latin *Ampei[um] -ei-*ével szemben világosan mutatja a magyar közvetítést, mert a latin *-ei-*ből a románban nem lett soha és nem is lehetett *-oi.* Ezzel szemben a magyarban ez a magánhangzó illeszkedés következtében szabályos fejlődés". A román *Ampoi* alak egy erdélyi német nyelvjárási *Ampoi* alak átvétele (1943: 49). A folyónév ókori eredete ugyanakkor bizonytalan. VÉKONY GÁBOR szerint az Ompoly középkori *Onpoy, Ompey, Ompay* névalakjai és eredeti birtoknévi szerepe arra utal, hogy a magyar *Omp (Ompud)* személynév birtokos alakja lehet, jelentése 'Ompé' (1989: 176–177). VÉKONY vitatja az *Abrud* név eredeztetését is egy feltett dák nyelvi **obrud* 'arany' szóból. A helység eredeti neve szerinte a német Gross-Schlatten forrása, a szláv *Zalatna* lehet, amelyet patakjának neve máig őriz. Az *Abrud* nevet régi *Obruth, Obrud[bania], Obrugh* alakok alapján egy szláv **obritji, *obrići* szóból származtatja, és a változó szóvéget szerinte a magyarban hiányzó *ć* hang különböző visszaadása magyarázza (1989: 177).

A *Sztrigy* neve KNIEZSA szerint „egy indogermán **streu* ~ **sreu* 'folyni' gyökre megy vissza, és a *Stryj* (Galicia), *Struma* (Bulgária) stb. nevekkel függ össze, bár a képzése nem világos. A magyar nevet kétségtelenül a szlávok közvetítették". Kiemeli, hogy a Hunyadi-medence fő vizének környezetében jelentős szláv népességre utalnak a helynevek a 10–11. században, a folyónak a helyi vízrendszerben betöltött meghatározó szerepe kizárja, hogy késői, 12–13. századi szláv betelepülőktől származzon (1943: 51).

Az *Olt* az ókorban *Αλούτα* (Strabo), *Αλούταζ* (Ptolemaios), *Alutus* (Tab. Peuting.) néven ismert. KNIEZSA szerint a szászok az ómagyar *Olt*-ot népetimológiás módon a német *Alt* 'régi' főnévvel egyeztethették (1943: 52–53). KISS LAJOS szerint az *Olt* neve dák eredetű lehet, a litván *Aluõte* folyónévvel és a 'forrás' jelentésű lett *aluõts* főnévvel tartozik össze. A hangtani nehézségek ellenére egy szláv **Olъtъ* alakot tesz fel, amely a magyarba került (1999a: 150). Mellékvize, az *Ára-patak* ismeretlen eredetű neve, a magyar *Árva* ~ tót *Orava,* horvát *Oriava* ~ *Orljava* és ukrán *Orava* ~ *Oriava* víznevekkel függ össze (KNIEZSA 1943: 53). Az Erdély délkeleti szögletéből a Kárpátokon át a Szeretbe folyó *Bodza* nevét KISS LAJOS az ókorból a trák *Musoios* (helyesen **Busaios*) formában adatolt 'bak' jelentésű víznévvel köti össze. Ezt a beköltöző szlávok formálhatták **Bъzovъ* 'bodzás hely' alakúra, ebből származhat a magyar alak, amely hasonló hangzású növénynevünkhöz igazodhatott (1999a: 150).

A *Temes* folyó az ókorban *Tibisis, Tibisia* alakban adatolt, KISS LAJOS egy **Tibhisjos* ősformát rekonstruál, amelynek töve az indoeurópai **tei, *ti* 'folyóssá tesz, olvaszt', csakúgy, mint a *Tisza* esetében (1999a: 515).

A *Berzava ~ Bârzava* az ókorból *Bersovia* (i. sz. 3. század), *Berzobin* (Geogr. Ravenn.) néven ismert. KNIEZSA szerint „Sem az ó-magyar *Burzva,* sem a román *Bârzava,* sem pedig a szerb *Berzava* nem alakulhatott egy szláv **Brězava*-ból." Ehelyett szlávok által adoptált ősi, talán trák név lehet (szláv **Bъrzava,* ómagyar **Burzava*) (1943: 61). KISS LAJOS szerint a *Berzava* neve az ókori *Bersobis (*Bersovis), Bersovia* nevekkel függhet össze, forrásuk az indoeurópai **bher(ē)g* 'fénylik, ragyog' szó lehet. Szláv közvetítésre gondol, akik az ősszláv **berza* 'nyírfa' vagy inkább a **bъrzъ* 'sebes, gyors' szavakat azonosíthatták a névben (1999a: 150).

A *Dierna* (mai *Cserna*) nevét VÉKONY Dácia egyik „bejáratáként" az indogermán *Dh^{u}er* 'kapu' és más európai megfelelőivel értelmezi, hangsúlyozza a dák szó albán kapcsolatát is (1989: 100).

A forrásokban *Grisia* (Jordanes), *Gresia* (Ravennai Anonymus), *Κρίσος* (DAI), *Crys* (1075/1226), *Crisius* (Anonymus) szereplő *Körös* nevét KISS MAGDALÉNA a dák **k(w)ṛhso-s* 'fekete' (FNESz. *Körös*) melléknévből származtatja, ami a magyar nyelvbe feltehetőleg a szlávok közvetítésével került (2015: 147). KISS LAJOS szerint a talán dák tő (**kr-* formában) hangutánzó szó lehetett, párhuzamként a litván *krioklys* 'vízesés' kifejezést hozza (1999a: 150).

A dák földrajzi nevek sorában fennmaradt *Apo* 'víz' folyónév VÉKONY szerint a *Karas*-ra vonatkoztatható indogermán eredetű név, iráni elterjedtsége és a térségre vonatkozó ismereteink alapján szarmata eredetét is valószínűsíti (1989: 99).

A Ptolemaiosnál már a mai értelemben vett *Kárpátok*-at jelölő *Karpatés* nevet VÉKONY az indogermán *sqer-, qer-* 'vág?' és albán *karpë* 'szikla' szavakkal veti össze. Utóbbit a jól adatolt dák-albán(karp) nyelvi kapcsolattal hozza összefüggésbe (1989: 99).

Az ősi indoeurópai víznevek névadóit a kutatás több esetben a dákokban keresi. A legnagyobb folyóvizek esetében neveik átörökítéséhez nem szükséges a római hódítás előtti lakosság leszármazottainak folyamatos jelenlétével számolnunk, azonban a kisebb vizek elnevezéseinek továbbélése *(Berzava, Bodza, Iza, Tarac, Visó, Ompoly?)* valószínűsítheti kisszámú trák-dák nyelvű csoportok hosszabb fennmaradását. Ez könnyen elképzelhető, hiszen többségük kifejezetten félreeső, erdős, hegyvidéki környezetben található. Ezzel egyezik az a felfogás, amelyik a Tisza nagyobb kárpátaljai mellékfolyói ősi európai elnevezéseinek fennmaradását a térség magyar honfoglalás előtti folyamatos lakottságával magyarázza (vö. SEBESTYÉN 2015: 67), a honfoglalást követő időszakban kisszámú, vadász-halász életmódú népességgel számol, bár Máramaros sóbányáit már a rómaiak is művelték (i. m. 64).

A nagy folyók völgyeiben aligha számolhatunk a római korban vagy azután dák népességgel, hiszen Ptolemaios dák településlistájából csak a Beszterce megyei Alsóilosva mellett elhelyezkedő *Arcobadara* vagy *Arcobada* települését sikerült azonosítani, a többi erdélyi dák település *(Arcidava, Docidava, Ziridava, Singidava, Sacidava, Marcodava, Ramidava, Cornidava, Sandava, Utidava, Patridava)* helye ismeretlen (PTOLEMAIOS 1843: 179–180, T. SZABÓ é. n. 1).[6] Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a római Dácia városai nem az őslakos közösségekből jöttek létre, hanem a katonai táborok mellett létesült *vicus*-okból (TÓTH E. 1986: 93). Így például a dák *Sarmizeghetusa* helyétől *(Várhely, Gradişte)* 37 km-re épült fel a római *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* A római *Apulum* pedig 17 km-re a mai *Kecskekő*-n *(Piatra Crairii)* található dák településtől (VÉKONY 1989: 87). Ugyanakkor a római Dácia településeinek *(Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Romula, Potaissa, Porolissum, Tibiscum, Dierna, Ampelum, Napoca)* nevei szintén ismeretlenek a középkorban.[7] Míg Pannónia déli részein a romanizmus eltűnése ellenére városnevek sora *(Sirmium ~ Szerém, Siscia ~ Sziszek, Poetovio ~ Ptuj)* maradt fenn, addig Dáciában nincs folytatása *Apulum, Napoca, Potaissa* stb. neveinek. A közepes méretű folyók késői, török, szláv, magyar neveire is figyelmeztet VÉKONY. Ez szerinte az írott forrásokban is megfogható többszöri, nagyarányú népességcserével magyarázható (1989: 176–177). A román kutatás által dáknak meghatározott víznevek közül egyetlen

[6] A Dák királyságra lásd VÉKONY–MÓCSY 1986, a dák toponímiára és a dák problémára pedig T. SZABÓ é. n. 2, DANA–NEMETI 2012. A mai Algyógy helyén feküdt Germizera dák település, nevét VÉKONY az indogermán *Gh^{u}er-m-* 'forró' és *ezr (<Eĝhero-)* 'szél, part' összetételeként 'hévíz'-ként értelmezi (1989: 100).

[7] 11 municipium (városi rangú település): Dierna (Orsova), Tibiscum (a Temes partján), Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum (Gyulafehérvár), Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár), Porolissum (Zilah mellett), Alburnus Maior (Verespatak). Dák neve csak Ampelumnak (Zalatna) van, az Ompoly folyó mellett. A személynévanyag jórészt római, a többi igen vegyes (görög, palmyrai, kelta) (PAP 2001). A helynevek kontinuitásának hiányára lásd még BALLA 1990: 35–36.

egy sem él a román nyelvben, így a *Dunăre (Dunaris), Argeş (Argessos), Bîrzava* (*Bersobis* városnév!), *Someş (Samus), Olt (Aluta), Tisa (Tissos), Ompoi* (*Ampellum* városnév!), *Motru* (*Amutrion* városnév!), *Cerna (Dzierna), Buzău (Museos)* nevek (MAKKAI 1975: 752).[8] A Dácia területét csak részben érintő *Szamos* és *Maros* nevének fennmaradása nem pusztán Dácia lakosságától függött, az *Olt (Alutus)* és a *Cserna (Dierna?)* ősi nevét fenntartotta a Duna északi partját is kézben tartó római, majd bizánci határvédelem. TÓTH ENDRE a néhány bizonytalan eredetű belső-dáciai víznév mellett az ősi neveknek a Pannóniában tapasztaltnál is nagyobb mértékű eltűnését szintén a provincia írott forrásokban megörökített római kiürítésével, gyökeres népességcserével magyarázza (1986: 107). A Dáciára vonatkozó írott forrásokban fennmaradt, értékelhető, mintegy 3000 személynév háromnegyede római név (kb. 2200), görög vagy keleti görög 420, illír 120, kelta 70, néhány germán, trák-dák 60, szíriai eredetű sémi jellegű név szintén 60, ezen kívül néhány ázsiai, afrikai név fordul elő. TÓTH ENDRE megállapítja, hogy a trák-dák nevek száma nagyon csekély, a teljes névanyag 2%-a. Ezek többsége azonban valódi trák név, viselőik a Dunától délre eső balkáni térségből érkezhettek Dáciába. Felhívja a figyelmet a délről (Moesia, trák-görög) és keletről, főleg Szíriából származó népesség jelenlétét igazoló számos vallási emlékre Dél-Dáciában. Noricum-pannoniai (germán-kelta) és illír eredetű lakosság áttelepedésére pedig a halomsíros temetkezési szokások elterjedése utal Daciának főleg a mai Erdélyhez tartozó részein (TÓTH E. 1986: 85–87). VÉKONY GÁBOR Mócsy Andrásra hivatkozva állapítja meg, hogy a trák-dáknak meghatározott személynévanyag voltaképpen trák, a két nyelv nem azonos, a személynevek párhuzamai a Dunától délre ismertek. De a dák királyság többi jelentős, kelta és iráni törzse sem jelenik meg a római Dácia személynévanyagában, ami szerinte szintén népességcserére mutat (1989: 140–141).

Már a dák királyság is igen heterogén volt etnikai szempontból. A várak *(-dava)* központú területi egységeket irányító előkelők *(tarabostes ~ pileati)* és a falufőnökök *(capillati)* azok, akiket a források (Jordanes, Flavius, Sudas lexikon) a dákokkal (getákkal) azonosítanak (VÉKONY 1989: 67–68). VÉKONY GÁBOR hangsúlyozza a dák királyság területének etnikai kevertségét, vegyesen kelta, iráni, dák, bastarna lakosságát. Ptolemaios 44 dáciai helységneve közül 14 *-daua* 'vár' végződésű, ezek előtagjai többségében személynevekből származnak, így etnikai közvetkeztetésekre alkalmatlanok, csak két falunév *(Porolisson* és *Patruissa ~ Potauissa)* tekinthető szerinte bizonyosan dáknak. A római időszakban igen jelentős a latin városnevek száma (7), de a görög neveké is (4) (VÉKONY 1989: 86–87, 92–93). A pannon háború idején (i. e. 13–11) a dák királyság öt részre oszlott, ebből három kelta (*cotinus*-ok Sarmizegethusa környékén, a szászvárosi

[8] A dák-római-román kontinuitás elméletére lásd VÉKONY 1989: 23–54, illetve NAGY L. 2001, VISY 2012.

hegyekben, *anartius*-ok a Sebes-Körös forrásvidékén, *teuriscus*-ok a Szamos mentén). Dákok lehettek a *ratacus*-ok a Maros felső folyásvidékén, a Délkelet-Erdélyben kereshető *caucus*-ok pedig VÉKONY szerint a bastarnákhoz kapcsolhatók (1989: 75–77). A dák királyság Ptolemaiosnál 104 körülre vonatkozóan feljegyzett törzsei közül VÉKONY a kelta *anartoi* és *teuriskoi* törzseket a Körösök és a Szamos vidékére helyezi, a *koténsioi ~ koténoi* törzset az Érc-hegységbe. Hangtani alapon nem dáknak, hanem feltehetően iráninak határozza meg a *biéphoi, piephigoi, sénsioi* törzseket, az elsőt a Bánság területére, utóbbi kettőt a Déli-Kárpátok és a Duna közé, ugyanide a bizonytalan nyelvi hátterű *keiagisoi* törzset. A szintén nem dák *kaukoénsioi* törzset Délkelet-Erdélyben keresi. A *koistobókoi* (kosztobók) törzs szerinte biztosan dáknak tekinthető, és a kárpátaljai halomsíros kurgánokhoz köthető. A régészeti hagyatékban még a hatalmi központ, Sarmizegetusa környékén is találkozunk kelta nyomokkal, a hatalmi központok, a *davá*-k leleteinek etnikai kötődése meghatározhatatlan (VÉKONY 1989: 90–92). Az indoeurópainak meghatározott víznevek névadói így lehetnek kelták is, nem kizárólag dákok.[9]

Ezt az etnikai képet módosítják a római hadjáratokhoz köthető tömeges áttelepítések (pl. i. sz. 11–12-ben 50000 dák a Duna jobb partjára, Moesiába), illetve a jazigok és a szarmaták betelepülése, akik a mai Tiszántúlról Erdélybe szorítják a dákokat (VÉKONY 1989: 77–79, KULCSÁR V. 2018: 133–134). A dák vezető réteg súlyos veszteségeket szenvedhetett a római hódításkor. A lerombolt dák várak környezete, a korábban népes hegyvidékek kiürültek, a földművelés eltűnt, a régészek nem találták nyomait az életnek. Más a helyzet a folyóvölgyekkel, ám azok La Téne civilizációja nem csupán a dákok sajátja volt, hanem például a keltáké is (MAKKAI 1975: 751). Dácia az írott források, feliratok segítségével jól nyomon követhető, tízezres nagyságrendet elérő tömeges betelepítéseknek köszönhetően Itália után az egyik legtisztább latin nyelvű provincia lett. Azonban sok dunai tartományhoz hasonlóan a markomann háborúk (167–180) hatalmas emberveszteséget okoznak. Ezt újabb nagyarányú betelepítések követik, ekkor azonban már szabad, nem romanizált dákok (12000 fő), kelta *anartius*-ok és germán *asding*-ek költöznek be. A latin nyelv visszaszorul, a városokban görög telepeseknek köszönhetően a görög nyelv tör előre (VÉKONY 1989: 147–152). VÉKONY korabeli adatok (növénynevek) alapján a dáciai latin nyelvet a dalmáttal hozza kapcsolatba, amit támogat a betelepülők pannóniai eredete, ahol a dalmáciaival egyező latin nyelvváltozatot beszélték (1989: 152–159). Az őslakosság

[9] A görög *keltoi* és a római *gall* egymás ekvivalensei, ugyanazt a népcsoportot jelentik, de egyes törzseik *(aedui, belgae, helvetii, boii, galatii)* között igen jelentős nyelvi különbségeket jegyeztek fel a források. A kelta nyelv az összehasonlító nyelvészeti kutatásokban fontos hellyel bír az indoeurópai nyelvek fejlődésének rekonstrukciójában. Fő dialektusai a gaul, hispano-kelta (keltibériai), leponti, galata (The Celtic Languages 4–6).

tömeges kitelepítésére vagy legalábbis annak szándékára római részről máshol is van példa. Az Alföldön a 2. században már sűrű településhálózattal bíró szarmatákat a rómaiak a jelek szerint a dákokhoz hasonló módon akarták a birodalomban széttelepíteni (KULCSÁR V. 2018: 139–141).[10]

A dáciai őslakosságnak a római uralom alatti továbbélésére mindössze két írott adatunk utalhat. Az egyik a valószínűleg a mai Sebesváralját jelölő, római mérföldkövön fennmaradt *Resculo vico Anartorum,* amelyik a kelta *anartius*-ok civitasa lehetett. A másik a két *Szamos* találkozásánál (Samum, Alsókosály) létezett római katonai állomás parancsnokának címében a Samum helység mellett szereplő *regio Ans.,* amelyet a dák *ansamenses* törzs területeként értelmeztek. Mivel ilyen nevű dák törzs nem ismert, az *ans.* VÉKONY szerint a Pannóniából áttelepített *azalus*-okra (*asalus*-okra) utalhat, akiket érmeiken *Ansali* néven említenek. De szóba jöhetnek szerinte a 172 táján e tájra betelepített germán *asding*-ok *(regio Ansdignorum)* is (1989: 134–137). Régészeti leletek is utalnak a tartományban a római hódítás után megmaradt dák népességre. Kevés település és temetőjük időrendje azonban bizonytalan, nem tudjuk, hogy ezeket a római hódítás előtt vagy után lakhatták-e (Obrázsa–Obreja, Maroslekence–Lechinţa de Mureş, Locuşteni, Iacobeni, Radnót–Iernut, Segesvár–Sighişoara, a sírköveken illír nevekkel, illetve Mezőszopor) (TÓTH E. 1986: 89). VÈKONY arra figyelmeztet, hogy a többek által a továbbélő dákokhoz kötött temetőket (Mezőszopor, Obrázsa, Locuşteni) KARL HOREDT szoros párhuzamaik alapján a mai Moldvából betelepült, a dákokkal rokon nyelvet beszélő karpokhoz kötötte, akiknek 3. századi betöréseit írott források örökítik meg. De nyoma van Pannóniából és Noricumból betelepített keltáknak (Hermány) és illireknek is (Segesvár) (VÉKONY 1989: 144–146). TÓTH ENDRE hangsúlyozza, hogy dák őslakosság létezésére a provinciális időkben kizárólag néhány dák kerámiatípus továbbélése utal. Éppen ez a változatlanság mutatja azonban romanizációjuk elmaradását, hiszen más provinciákban a régészeti leletanyag jól nyomon követhetően szemlélteti a romanizációs folyamat végbemenését (feliratállítás, személynévdivat, viselet átalakulása) (1986: 91–92).

250 tájára a római Dácia már csak helyőrségek képében létezik, a betörő karpok be is települtek a provincia területére (Septér, Meggyes, Sepsiszentgyörgy temetői) (VÉKONY 1989: 160–163). Aurelianus 271-ben a maradék lakosságot *ex*

[10] A nagy markomann–szarmata háború után szándékolt etnikai tisztogatásnak is vannak jelei, Cassius Dio beszámolóján kívül régészeti adatok is támogatják szarmata cataphractariusok angliai megjelenését (KULCSÁR V. 2018: 137). Nyilván a provincializálás elmaradása magyarázza, hogy a komoly demográfiai súllyal bíró szarmaták az újabb hódítók (hunok, gepidák, avarok) kultúráját átvéve tovább éltek, hiszen késői, 4. század végi, 5. század eleji településeiken nincsen nyoma pusztulási rétegeknek (i. m. 145–146).

urbibus et agris Dacia kitelepítette, a városiakat és vidékieket egyaránt. A katonailag biztosított helyeken kívül a római lakosság folyamatosan menekülhetett el. Helyben maradt romanizált lakosság jelenléte régészeti úton sem bizonyítható. Nincsenek a Duna mentén máshol ismert 4. századi késő római temetők sem. Apulumban és Napocán azonban van nyoma a hun korban késő római népességnek, ezeket VÉKONY GÁBOR Pannóniából idetelepített római provinciálisokkal azonosítja, akikről vannak is adataink a hun korból (1989: 163–175). A hun korban Pannóniából Dáciába telepített romanizált népességnek Kolozsváron és Gyulafehérváron is vannak régészeti nyomai (i. m. 259). TÓTH ENDRE hangsúlyozza, hogy Dácia feladása szervezett folyamat volt, ellentétben más tartományokkal, ahol a védekezési képesség gyengülése, majd megszűnése, illetve a népvándorlás népeinek áthaladása miatt indult meg a lakosság egy részének spontán vándorlása a védhetőbb területek felé, azonban sokan az ismeretlen helyett inkább az ismert bizonytalanságot választották, és helyben maradtak. A Dunától délre szervezett új Dácia ezekkel szemben biztonságos új otthont nyújtott a régi Dácia lakóinak. Jelentősebb népesség helyben maradását csak jól datálható 2–3. századi temetők bizonyíthatnák. A jól feltárt romulai temető azonban a temetkezések 3. század végi lezárulását mutatja. Ekkoriban Róma szabad dák csoportokat, karpokat is befogadott és letelepített Pannóniában, aligha éppen a romanizált népességet hagyta volna hátra (TÓTH E. 1985: 438).

KURT HOREDT 1986-os munkájában Dácia 270 körüli feladása után a római városokban csak szórványos élettel számol, úgy véli azonban, hogy a hangsúly ekkor a betelepülő karpok és nyugati dákok által megerősített vidéki dák településekre helyeződött. VÉKONY recenziójában hangsúlyozza, hogy utóbbi feltevéshez nincsen elegendő támpont (1987: 88). TÓTH ENDRE figyelmeztet, hogy a 3–4. századi, HOREDT által a romanizált dákokhoz kötött, többségükben szórványként, leletkontextusban nem értékelhetően előkerült kerámiák a dákokkal azonos kultúrájú, még a 2. század végén, a markomann-háborúk után Dáciába költözött karpok és szabad dákok hagyatékai is lehetnek. A romanizáció ugyanakkor a fazekasságban is jelentkezett, a hagyományos, kézzel készült dák kerámia 3. századi feltűnése a készítők romanizációjának hiányát igazolja. Jelentős karp beköltözést ugyanakkor csak a 4. századtól bizonyít a leletanyag (1985: 432–434). A román kutatásban visszatérő elem a romanizált dákok maradványainak túlélése a hegyvidéki területeken (lásd erre MISKOLCZY 2018: 148, 150, 154). Az Érc-hegységi mócok nyelvjárásában fennmaradt archaikus latin eredetű kifejezések azonban aligha utalhatnak a római hódítás óta egy helyben élő csoportra (*Kerngebiet*-hipotézis), hiszen számos albán eredetű kifejezést is csak ez a nyelvjárás őrzött meg (SCHÜTZ 1990: 469). Jóllehet Sextil Puşcariu szerint „az Erdélyi-érchegységben lett volna egy olyan magterület, ahol a latin nyelv folyamatosan alakult volna románná, hiszen az ottani nyelvjárásban több a latinból levezethető szó, mint másutt”, a Balkánon ma is él a *moţian* nevű macedoromán népcsoport (idézi

MISKOLCZY 2018: 155). A román kutatásban elterjedt nézetet, mely szerint a román nyelv albán eredetű szókincse (mintegy 120 kifejezés) az albán és a dák nyelv feltett közeli rokonsága nyomán a dákból származna, a nemzetközi nyelvtudomány nem fogadja el. Az albán–román együttélés a balkáni hegyvidéki zónában játszódhatott le, ahol máig létezik a román nyelv *arumén* változata. Az Albán Alpokban máig több helynév tanúskodik a tartós román jelenlétről (SCHÜTZ 1990: 470–471).

HOREDTnek a római provinciális lakosság 271 utáni vidéki továbbélésére vonatkozó hipotézisét vitatva TÓTH ENDRE hangsúlyozza, hogy a városok elnéptelenedése a népességi kontinuitás megszakadásának bizonyítéka, tekintettel arra, hogy a birodalom más részein a fallal körülvett biztonságos városokba húzódott a népesség a gyakori ellenséges támadások miatt, ami Daciában igencsak gyakori volt ekkoriban. Dácia nyugati fele urbanizáltabb és romanizáltabb volt a keletinél, a római hódítás után a dák kultúra nyugaton visszaszorult. HOREDT a tartomány keleti részének Szentgyörgy-kultúrának nevezett, hamvasztással temetkező népességének kerámiájában mutat ki dák „hatást", szemben a gótokhoz kapcsolt, csontvázasan temetkező Marosszentanna-kultúrával. A Szentgyörgy-kultúra déli, munténiai kapcsolatai alapján e népességet a Dunától északra szorult őshonos lakossággal azonosítja, ám etnikai hovatartozásukat nem pontosítja. HOREDT csak a dák-római lakosságot és a bevándorlókat különbözteti meg, holott a csontvázas sírok elsősorban a városokra jellemzőek, a hamvasztásosak pedig a vidéki településekre (döntő többségük Baráthelyről származik). A romanizált lakosság 4. századi továbbélését HOREDT szerint bizonyító tárgyak pedig importáruk a korábbi Dácia területén, a birodalomból származnak, és nagyon kisszámúak. A magyarországi szarmata Barbaricum területén is sok ilyen, kereskedelmi úton bejutott római tárgytípus ismert (TÓTH E. 1985: 432–434). TÓTH ENDRE részletesen bemutatja a HOREDT által a továbbélő dáciai kereszténységhez kötött, többségükben ismeretlen kontextusú leletanyag bizonytalanságát. Végső soron csak négy lelet tekinthető ebben az időszakban biztosan kereszténynek (Torda és Berethalom, illetve Apulum? és Sarmizegetusa?). A kereszténység a birodalom dunai határterületein csak a 3–4. században terjedt el, amikor Dácia már nem volt a birodalom része. A romanizmust az államigazgatás és a katonai szervezet után fenntartó keresztény egyházszervezetnek nincsen nyoma Dáciában. Ellenben az egyetlen terület Európában, ahol a kereszténységet a birodalmon kívül megismert népesség élt, a gótok, így e szórványok lehetnek az ő hagyatékaik is (1985: 435–437). HOREDT a római éremleleteket is a romanizált lakosság jelenléte bizonyítékaként értelmezi, holott azok a magyar alföld soha nem romanizált Barbaricumában is gyakoriak, kereskedelmi kapcsolatok eredményeképpen. A szarmata Barbaricum 271 utáni római érmeforgalmával foglalkozó tanulmányokat érthetetlen módon mellőzi HOREDT, így azok tanúsága nem jelenik meg Dácia párhuzamos

leletanyagának értékelésében. A birodalommal szorosan érintkező Bánát és Olténia területéről ötször annyi éremleletet idéz maga HOREDT is, ami világos bizonyítéka a kereskedelmi háttérnek. A Dunától délre található új Dáciából származó egyetlen érme aligha bizonyítéka intenzív kapcsolatnak a két terület között. A római városok területén fellelt késői téglasírok sem igazolják a helyi romanizált lakosság továbbélését, hiszen a párhuzamként használt pannóniai esetekben barbár eredetű népesség is használta a római téglákat sírjaihoz, mint például Sirmiumban az avarok. A vésett kőanyag temetkezésekhez való használata a válságos időszakokra jellemző Pannóniában is, Dáciában ez már a 240-et követő időszakra is igaz, így megjelenésük kronológiai szempontból nem párhuzamosítható a 4. század végi Pannónia hasonló jelenségeivel. A 4. századra keltezhető kisszámú tárgy temetőbeli összefüggései bizonytalanok, a kereskedelem mellett TÓTH ENDRE felveti a deportált római nők eltemetésének lehetőségét is. A pannóniai párhuzamok más tekintetben is bizonytalanok, mert sok jelenség nagyjából egy évszázaddal előbb kimutatható Dáciában, így TÓTH ENDRE inkább a szomszédos moesiai analógiákat javasolja megvizsgálni. Hiányzik az egyes objektumtípusok tipológiájának kidolgozása, az egyes temetők hosszú időn keresztül, kis számban előkerült, dokumentálatlan temetkezései helyett újabb, jól dokumentált feltárásokra szükséges építeni Dácia hátramaradt romanizált népességének felkutatását. TÓTH ENDRE szerint e nélkül a dákoromán folytonosság elmélete homokra épült hipotézis, amit HOREDT könyve világosan bizonyít is (1985: 437–440).[11]

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a római hódítás, majd a római Dácia összeomlása után is számolhatunk kisszámú dák népességgel Erdély területén, ám további sorsuk a hun-germán, majd avar időszakban kétséges. Ez pedig igen hangsúlyos probléma, hiszen a többnyire dákokhoz kötött ősi európai víznéveknek a magyar nyelvbe kerülésében szláv közvetítéssel számol a kutatás, ami közvetlen dák–szláv érintkezést feltételezne. Ellenkező esetben azonban fel kell vetnünk a vizsgált víznevek germán és avar (török) nyelvi használatának lehetőségét is, közvetítésük pedig várható módon nyomot kellene, hogy hagyjon a magyar nyelvbe került névalakokon is.

2. A germán réteg. Gótok és gepidák

A Felső-Tisza-vidéken (a mai Északkelet-Magyarország, Északnyugat-Románia, Kárpát-Ukrajna és Dél-kelet-Szlovákia területe) már az 1. századból ismert egy hamvasztással temetkező germán népesség (lugi, buri, vandál) (KULCSÁR V. 2018: 136). Erdély és a Tiszántúl területén a római uralmat követő hun kori nagyarányú

[11] A dák továbbélés mértékének értékelésére, a maradék dák népesség romanizációjának alacsony fokára lásd még MISKOLCZY 2018: 141–144, a dákoromán kontinuitás román kutatástörténetére pedig i. m. 146–156.

népmozgások, így a különféle gót csoportok beköltözése után a germán gepidák hoztak létre kiterjedt, földművelő és állattenyésztő településhálózatot, tanyaszerű telepeket és falvakat egyaránt.

A 3. század közepi karp betelepülést Dáciába a század utolsó negyedében alföldi szarmata (Radnót, Batos, Sinfalva, Maroscsapó), germán (Kisbács, Sepsibesenyő), közelebbről a gót tervingek, taifalok és victovalok beköltözése követte (Baráthely 1, Sepsiszentgyörgy-Eprestető). A keleti gótok végül Attila fiainak szövetségeseként maradnak alul a gepidákkal szemben, Erdélyt elhagyva Pannóniába települnek (VÉKONY 1989: 180–188). A 4. században a gótok Dácia több térségében is megtelepültek: Dácia szívében a Kis-Szamos, a középső Marosvölgy és a Küküllők közötti területen (BÓNA 1986: 115). A gót Marosszentanna-kultúra települései megjelennek gyéren a Maros forrásvidékén, a Gyergyói-medencében is (i. m. 119). A gótok és karpok a 3. század közepén a Kárpátok szorosain keresztül megszállták az Olt és a Fekete-ügy völgyét is. SZÉKELY ZOLTÁN szerint HOREDT „Sepsiszentgyörgy műveltsége" valójában a gótok kultúrája, településeik előkerültek Sepsiszentgyörgy, Kilyén, Réty, temetőik Sepsiszentgyörgy, Csernát, Rugonfalva területén (1995: 121). A terving gótok BÓNA szerint leggazdagabb és legjelentősebb településterülete itt, a Háromszéki-medencében és a Barcaságban jött létre (BÓNA 1986: 121).

A hunokat legyőző és a gótokat elűző gepidák betelepülését VÉKONY szerint JORDANES beszámolója mellett nemcsak a hatalmi központra utaló apahidai temetkezőhely bizonyítja, hanem gepida lelőhelyek sora (Cege, Mezőszopor, Marosnagylak, Kissink, Magyarkapus). VÉKONY JORDANESnek CASSIDORUSra visszamenő beszámolójára hivatkozik, amely Gepidiát a Duna, Tisza és a Flutausis folyók közé helyezi, közepében Dáciával. Utóbbi szerinte nem az *Aluta ~ Olt* romlott alakja, amint az elterjedt feltevés, hanem a *Prut* folyó alán *Flut-av* neve (1989: 188–190). BÓNA szintén hangsúlyozza, hogy a gepida fennhatóság a Tisza vonalától az Al-Duna mentén egészen az Olt torkolatáig terjedt, kiterjedt a hajdani Dácia egészére. Szintén JORDANESt idézi, mely szerint a régen *Daciá*-nak, majd *Gotiá*-nak nevezett országot hívják most *Gepidiá*-nak (1984: 139). A rokon viktoválokat a 4. század közepéig asszimiláló gepidák a század középső harmadában a szarmata sáncrendszer, a Meszes és az Érc-hegység között a Kraszna és az Ér folyók völgyében terjeszkedtek Erdély felé, majd a hetvenes évektől a Körösökön át a Marosig terjedt ki szállásterületük. A gótok elvonulását követően a Szamos völgyén át BÓNA szerint a gepidák megkísérelhették Dácia meghódítását is (1986: 133–134).

A gepida településterület a régészeti leletek tanúsága szerint az Ér–Berettyó vidékétől a Körösökig, a Maros nagyalföldi szakaszáig, Erdélyben a Kis-Szamos völgyéig, a Maros mezőségi szakaszáig és a Küküllőig terjedt. Az 5. században még a Tisza vidékéről ismert tanyaszerű kis településeket hoztak létre, pár síros temetőkkel. A 6. század elejétől tűnnek fel földművelő-állattartó falvaik a Maros

mezőségi szakaszán, egészen a Nagy-Küküllő völgyéig, de megjelennek a Fekete-ügy és az Olt völgyében, a későbbi Székelyföld déli részén. Temetőik ismertek a Szamos mentén, Dés környékén és az erdélyi Sajó mentén, Beszterce vidékén. Jelen vannak a Maros Arad környéki alföldi szakaszán, a Körös–Maros közén, Tiszafürednél, a Sárréten, az Érmelléken (BÓNA 1984: 143–155, 157, 17. térkép, DOBOS 2014: 4. térkép.). A hunok szövetségeseként Délkelet-Erdélyt megszálló gepidák hagyatéka a kézdipolyáni település alsó szintjén jelenik meg (SZÉKELY 1995: 121).

JORDANES a gepidák saját korabeli alföldi szállásterületét a *Marisia, Miliare, Gilpil* és *Grisia* folyók mellé helyezi (JORDANES: Getica XXII, 87, 113–114). KORBÉLY a *Körös* nevét az ónémet *Gries* 'föveny', 'kavics' főnévvel egyezteti, és a gepidából származtatja (1901). HUNFALVYval egyezve a *Gresia* (Sebes-Körös) mellett a *Miliare* (Fehér-Körös) és *Gilpil* (Fekete-Körös) mellékágakat nevezi meg (KISS M. 2015: 147, 81. lábjegyzet). Ahogy azt KISS LAJOS több folyónév kapcsán *(Berzava, Bodzás)* a szlávokra vonatkoztatva felveti, ez esetben is feltehető, hogy az őseurópai (dák?) nevet a beköltöző gepidák is saját nyelvi alapon értelmezve az ónémet-gepida *Gries* 'föveny', 'kavics' kifejezéssel egyeztethették (1999a: 150). A Körösök vidékén gepida jelenlétre, faluhálózatra utaló történeti-régészeti adatoknak és a korai névalakoknak is ez a lehetőség felelhet meg leginkább.

Avar uralom alatt élő gepidákról az első írott adat 599-ből származik (Theophylaktos Simokattés). Az avar területre betörő bizánciak a Tiszán átkelve a gepidák három települését/körzetét fedezték fel. KISS P. ATTILA szerint a lokalizálásakor szóba jöhet a mai Bácska vagy Bánát területe, bár itt korábban csak szórványos nyomai vannak a gepida jelenlétnek. Így szerinte valószínűbb a Tisza–Maros torkolatvidék környezete. A támadás mulatság közben érte a falvakat. KISS P. ATTILA szerint a mulatságot a többek által felvetett módon pogány germán rituáléként vagy esetleg a közösségi tudat megőrzését szolgáló ünnepként értelmezhetjük. Ez megmagyarázza a gepida etnikai tudat fennmaradását több mint egy generációnyi idővel a gepida királyság bukását követően. Ugyanekkor gepida harcosokról is értesülünk az avar haderőben, Konstantinápoly 626-os ostromakor az avarok között szereplő germánok szintén gepidák lehettek. Theodulfus orléansi püspök a 8. század végén az avarok mellett a pannóniai gepidákról is szól. A 870-es években keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című vitairatban szintén megjelennek a gepidák Alsó-Pannónia lakóiként. KISS P. ATTILA a *Pannonia Inferior* névnek a különböző szerzőknél megjelenő használatát elemezve megállapítja, hogy a Conversio adott szöveghelyén a rómaiak, gótok, gepidák által birtokolt területként egyaránt hivatkozott térség a Sirmium környéki *Pannonia Sirmiensis*-re vonatkoztatható, ám forrásértéke kérdéses. Kiemeli, hogy a gepidák avar kori pannóniai jelenlétét feltételező hipotézisek egy 6. század végi–7. század közepi régészeti horizontot vetnek össze egy 8. század

végi–9. század közepi írott forrásanyaggal. Az etnikailag sokszínű korai avar időszak után a késő avar népességben kérdéses a gepida etnikum fennmaradása (KISS P. 2015: 199–205). Vélhetően irodalmi hagyományokkal magyarázható, hogy bizánci forrás még a 10. században is említ *ipidák*-at, a *paionok* (magyarok) mellett a térségben, akiket talán a déli végeken élt gepidákkal azonosíthatunk (HKÍF. 177–179).

Az alföldi és erdélyi gepida továbbélés vizsgálatához a régészeti kutatások nyújthatnak segítséget. Korábban igen szkeptikus volt a kutatás ebben a tekintetben. BÓNA szerint az elenyészően kevés, 567 után tovább használt gepida temető és település, amelyek zöme a Temesközből ismert, jól egyeztethető a Körös–Maros közének avar elpusztításával és a kiürült, állattartásra alkalmassá vált területen kialakuló jelentős avar települési centrummal. BÓNA az erdélyi helyzetet is hasonlóképpen értékeli, az akkor ismert harminc 6. századi gepida temetőből mindössze öt 567/568 utáni használatát hangsúlyozva (1984: 162–163). Más helyen azt is kiemeli, hogy az erdélyi gepidák spontán módon avarizálódva fokozatosan besimultak az egységes korai avar tárgyi kultúrába (1978: 164). Ilyen helyzetben jól magyarázható lenne, hogy Gepidia kisebb folyóinak elnevezései, így a Fehér-Körös *Miliare* vagy a Fekete-Körös *Gilpil* neve miért nem öröklődött tovább.

Az újabb kutatás azonban árnyaltabban látja a problémát. KISS P. ATTILA Pannónia avar kori germán emlékanyagának kutatástörténetét áttekintve az újabb kutatás mértéktartó avar kori germán megjelölését fogadja el. Szerinte Kölkeden a 7. század második felétől beköltöző új telepesek megjelenése megnehezíti a helyi népesség etnikai azonosságának vizsgálatát (2015: 210). Újabb ásatások és a korábbi feltárások újabb szemléletű elemzései alapján KISS P. ATTILA valószínűsíti, hogy a 6. század második felének Meroving-kultúrájú soros temetőinek még hiányzó belső időrendje és a tisztánlátást zavaró vegyes érvelések beépülése ellenére több tiszántúli temető kései leletanyaga alapján avar kor eleji használatuk is feltehető (Hódmezővásárhely: Kishomok, Szőreg: téglagyár, Gyula: Kálvária, Magyarcsanád: Bökény, Szentes: Nagyhegy, Kiszombor: B). A Tisza középső szakaszán, Szolnok és Tiszafüred között, a bal és a jobb parton avar kori szórványos leletanyag (Kisköre: Pap tanya, Egerlövő, Szihalom: Budaszög, Törökszentmiklós: Batthyány utca 54/a, Tiszabura, Tiszafüred, Tiszagyenda) kirajzolódik egy 6. század második fele–7. század eleje közé helyezhető régészeti horizont, amelyben a 6. századi anyagi műveltség továbbélése figyelhető meg (2015: 216–243).

Erdélyben a Maros és a Küküllők vidékén az 5. század közepétől a 7. század második feléig folyamatos a keleti germán népesség jelenléte, anyagi kultúrájában nemegyszer kimutathatók a nyugat-európai Meroving-kultúra változásai, gyakoriak a kereszténységre utaló nyomok is (BÓNA 1978: 123–170, 1986: 162–164, VIDA 2018: 272). A kora avar korban is használt gepida temetők a Maros

Erdélyi-medencében folyó szakaszára, ottani mellékvizei környezetére, az Aranyos torkolatvidékére, a Sajó és Beszterce folyók mellékére terjednek ki (DOBOS 2013: 118 utáni 1. térkép, 2014: 5. térkép). A korábban feltett nyugati germán betelepülés helyett azonban a helyi népességnek a nyugati Meroving-világgal fenntartott kommunikációja és párhuzamos kulturális fejlődése is magyarázhatja a jelenséget (VIDA 2018: 273). Erdélyben a kulturális jelenségek regionális eltéréseket mutatnak, a Meroving jellegzetességek a Maros középső völgyében, a Mezőségben és attól északra (Beszterce, Szászújős) erőteljesek, míg az avar jellemzők általában a Maros völgyben és Dél-Erdélyben (Baráthely) jelentősebbek (i. m. 275). Az ún. Mezőbánd-Marosveresmart csoport (Baráthely, Marosveresmart, Marosnagylak, Marosvásárhely, Mezőbánd, Mezőceked, Szászújős, Galac, Beszterce) (DOBOS 2013: 1. térkép) temetői a gepida temetkezések mellett már a megszálló avarok sírjait is rejtik. E kései, 6. század végén meginduló, vegyes helyi Meroving, mediterrán és steppei kulturális kapcsolatrendszerű, 7. század közepéig használt, soros temetők alapnépessége gepida lehet, ám heterogén kultúrájuk a pontos etnikai meghatározást erősen akadályozza. Helyi gepida kontinuitás joggal feltehető, méghozzá a gazdagabb temetkezésekben is (KISS P. 2015: 211–216). Az avar kor első felében, a 7. század közepéig számos területen (Erdélyi-medence, Közép-Tisza vidék, Tisza–Maros-köz) élhettek tovább avar főhatalom alatt a helyi gepida közösségek (i. m. 243–244).

Mindezek alapján igen valószínűnek látszik, hogy az avar uralom alá került, és a jelek szerint szórványosan ugyan, de a nagyobb alföldi és erdélyi vízfolyások mentén meglehetősen sokfelé nyomon követhetően a 7. század közepéig fennmaradt gepida közösségek átadhatták saját víznévalakjaikat, illetve elnevezéseiket a beköltöző steppei eredetű csoportoknak.

Jóllehet a Kárpát-medence germán nyelvű csoportjainak sorsát ma még nem tudjuk követni az avar koron keresztül egészen a magyar honfoglalásig, mégis fenntartással kell fogadnunk a névközvetítésre vonatkozó korábbi nézeteket. KNIEZSA ISTVÁN szerint valószínű ugyanis, hogy „nemcsak a Morva és a Vág, hanem a Nyitra és a Garam neve is tőlük [ti. a kvádoktól] származik. De ezek a nevek a magyarsághoz nem közvetlenül a kvádból, hanem tót közvetítéssel kerültek, mert a kvádok már a VI. század elején kivonultak a területről. Alig lehet elképzelni, de bizonyítékunk sincs rá, hogy esetleg visszamaradt töredékeik még a magyar honfoglalás koráig is fenn tudták volna magukat tartani.” (1938: 443). Az újabb névtani kutatás elmozdulni látszik ettől a felfogástól. Az *Ipoly* ősi, bizonytalan eredetű nevét KISS LAJOS már germán közvetítésűnek tekinti a magyarban (FNESz.). A keleti germán, közelebbről talán gepida nevű *Hernád* esetében KISS LAJOS megállapítja, hogy „A germán (gepida?) folyónév közvetítő nyelven keresztül juthatott a magyarba. A mai szlovák *Hornád* azonban a maga *rn* hangkapcsolatával kétségtelenül a magyarból van átvéve.” (1999a: 173). Gondolhatunk

közvetlen átadásra a szintén germán nevű *Dudvág* esetében, hiszen nevének adatolt magyar változata az azonos jelentésű *Holtvág,* s környezetében még az Árpád-korban is adatolt a 'tölgyfa' jelentésű germán *eiche* határnév (GYÖRFFY GY. 1998: 329). A feltehetően indoeurópai eredetű *Garam*[12] nevének egy korai szlovák *Gron* alakból való magyar átvétele mellett KISS LAJOS szerint a hasonló korai magyar névalak szól (1999a: 173). A legkorábban, 1075-ben említett *Gran* névalak azonban nemcsak a feltehető germán *Grana* alaknak felel meg, hanem a magyarban *Garana ~ Garam* formává fejlődő név, illetve a szlovák *Gron ~ Hron* alak eredetije is lehet.[13] SZŐKE MELINDA szintén úgy véli, hogy a magyarban használatos *Gran, Grane, Grana* formák a folyónév német *die Gran (Grane, Grana)* nevéből származnak (2015: 170). Ugyanakkor aligha valószínű, hogy a megtelepülő magyarok Esztergom környékén német nyelvű bajorokkal találkozhattak volna, hiszen bajor telepesekre legfeljebb Zalavár környezetében, illetve attól nyugatra találhattak (lásd erre SZŐKE B. M. 1999). Legfeljebb kvád maradványnépesség vagy gepidák közvetítésére gondolhatunk, akárcsak a *Hernád* esetében. Közvetlen germán (gepida)–magyar érintkezésre utalhat az is, hogy a germánban 'nép' jelentésű *tót* nevünk eredetileg a gepidákat jelölhette, s csak később vált a különböző szláv nyelvű csoportok gyűjtőnevévé (KISS L. 1999a: 77–78).

Jelenlegi ismereteink alapján feltételezhető tehát, hogy közvetlenül az avar kort saját nyelvüket megőrizve átélő germán csoportok köréből került a magyar nyelvbe a Felvidék több közepes vízfolyásának elnevezése, de gondolhatunk arra is, hogy az avar korban használatos török nyelvjárások adták át e vízneveket a magyar nyelvbe, illetve természetesen továbbra is fenntartható a (párhuzamos?) szláv közvetítés lehetősége is.

3. Az avarok kora Dáciában

A honfoglaló avarok Erdélyben a Maros–Küküllők völgyében, az Alföld peremén a Maros Arad környéki szakaszán is azonnal megtelepedtek. Erre az első nemzedéküknél jellegzetes avar–korai türk temetkezési szokást mutató máglyaleletes temetkezések előkerülése mutat (BÓNA 1984: 164). BÓNA elsősorban a dicsőszentmártoni máglyaleletre és néhány bizánci solidusleletre alapozta feltevését az avarok jelenlétéről az 568-at követő évtizedekben. Ennél több alapot nyújt az ispánlaki 39 síros temetőrészlet, amelyben több lovas sír is előkerült, egyik fegyveres sírját II. Justinus (565–578) solidusa keltezi (DOBOS A. 2013: 103). BÓNA szerint jelentős korai avar települési tömbre utalnak az Érmelléken Érmihályfalván,

[12] Az ie. **ghren-* 'földet túr, váj' tőből származtatják, etimológiailag a német *Grane* < *Grana* víznévvel függ össze (PÓCZOS 2004: 121).

[13] MELICH fel is veti, hogy az ótót alak esetleg nem *Gron,* hanem *Grăn* lehetett (1925–1929: 336–337).

Érkeserűn, Székelyhídon, Irinyben előkerült temetkezések, illetve sírleletek. Megjelenik a korai avarság emlékanyaga a Sebes-Körösnek az Alföldre kilépő szakaszán, az Alföldön a Maros mentétől egészen a Hortobágyig, Hajdúságig (1986: 167–168). Ugyanakkor az avar települések az Erdélyi-medencében csak a 7. században bukkannak fel (i. m. 173). A korai avar (600–630) megtelepülés régészeti nyomai Kolozsvárról, Erzsébetvárosról (Nagy-Küküllő völgye), Korond-Firtosváraljáról (Kis-Küküllő völgye), Gyulafehérvárról, Nagyenyedről, Diódról, Szászsebesről, Mezőbándról ismertek (i. m. 168–169). Mint fentebb láttuk, a Mezőbánd-Marosveresmart csoport (Baráthely, Marosveresmart, Marosnagylak, Marosvásárhely, Mezőbánd, Mezőceked, Szászújős, Galac, Beszterce) 7. század közepéig használt temetőiben a gepidák leszármazottjai mellett már az avar honfoglaláskor vagy valamivel később a Kárpát-medencébe került steppei csoportok temetkezéseivel is számolhatunk (DOBOS 2013: 1. térkép).

630 után induló avar temetők Marosgombás, Marosnagylak, Marosveresmart, Tövis, Nagyekemező, Remete, Mihálcfalva, Kisselyk, Kőhalom, Nagycsűr, Nádpatak, Várfalva, Vecel, Sinfalva, Székelyföldvár, Mojgrád, Barátfalva, Székelyhíd-Horó temetői. Ezekben BÓNA a szláv temetőkből ismert ékszerek alapján avar–szláv együttélésre gondol, a nagyekemezői hamvasztásos temetőben viszont avar csontvázas sír jelzi az etnikai érintkezést. Korai szláv telep Várhely, Fiatfalva, Kézdipolyán. 7. századi avar települések félig földbe vájt házai kerültek elő az Erdélyi-medence szívében, Szászsebesen, Malomfalva-Borsóföldön, Marosszentgyörgyön és Bözödön (1986: 171–172). BÓNA a közép avar korra datálja Csákó-Szelistye, Oláhgorbó, a Fekete-Körös menti Kisjenő, Székelykeresztúr, Felenyed, Tövis és Marosnagylak (részben), Aranyosgyéres, Gyulafehérvár temetőit (1986: 173–174).

A 8. századi késő avarság erdélyi hatalmi központja a Maros és a Küküllők találkozásának vidékén tűnik fel a sírleletek alapján. Településterülete azonban az Erdélyi-medence nyugati vidékére, a Maros középső völgyére és a Küküllők alsó folyásvidékére szűkül le (Aranyosgyéres, Baráthely 2., Hari és Muzsnaháza, Magyarlapád), de a Maros mentén lejjebb is megjelennek temetőik (Lesnyek, a Sztrigy–Zsil völgyében Szentgyörgyválya). Ugyanígy az Érmelléken (Székelyhíd-Veres-domb, Érdengeleg-Újtemető, Biharvár) (BÓNA 1986: 174–177).

Az avar temetőknek BÓNA által megadott kronológiájához feltétlenül meg kell azonban jegyezni, hogy egyetlen, avarokhoz kötött erdélyi temető esetében sem történt teljes feltárás (DOBOS A. 2013: 106), másrészt az avarkor időrendjét illetően BÓNA munkásságát követően számos kétely merült fel (BÁLINT 2004). Így az erdélyi avar településterület BÓNA elemzése alapján bemutatott változásait tekintve a további kutatások lényegesen módosíthatják ismereteinket.

A steppei típusú régészeti hagyatékkal megjelenő avarok nyelve, illetve az ekkor beköltöző steppei eredetű népesség etnikai hovatartozása régóta vitatott

probléma a kutatásban. A kutatók jelentős része a 7. század második felére datált bevándorláshoz köti a csuvasos nyelvű ogur-török törzsek Kárpát-medencei megjelenését, ám ezt a népmozgást újabban vitatják (BÓNA 1971: 253–255, TOMKA 1983: 165–169, BALOGH CS. 2013: 444–445, GYÖRFFY GY. 1997: 142–143; vö. POHL 1998: 22–23, 2002: 223–224, BÁLINT 2004: 48–58). Írott forrásaink azonban már a 6. század végén jelentős ogur török (csuvasos török nyelvű) beköltözést valószínűsítenek a Kárpát-medencébe (GOLDEN 1992: 108–113, 244). Újabb felismerés az ogurok fontos szerepe is az ázsai avarok történelmében és az európai avarok kialakulásában (RÓNA-TAS 1996: 174–178). Forrásaink tanúsága szerint a Baján kagán vezetésével Közép-Ázsiából érkező avarok hatalmuk alá vetették a kelet-európai steppe ogur-török törzseit, egy részüket a Kárpát-medencébe is magukkal ragadhatták.[14] A türk kagán 596–600 körüli levelében állítja, hogy az előle a Duna vidékére, Pannóniába költözöttek nem igazi avarok, mert azok *Taugast*-ba (tabgacsok, Észak-Kína) és az azzal szomszédos *mukri* (bökli, Korea) néphez menekültek. A kagán által alávetett *ogórok* (ogurok) legrégebbi vezetőinek neve *var* és *chunni,* akikről az egyes ogór népeket elnevezték. A Iustinianos idején (565 előtt) Európába futott kicsiny részük avarnak nevezte magát. A *barsélt,* az *onogur,* a *sabir* és még néhány más hun nép meghódoltak nekik, akiknek tévedését átvéve avarnak nevezték magukat. A mai napig *var* és *chunni* uralkodó nemzetségekre oszlanak (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 14–15). Az újabb kutatás a türk kagán levelében leírtakat az európai avar népalakulás folyamatával azonosítja, a névadó avarság csuvasos török nyelvét is valószínűsítve (LIGETI 1986: 130–134, HARMATTA 1992: 265–266, RÓNA-TAS 1996: 102, 174–178).

[14] 558–560 táján az avarok az *onogur*-okat, a hun *zalois*-okat ([bar]zalois ~ barszil?) és a *szabir*-okat is legyőzték (Menandros, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 19–20). 559 után a kutrigur–utigur háború túlélői új urat kaptak, az avarokat, akiknek ezentúl a nevét voltak kénytelenek viselni (Agathias, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 27). 565 előtt a Var és Chunni nevű vezetőikről elnevezett ogórok kis része Európába futott, a barszil, az onogur, a szabir és még néhány más hun nép meghódolt nekik (Theophylactus, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 14–15). A Don bal parti utigurokat és a jobb parti kutrigurokat az avarok 568–569 körül alávetették. Menandros szerint Baján tízezer kutrigurnak parancsolta meg, hogy a Száván átkelve pusztítsák Dalmáciát. Piligrim egyik hamisítványa utigurok nyugatra vonulására is utal (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 20). A kutrigurok Sirmium első ostroma idején, 568–569 táján a Száván átkelve támadták Dalmáciát, tehát a Kárpát-medencéből jöhettek (i. m. 36–37). A Chronicon Monembasiae szerint hun és bolgár nép az avaroké (i. m. 18). Az avaroknak 588–590 táján végleg meghódoló utigurok és a kutrigurok, illetve a szintén meghódolt barszilok, onogurok és szabírok Kárpát-medencei részbeni betelepülése is feltehető (i. m. 18–20). 594-ben az Al-Dunánál tűnnek fel az avar kagán alá rendelt bolgárok, 595-ben Singidunumban szerepelnek (i. m. 104–105, 110). Kárpát-medencei megtelepülésük után, még a 6. század végén, 595 táján csatlakozott az avarokhoz három másik törzs is, a tarniachok, zabenderek (szabirok?) és kotzagerek (kuturgurok?) (i. m. 107–108). 630 körül Pannóniában tört ki belháború a pannóniai avarok és bolgárok között az új uralkodó kijelöléséről. Az avarok győzelme után 9000 bolgár család menekült a bajorokhoz (i. m. 212).

Az avar kori török nyelvű csoportoknak a nyelvi és régészeti adatok egybehangzó vallomása szerint nyoma maradt Erdély víznevei között. KNIEZSA a *Küküllő*-knek a szláv 'kökény, tövis' jelentésű *тьрнъ* szóból származtatható szláv–román *Тьrnava* neve alapján a magyar névalak 'kökényes' jelentését valószínűsíti, amely csak egy török **kökelliγ* átvétele lehet, amely a *kökel ~ kök* 'kék' szó *-liγ* melléknévképzős alakja (1943: 50). KISS LAJOS a török **Kükäläγ* alakot tekinti a magyarba került formának (FNESz.). A folyónak lehetséges eredeti magyar alakja VÉKONY GÁBOR szerint a **Kükül,* amit a szász *Kokel (Kockel)* és a latin *cuculiense* forma nyomán rekonstruál (1989: 264). Amennyiben rekonstrukciója helyes, a török *-liγ* képző nélküli formáról lehet szó. Kérdéses, hogy ez az alak lehet-e nyelvi nyoma egykori török–magyar kétnyelvűségnek? BENKŐ LORÁND a *Küküllő* nevét magyar névadásúnak tartja, amely szerinte szabályos magyar igenévi struktúra, akár *kék* szavunk eredeti *kök* formájának, akár *kökény* szavunknak az igei származékából is alakulhatott (vö. pl. *Kéklő, Nyárló* helynevek). BENKŐ szerint az általa javasolt etimon igen fontos a terület népességtörténete szempontjából, mivel kiiktatja egyetlen névtani alapját annak a szerinte más oldalról sem támogatható feltevésnek, hogy a magyar honfoglalás előtt itt török nyelvű lakosság élt volna, illetve mivel a többi, magyar eredetű folyónévvel együtt a magyar nyelv korai meghatározó szerepét támogatja (2002: 60–61). KISS LAJOS azonban a folyónév történeti adataira hivatkozva kizárja annak lehetőségét, hogy egy magyar **Kökénylő* vagy **Kökellő* alak lenne a név eredeti formája (FNESz.). BENKŐnek a történeti-régészeti forrásokat figyelmen kívül hagyó érvelése nehezen magyarázható ellentmondást is eredményez, hiszen a jellegzetes régészeti kultúrájú avarság folyamatos jelenléte a térségben kétségtelen tény, névadásának hiányát pedig bizonyíthatatlan nyelvi elszlávosodása sem magyarázhatná. A Kárpát-medence népvándorlás kori népeinek „kiiktatása" az írott és a régészeti források szempontjából értelmezhetetlen módon magyar–szláv viszonylatra egyszerűsíti a névtani kutatás problematikáját. KNIEZSA az Aranyos ma *Túr* néven ismert mellékvizét is egykori török nyelvű népességgel hozza összefüggésbe. Az itt található Torda város és sóban gazdag környéke szerinte kellő tárgyi alapot ad ORBÁN BALÁZS feltevésének, aki a köztörök *tuz* 'só' főnév csuvasos török **tur* alakjából származtatja e víznevet. Kiemeli, hogy ennek egyik mellékvizét a középkorban *Sós-patak* néven ismerték (1943: 48).[15] Csuvasos nyelvű törökök névadása tehető fel a bánsági *Karassó* esetében is.[16] KNIEZSA

[15] A *Túr* nevet általában az ősszláv **Turjь* 'őstulok [ti. patakja]' alakból származtatják (FNESz.). Természetesen nem feltétlenül mindegyik, a magyarban azonos alakú név származási iránya azonos.

[16] KNIEZSA szerint a legrégibb adatok által igazolt *Kra- > Kara* fejlődés a török nyelvek egy csoportjában ismert, így a MELICH által adott bolgár-török *kara* 'fekete' + *šuγ* 'víz' magyarázat lehetséges (1943: 62; vö. még FNESz. *Karas*).

ezeken kívül felveti a *Barca* nevének török névadását a *-z-* hang miatt kizárható szláv *bъrzъ* 'sebes' helyett (i. m. 56–57). KISS LAJOS hasonló okból szintén török névadásra gondol, az ómagyar *Borsa* alak párhuzamaként a török *Say Bursa* folyónevet hozza (FNESz. *Barcaság*). *Bors ~ Borsa ~ Borsi ~ Borsod* helynevek máshol is ismertek a Kárpát-medencében, ezek azonban mind személynévi hátterűek (lásd a FNESz. vonatkozó szócikkeit). KNIEZSA az Olt mellékvize, a *Barót* nevét egy török **boru-aldy* 'szürke menyét' személynévvel hozza kapcsolatba. (1943: 53).[17] KISS LAJOS ez utóbbi magyarázatot kevéssé tartja meggyőzőnek, s ehelyett a régi német *Baroald ~ Barolt ~ Barold* személynévvel hozza a helynevet kapcsolatba (FNESz.). Lehetséges személynévi eredete következtében az etnikai rekonstrukcióban egyik esetben sincsen jelentősége.

BÓNA ISTVÁN a *Küküllő*-k nevét avar névadásnak tartja azon az alapon, hogy a *Küküllő*-k völgyének avar kori régészeti hagyatéka a térség folyamatosan kiemelt szerepét tükrözi az erdélyi avarság körében, a 6–7. század során pedig hatalmi központjukat is e tájon kereshetjük. Erdély eddig ismert legnagyobb késő avar kori temetője, Baráthely 2. is itt található (1986: 177). A *Küküllő* név átörökítésére is rendelkezünk támpontokkal, hiszen a Maros mentén az Aranyostól délre és a *Nagy-Küküllő*-től nyugatra élt 8. századi késő avar népesség megélhette a magyar honfoglalást (Aranyosgyéres, Aranyoslóna). Az Aranyos-vidéki késő avar településtömböt a 10. században nem háborgatták a betelepülő magyarok, csak az ezredforduló táján jelennek meg (Várfalva) (RÉVÉSZ 2013: 613–614). A középkorig fennmaradó török etimonra visszamenő víz- és helynevek kis száma nagy tömegű avar kori eredetű népesség továbbélését ugyanakkor nem támogatja, jóllehet a csak helyi jelentőséggel bíró török nyelvi nevek akár ki is kerülhettek a használatból az írásbeliség megjelenésének idejére. A *Küküllő*-k alsó szakasza mentén mindenesetre nagy valószínűséggel számolhatunk török nyelvű késő avar kori lakosság fennmaradásával a magyar honfoglalás idejéig.

4. Korai szláv réteg az avar korban

A régészeti kutatás a hamvasztásos (urnás vagy szórthamvas) temetkezési rítust tekinti a legbiztosabb szláv etnikumjelzőnek (TAKÁCS 2018: 22).

A szakirodalom a Szabolcs, Szatmár, Bereg és az Észak-Partium területén előkerült 6. század vége–7. század második fele közé keltezhető, „korai szláv" jelzővel illetett településeket „Lázári-Piskolt/Lazuri-Pişcolt"-csoport névvel jelöli (TAKÁCS 2018: 24). Ez a hamvasztással temetkező szláv népesség a Felső-Tisza-vidékre és Észak-Erdélybe a 6–7. század fordulóján települhetett be a Prut–Dnyeszter vidékéről (BÓNA 1986: 177–188). Jelenlegi ismereteink szerint a kisszámú szláv népességhez köthető Lázári-Piskolt-csoportot a korai avar hatalom

[17] Felveti még a magyar *bor-Olt,* azaz 'borvizes Olt' magyarázatot is.

telepíthette be határvédelmi céllal. A Nyugati-Bug-vidéki óhazával (Ripnyev-csoport) megszakadó kapcsolatuk magyarázza az avaroknak alárendelt szlávság leletanyagának és településeinek megszűnését a 7. század végére (TAKÁCS 2018: 25–26, ISTVÁNOVITS 2001: 178–180). A korai szláv horizont kezdeteit a román kutatás az avar honfoglalás előtti időre, az 5–6. század fordulójára helyezi, több esetben korábban a 8–9. századra datált településrészleteket keltez vissza az 5–6. vagy 6–7. századra. Számol egy gepida kori és egy avar kori szláv hullámmal is (TAKÁCS 2018: 90–92). TAKÁCS MELINDA idézi IOAN STANCIU álláspontját, aki szerint a Felső-Tisza-vidéki korai szláv népesség a Ripnyev-csoport és a Déli-Kárpátok szlávjai között hidat alkotott, észak–déli irányú vándorlásuk útvonalát szerinte telepeik és temetőik jelzik. Kis számukat korábban letelepülésük gepida és avar akadályozásával magyarázta, újabban a gepidák/avarok szövetségesének tartja őket (2018: 76). A „korai szláv" és a 8–9./10. század települései között a magyarországi és a romániai lelőhelyek esetében is jelentkezik egy választóvonal (i. m. 77). Kárpátalján a „prágai kultúra" településeit nagyrészt az 5–6. századra datálják, csak néha a 7. századra. Leletanyaguk eltér a Lázári-Piskolt-csoportétól, de ahhoz hasonlóan a 8. század előtt megszakad, ám az ukrán kutatók a szláv kultúrát az 5. századtól kezdve mégis folyamatosnak láttatják (i. m. 92–93). A korai szlávok hagyatéka a Felső-Tisza vidékén Királyhelmecen, Bodrogszerdahelyen, Karcsán, Karoson és Zemplénagárdon szórt hamvas és urnás halmos temetkezések, Karoson, Szomotorban és Gergelyiugornyán telepnyomok (WOLF 1994, RÉVÉSZ–WOLF 1993). Településeik előkerültek Kisvárdán, Gálocson, Ungváron, Beregdédán, Beregszászon, Lázáriban, Nagykolcson, Bádonban, Szilágypaniton, Piskolton, Székelyhídon és Érmihályfalván is (ISTVÁNOVITS 2001: 178–179, 18. kép).

BÓNA szerint Erdélyben a legkorábbi két, Kolozsvártól északra és északnyugatra előkerült urnatemetkezés jelezheti a szlávok 7. századi beköltözését a Felső-Tisza és a Szamos mentén Erdélybe. A Küküllők felső szakaszánál a 7–8. századból ismertek szlávnak meghatározott településnyomok. Birituális, csontvázas és hamvasztásos avar-szláv temetők ismertek Dél-Erdélyben (Nagyekemező, Mihályfalva, Baráthely, Vízakna, Nagyszeben-Szenterzsébet, Berve), valamint szláv urnatemetők (Marosújvár-Csongva, Mezőszopor, Oláhgorbó, Magyarpéterfalva, Gyulafehérvár). A 9–10. században használhatták Medgyes-Galgenberg hamvasztásos (birituális) temetőjét (BÓNA 1986: 180–183, GÁLL 2013: 808). A 8. század középső harmadától a 10. századig használták a szilágysági szláv halmos temetőket, Kolozsvártól a Szamos nyugati partján, a Meszes hegység két oldalán az Érmellékig. Nyomaik megjelennek a háromszéki medencében, majd a Küküllők felső völgyében is. Máramarosban a Tisza mentén, a Szamos–Lápos vidéken, délen Nagyszeben és Medgyes környékén pedig urnatemetkezéseik ismertek (BÓNA 1986: 177–178). Korai szláv telep a Székelyföldön Várhely, Fiatfalva,

Kézdipolyán (i. m. 173). SZÉKELY szerint a 6. században az avarok Moldvából (Izvoare) telepítették be a keleti szláv antokat az Olt és a Fekete-ügy völgyébe (Szotyor, Sepsiszentgyörgy, Angyalos, Csernáton, Kézdipolyán és Torja), akik rátelepültek a gepida településekre is. Ezt igazolja szerinte a kézdipolyáni település, ahol a gepida hagyatékra korai szláv leletek rétegződtek. SZÉKELY a következő szláv beköltözést a 9. századi bolgár-szláv korszakhoz, Omurtag bolgár kán (816–831) uralmához köti (Kézdipolyán, Csernáton) (1995: 121). Számos szlávként meghatározott telepnyom ismert Keresztúr-szék területén, Segesvár és Marosvásárhely környékén, Beszterce vidékén, Csík-, Kászon- és Háromszék területén, Brassó vidékén (BENKŐ E. 1992: 20).

Az erdélyi avar településterület déli peremén feltűnő Meggyes-csoport hét, zömében hamvasztásos sírokból álló kis sírszámú (2–17 sír, kivéve a vízaknai 136 sírt) birituális temetőből áll. Fontos körülmény, hogy nincsen kimutatható kapcsolata a Kelet-Európából az avarok által betelepített szláv *dulebek*-hez kötött zalai avar kori birituális temetőkkel (CS. SÓS–SALAMON 1995: 96–97, 119–120, SZŐKE B. M. 1991: 15).[18] GÁLL ERWIN Baráthely 2., Berve, Oláhgorbó, Mihályfalva, Vízakna, Kisprázsmár, Mezőszopor, Doboka, Szamosfalva, Marosújvár birituális temetőinek használatát a 7–10. század közötti időszakra helyezi (2013: 808). Valószínűsíti, hogy az észak-erdélyi szláv lakosság megérte a magyar honfoglalók betelepülését. Doboka Branistye nevű lelőhelyén jelentős 7–9. századi település került elő, népességének nyoma lehet *Doboka* neve mellett környezetének nagyszámú szláv helyneve is. Közelében 7–9. (esetleg 10.) századi temető 15 szórthamvas és egy urnás temetkezése került elő. Ezen kívül Szamosfalván kerültek elő egykorú hamvasztásos temetkezések, a többi temető (Nemeszsúk, Apahida, Nádasdaróc) és település (Nagyiklód, Nemeszsúk, Kályán, Kolozsvár) kora kétséges, azonban a honfoglalók szigetszerű kolozsvári megtelepülése következtében e népesség 10. századi magyar integrációját igen valószínűnek tekinti a kutatás (GÁLL–LACZKÓ 2013: 90, 93–94).

Az avar kori nyelvi-etnikai viszonyok szempontjából kulcskérdés az avar–szláv társadalmon belüli presztízsviszonyok alakulása. BÓNA ISTVÁN a dél-erdélyi urnatemetőkben (pl. Baráthely 2., Mihályfalva, Nagyekemező) megfigyelhető, csontvázasan temetkező, avar viseletű kisebbséget a szláv közösségek avar vezetőivel vagy az avar hatalmat képviselő, avar kultúrát átvett szláv vezetőkkel azonosítja (1986: 180–183). Szerinte Szatmár és Szilágy területének több lelőhelyéről (Sikártó, Zilah, Doboka stb.) nem dönthető el, hogy avarokhoz köthetők-e, vagy a Szilágynagyfalu–Szamosfalva csoport halmos temetőiben temetkező szlávokhoz,

[18] Míg SZÉKELY az általa keleti szlávnak tekintett antok délkelet-erdélyi betelepítésére gondolt, SZŐKE BÉLA MIKLÓS az antok avar legyőzése nyomán a biztosan keleti szláv nyelvű dulebek betelepítését valószínűsíti Zalába, de gondolhatunk erre Délkelet-Erdély vonatkozásában is. A dulebek avar alávetését a Poveszty adja hírül (PVL 2015: 24).

mivel díszítményeik a 8–9. századi szlávokhoz kapcsolható lelőhelyekről ismertek (Mátészalka, Záhony). BÓNA szerint a 8. század második felében Dél-Erdélyben és a Szamos völgyében feltűnő avar leletanyag valószínűleg akkulturációs folyamat során avarrá vált szláv vezetőréteghez köthető (1986: 174–177). Azonban a Csörsz-árok vonalán kívül eső avar lelőhelyeket, leleteket, így a záhonyi bronz és a mátészalkai arany késő avar szíjvégeket a korábbi kutatás pusztán azért tekintette szlávnak, mert az akkori tudományos helyzetben az árokrendszert az avar településterület külső határvonalaként értékelte. Mind Szabolcsban, mind a Partiumban számos avar lelőhelyet tártak fel azonban az elmúlt évtizedek során, így az avar fémművesség itt előkerült jellegzetes termékei sem tekinthetők automatikusan akkulturálódó szlávok hagyatékának egyéb erre utaló jel hiányában (hamvasztásos temetkezések) (ISTVÁNOVITS 2003: 253–254, TAKÁCS 2018: 33, 90–92).

BÓNA szoros avar–szláv együttélésre, szláv nyelvű vagy szláv viseletű asszonyokra gondol a 630 után induló, csontvázas, lósíros, lószerszámos-fegyveres avar temetőkben feltűnő, a szlávok által lakott területekre (Dél-Erdély, Udvarhely, Háromszék) jellemző ékszerek jelentkezése nyomán (Marosgombás, Marosnagylak, Marosveresmart, Tövis, Remete, Mihálcfalva, Kisselyk, Kőhalom, Nagycsűr, Nádpatak, Várfalva, Vecel, Sinfalva, Székelyföldvár, Mojgrád, Barátfalva, Székelyhíd-Horó, Felsőlupkó, Orsova) (1986: 171–172). Más helyen a Kárpát-medencei avar településterületen belül szórványosan előforduló, keleti szláv viseletben eltemetett asszonyok jelenlétét a ritka exogám házasságokkal hozta kapcsolatba (1984: 317–319). Az Erdélyi-medence avar településterületének temetőiben feltűnő, szláv népességű területekről ismert ékszerek aligha bírnak azonban a túlvilágképpel összefüggő temetkezési rítushoz hasonló etnikai kötődéssel. Ugyanakkor a kulturális érintkezés az utóbbi téren is meghatározó átalakulást hozhatott. A zalai avar–szláv birituális temetők környezetében, Kehidán a 9. század elején, avar szokás szerint lovával, nyugati fegyverekkel, koporsóba helyezve eltemetett avar harcos került elő, akit azonban szláv szokás szerint elhamvasztottak (SZŐKE B. M. 1999: 83–84). Természetesen mindezen adatokból az eltemetett által használt nyelv(ek)re vonatkozóan legfeljebb csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Feltehető, hogy az avar településterület szélső régióiban (így Zalában, éppígy Erdélyben) a 9. századra kialakulhatott avar–szláv kétnyelvűség, egyes avar, de akár szláv csoportok nyelvcseréjére is gondolhatunk.

BÓNA külön kiemelte, hogy míg a 8–10. századi szláv településnyomok az erdélyi avar területen kívülről (a Fekete-ügy, az Olt és a Nagy-Küküllő melléke) ismertek, hamvasztásos sírjaik többnyire birituális temetőkben az avar településterületen belül (Erdélyi-medence, Királyföld) fordulnak elő (1986: 177–178). Szerinte véletlen lehet, hogy a sűrű szláv településű kelet- és délkelet-erdélyi völgyekből temetőik még nem kerültek elő (1986: 181–182).

A régészeti úton feltárt kora középkori települések etnikumhoz kötése azonban rendkívül összetett probléma. „A 8. században az erdélyi avar és szláv anyagi kultúra (elsősorban az edényművesség) annyira összefonódik, hogy csak a síroktemetők rítusa alapján választható szét, gyakran úgy sem. Az avar hatású szláv telepek nem bizonyítékok avarok tényleges jelenlétére, csak az avar fémművesség és fazekasság korszakjelző produktumainak gyér átvételei." (BÓNA 1986: 176). De vajon a szláv etnikumhatározónak tekintett kerámia és a vele meghatározott települések minden esetben valóban szláv eredetű népességre utalhatnak?

TAKÁCS MELINDA hangsúlyozza, hogy az etnikumjelzőnek tekintett leletanyaggal nagyon óvatosan kell bánni. A szakirodalomban a Felső-Tisza-vidéki 8–9., illetve 9–11. századra datált településeket a közép- és kelet-európai szlávok területeihez hasonló hosszúkás boronaházakat, kő- és agyagkemencéket, kézzel formált sütőtálakat, sütőtepsiket máshol is fellelhető analógiáik ellenére, a környék szláv eredetű helyneveire is hivatkozva, szlávokhoz kötik (2018: 27–28). A zemplénagárdi temetőt és két, Karos határában feltárt településrészletet — holott kerámiájuk a karosi II. számú magyar honfoglaló temetőéhez áll közel — a magyar köznéphez köthető sírok hiánya, a környék szláv helynévanyaga alapján tekinti feltárója szlávnak (WOLF 1994: 126–127, TAKÁCS M. 2018: 29). A Lázári-Piskolt-csoport kerámiáját szinte kizárólag a régóta egyértelműen szláv etnikumjelzőnek tekintett ún. „prágai"- vagy „Prága–Korcsak"-típusú edények jellemzik. A leletanyag átfogó gyűjtését elvégző VIDA TIVADAR azonban arra a következtetésre jutott, hogy az edénycsoport — legalábbis a magyarországi lelőhelyeken — nem lehet kizárólag szlávok hagyatéka (TAKÁCS M. 2018: 24, VIDA 1999: 148–149).

Az etnikum meghatározásakor a térség népvándorlás kori népességeire vonatkozó régészeti ismeretanyag értékelése sok esetben téves történeti premisszák alapján történik meg. IOAN STANCIU a partiumi késő avarságot (2000-ben 12 biztosan késő avar sírlelet) kis sírszámú temetőik alapján kisszámú, állandóan mozgó, az avar uralmat biztosító közösségnek véli. A térség korabeli leletanyagában szinte teljesen hiányoznak a hamvasztásos temetkezések, amit a román kutató azzal magyaráz, hogy a szlávok átvették az avar temetkezési rítusokat. A 8–10. századi települések kapcsán CĂLIN COSMA vélekedik úgy, hogy a szláv alaplakosság (és a szerinte továbbélő romanizált népesség) mellett a szerinte tisztán nomád avarok és magyarok nem bírtak jelentős súllyal. KURT HOREDThez hasonlóan minden települést szlávnak tart, mert szerinte az avarokra és magyarokra jellemző „jurta típusú" objektum hiánya kizárja helyi jelenlétüket. TAKÁCS arra figyelmeztet, hogy ilyen lakóhelyek ismeretlenek a korabeli magyarok (és az avarok) körében, így COSMÁval szemben a cölöpszerkezetes, félig földbe mélyített házakat vagy az agyag- és kőkemencéket sem tekinthetjük szláv etnikumjelzőknek (2018: 90–92). TAKÁCS szerint az észak-partiumi temetők etnikai hátterét

rendszeres kutatás híján nehéz tisztázni. Hangsúlyozza, hogy a román kutatás által 8–9. századra keltezett csontvázas temetkezések 12:2 arányban felülmúlják a hamvasztásos sírok számát. Úgy látja, hogy a Felső-Tisza-vidék telepkerámiája nem alkalmas etnikum meghatározására, a hosszúkás-szabálytalan alakú (borona)házak és a kurgános temetkezések — amennyiben szlávokhoz köthetők — településterületüket a Tisza vonalától észak–északkeletre jelölik ki, amely a folyó vonalát dél, délnyugat felé alig léphette át. A Partiumból és Kárpátaljáról is van adat csontvázas temetkezésekre a 8–9. századból, TAKÁCS szerint tehát késő avar lakossággal is számolnunk kell a régióban. Ugyanakkor nincsen régészeti nyoma annak, hogy akár a korabeli szláv, akár a késő avar népesség megélte volna a magyar honfoglalást, akárcsak máshol a Dunától keletre (2018: 94).

A régészeti, de természetesen a történeti kutatás is számos esetben támogatja meg érvelését a helynévanyag nyelvi tanúvallomásával. Mint láttuk, ilyen eset a bodrogközi Karos honfoglalás kori temetőinek környezetében előkerült szlávnak tekintett települések és a térség szláv eredetű helynévanyagának összekapcsolása (WOLF 1994: 126–127). De ilyen az Észak-Erdélyben, Kolozsvár környékén, a Kis-Szamos medencéjében ismert 7–9. századi települések (Kolozsmonostor, Nemeszsúk, Doboka, Nagyiklód), illetve a hamvasztásos és birituális temetők (Szamosfalva, Nemeszsúk, Doboka) összefüggésbe hozása a térség szláv nyelvi eredetű, jóllehet évszázadokkal későbbről adatolt helynévanyagával (GÁLL 2013: 822). Ugyanezt az utat követte BÓNA is, aki szerint a két Küküllő felső szakaszain, keletre az avar településterülettől előkerült, szlávnak meghatározott településnyomok „kellőképpen megmagyarázzák" új, szláv *Tirnava* elnevezésüket, Baráthely 2. birituális avar–szláv temetője szerinte látványos bizonyítéka az azonos jelentésű *Kökeleγ ~ Tirnava* ('kék' és 'kökényes') nevek párhuzamos avar és szláv elnevezésére (1986: 184).

A szláv eredetű helynevek felhasználásának kronológiai nehézségeit ugyanakkor már BÓNA is világosan látta. Szerinte a háromszéki, besztercei szláv folyónevek és a *Küküllő ~ Tirnava* neve 7–9. századi eredetű lehet. Azonban hangsúlyozta, hogy a szlávok erdélyi jelenléte régészetileg a 7–12. századig, Máramarosban 13. századig is igazolható (Máramarossziget, Szarvasszó). Úgy véli, hogy az avar, bolgár és magyar hatalom szervező munkája, áttelepítései ma még alig követhető módon alakíthatták át a szlávok településhálózatát, ami a helynévanyag folyamatosságát is felszámolhatta (1986: 185). A székely Keresztúr-szék kapcsán BENKŐ ELEK állapította meg a korábbi, 7–8. századi szláv, 9–10. századi bolgár-szláv települések felhagyását és új települések létrejöttét a magyarság 11. századi betelepülése során (1992: 18–21). Ez a jelenség magyarázhatja a szláv településnevek eltűnését, ugyanakkor a szláv eredetű víznevek fennmaradását.

A kutatás nyelvi kritériumok alapján próbálta meg elkülöníteni az erdélyi szlávok betelepülésének egyes időbeli fázisait. A 10. században eltűnt szláv *ǫ, ę* orrhangú (nazális) magánhangzókat megőrzött helyneveket vizsgálva az Aranyos és

a Kis-Küküllő közötti szlávságot honfoglalás előtt betelepültnek állapította meg (*Gerend* és *Dombró* az Aranyos és a Maros között, *Gambuc, Csongva* és *Dombó* a Maros és Kis-Küküllő között, valamint a *Torockó, Polyán, Mohács, Lóna, Lekence, Herepe, Pacalka,* a két *Akna, Zsitve, Bázna* helynevek alapján) (KNIEZSA 1943–1944: 120). E szláv népességet a régészeti leletek alapján avar korinak határozták meg, illetve a 9. századi bulgár fennhatóság időszakához kapcsolták. Nyelvi hovatartozásukat az Aranyostól délre bolgár-szlávnak, attól északra keleti szláv jellegűnek valószínűsítették (MAKKAI 1986: 255). Azonban már KNIEZSA is hangsúlyozza, hogy a többi szláv nyelvvel ellentétben a nazális magánhangzók a bolgár-szlávban az egész középkoron keresztül megmaradtak, még a 17. századi csergedi szövegemlékben is megtalálhatók, sőt a keleti bolgárban és a macedónban még ma sem tűntek el egészen (1943–1944: 120, 1. lábjegyzet). Az újabb kutatás is figyelmeztet arra, hogy a helynevek alapján a Kárpát-medencében használatos bolgár-szláv nyelvjárásban a nazális még a 13–14. században is jelen volt (ZOLTÁN 2016: 37–40). Ez utóbbi tény bizonytalanná teszi a dél-erdélyi szláv betelepülés kronológiáját, a bolgár-szláv beköltözés akár az Árpád-korra is datálható.

Fontos szerepet kapott az erdélyi szláv jelenlét kutatásában a román helynévhasználat problémája is. „A románok Erdélybe való beszivárgásuk idején, mint említettük, szlávokat is találtak, akiktől helyneveket is átvettek. Ezek azonban csak a Marostól délre találhatók, mert attól északra a szláv eredetű víz- és helységnevek — Erdély északkeleti sarkában átvett néhány rutén eredetű névtől eltekintve — csak magyar közvetítéssel kerültek a románba." (KNIEZSA 1943–1944: 169). KNIEZSA hangsúlyozta, hogy Erdély északi részein jelentéktelen számú, szórványosan elhelyezkedő szláv népességet találhattak a honfoglaló magyarok, a déli területeken azonban jelentős számú szláv nyelvű lakosság élhetett, amelyik a román beköltözést is megérte. Dél-Erdély kapcsán figyelte meg, hogy a magyar–szláv kettős nevek esetében is a szláv neveket vették át a románok, magyar–szász kettős elnevezések esetében azonban a magyart. Szerinte ez mindkét esetben azzal magyarázható, hogy a hozzájuk társadalmi szempontból közelebb állók elnevezéseit vették át a románok. Talán e magyarázat bizonytalanságát érzékelve vetette fel, hogy a jelenség hátterében a románoknak a Balkánról magával hozott szláv kultúrája és talán szláv nyelvű rétege is állhat (1943: 65–66). A későbbi kutatás is kiemelten kezelte a problémát. Hangsúlyozta a magyar közvetítéssel, illetve közvetlenül a románba került szláv helynevek földrajzi elterjedésének feltűnő különbözőségét. Míg az előbbiek jellegzetesen a sík- és dombvidékeken (a két Szamos mentén, a Maros mezőségi szakaszán, az Aranyos és a Küküllők torkolatvidékén, az Olt felső folyásánál), addig az utóbbiak a hegyvidékeken találhatók meg (a Szamosok, a Sebes-Körös, az Aranyos felső folyása, a Maros középső szakasza, a Hortobágy–Olt folyók vidéke, Brassó környéke). Mindezt azzal magyarázta, hogy a szlávok magyar asszimilációja a román betelepülés előtt lezárult

a Mezőségen és annak szűkebb környezetében, ám a hegyvidéki területeken még szláv nyelvet beszélő lakosság élhetett a románok beköltözésekor (MAKKAI 1986: 251–255).

Azonban más megoldás is felvethető. VÉKONY GÁBOR elképzelhetőnek tartja, hogy a bolgár telepítéseknek vagy a politikai egységnek köszönhető szabadabb mozgás következtében már a 9. század folyamán megjelenhettek balkáni eredetű ősromán nyelvű csoportok Erdélyben (1989: 196–197). Ez esetben éppen Dél-Erdély területén, a magyarok beköltözése előtt, akár a 9. század folyamán, akár a 10. század első évtizedeiben átkerülhetett a románba a helyi szláv névanyag, ami kielégítően magyarázza a vázolt névkölcsönzési helyzetet. A balkáni szoros bolgár-szláv–román együttélés önmagában aligha magyarázhatja a névkölcsönzés megállapított tendenciáját, a Kárpátok hágóit esetleg már ekkoriban átlépő, pásztorkodó román nyelvű csoportok viszont ilyen körülmények között Dél-Erdély szláv eredetű és használatú vízneveinek ismeretét magukkal vihették a Kárpátokon túlra, akár a Balkánra is.

Erdélynek a Marostól és az Aranyostól északra eső harmadában, a Beszterce és Radna vidéki szláv helynevek német átvétele alapján annyit tudott bizonyosan megállapítani a kutatás, hogy e térségben a 12. század második felét megelőzően már éltek szlávok. A két Szamos vidékének kevés (38) szláv helyneve, azok zömének hegyvidéki elhelyezkedése, magyar közvetítése a románba arra a gondolatra vezette a szerzőket, hogy az itteni szlávok zöme a tatárjárás embervesztességeinek pótlására érkezhetett. Erre utal néhány település magyar nevének szláv közvetítése a románba, valamint a több helynévben is megjelenő *orosz* népnév, mely településeknek magyar, német és román névalakja is ismert, így e telepesek már e háromnyelvű környezetbe érkezhettek (MAKKAI 1986: 255–256). Azonban az Aranyos és a Maros közti hegyvidéken, a Nagy-Küküllőtől délre az 1400 előttről adatolt szláv helynevek felének (51) koncentrációja és a szláv helynevek közvetlen román átvétele alapján nagyszámú és régi szláv lakosságra következtettek. A 12. században bevándorló németek itt is közvetlenül érintkeztek a szlávokkal (ezt jelzi a *Szeben ~ Zibin* helynevek átvétele). MAKKAI figyelmeztetett arra is, hogy az itteni, vélhetően délszláv (esetleg orosz) lakosság és a románok igen szoros kapcsolatban éltek, mert a románok a párhuzamos magyar–szláv helynevek közül jellemző módon a szláv alakot vették át. Úgy vélték, hogy Gyulafehérvár szláv eredetű román *Bălgrad* neve a település 10. századi megalapításakor itt élt szlávok eredeti névadása lehet (1986: 256–257).

Erdélynek a középkorból adatolt szláv eredetű helynévanyaga igen különböző időpontokban betelepült lakosság névadása lehet. Jóllehet a tárgyalt helynévanyag sok esetben fedi a történeti-régészeti adatok alapján lokalizálható 7–9. századi szlávság lakóhelyét, azonban a folyamatos szláv beköltözés következtében még e térségekben sem bizonyos a névanyag korabeli keletkezése. Ennek szemléletes példája az eredetileg török nyelvű, ám balkáni új hazájukban a 10. századra

elszlávosodó dunai bulgárok 9. századi erdélyi betelepülése, amelyhez a kutatás a szláv jelenlét megerősödését kapcsolja, jóllehet számos kétség közepette.

5. Dunai bulgárok[19] — törökök és szlávok

KURT HOREDT a régészeti adatokból arra következtet, hogy a 7. század során Erdélyből eltűnt a korai germán, római és nem romanizált dák népesség, a terület egészében szláv népességűvé vált. Szerinte csak a 9. századi dunai bulgár uralom idején kezdett román nyelvű pásztornépesség bevándorolni a térségbe. VÉKONY GÁBOR ezzel szemben több, HOREDT által szlávnak állított lelőhely avar, magyar, illetve dunai bulgár-török kötődését hangsúlyozza, ami ellentmond a térség teljes elszlávosodásának. Azt is jelzi, hogy Gyulafehérvár korai írott adatokból amúgy sem ismert, szláv eredetű román *Bălgrad* neve aligha köthető a dél-erdélyi Blandiana (Maroskarna)-csoporthoz, amely még bulgár-török nyelvű népesség temetője lehet (1987: 88–90). Szerinte Gyulafehérvár román *Bălgrad* neve kései átvétel az erdélyi szlávból vagy a magyarból (1988: 329). RÉVÉSZ LÁSZLÓ szintén úgy véli, hogy a gyulafehérvári, maroskarnai lovas, edénymellékletes sírok inkább bulgár-törökökre utalnak, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvben megjelenő, igen jelentős bolgár-szláv jövevényszókincs átvétele régészeti alapon elsősorban e térségben képzelhető el, hiszen „a Kárpát-medence egyetlen más pontján sem igazolható a Maros-völgyihez hasonló létszámú bolgár lakosság jelenléte” (2013: 613–614).

VÉKONY jelentős balkáni szláv bevándorlást a dél-erdélyi bulgár uralomhoz kapcsolható birituális temetők (Baráthely és olténiai párjai, Izvoru, Obîrşia) kapcsán valószínűsít, a más jellegű maroskarnai és kézdipolyáni temető leletanyaga alapján pedig csuvasos török nyelvű onogundurok megjelenésére gondol. A Szamos mente több temetőjét (Szilágynagyfalu, Szamosfalva, Apahida) a 820-as években betelepülő kelet-európai szláv predecentekkel hozza kapcsolatba. Utóbbiak szerinte új nevüket a Donyec folyóról nyert nyugati szláv abodritákkal azonosíthatók (1988: 329, 1989: 196–197). VÉKONY a Nagyenyed közeli Csombordon előkerült keleti rítusú keresztény temetőt a gyula megkeresztelkedéséhez, a szerinte ekkor betelepülő bulgáriai eredetű népességhez köti. Ezek lehetnének románok is, azonban úgy látja, hogy azonosításukhoz a románok első igazolt, 1202–1209 közötti feltűnése a Barcaságban időben és térben is túlzottan távol esik. A betelepülők bolgár-szláv nyelvét a magyar nyelv nagyszámú, azonos származású,

[19] A magyar szakirodalomban általában *bolgár* névvel jelölt dunai bulgárok megjelölésére a továbbiakban a *bulgár* megjelölést használom, tekintettel arra, hogy a *bolgár* népnév a szláv névváltozata a Don–Dnyeper térségéből a 7. század végén a Balkánra települt, török nyelvű etnikumnak. Eredeti önelnevezésük a *bulgar* volt, amelyet a muszlim, latin nyelvű és orosz források egyaránt megőriztek (vö. ZIMONYI 2012: 87–88).

részben a keresztény terminológia körébe tartozó jövevényszava miatt tartja valószínűbbnek, melyek kölcsönzése szerinte a Gyulák országrészének keleti keresztténységre térésével jól magyarázható (1989: 201–202).

RÉVÉSZ és VÉKONY nézete földrajzi szempontból kétségkívül indokolt, azonban — amint fentebb bemutattam — kronológiai szempontból korántsem ennyire egyértelmű a helyzet, hiszen bolgár-szláv jövevényszavaink lényegesen későbbi, már az Árpád-kor folyamán bekövetkező kölcsönzése is elképzelhető. Kérdéses az is, hogy a dél-erdélyi átvétel esetén a helyi magyar nyelvjárásba került bolgár-szláv kifejezések miképpen terjedhettek el a nyelvterület egészén. A nyugati térítést megelőző, bizánci hátterű, bolgár-szláv nyelvű térítés lehetősége talán magyarázatot nyújthat a problémára (lásd erre BAÁN 1995).

GÁLL ERWIN szerint míg a 9. század második felének és a 10. század első felének két jellemző erdélyi kultúrköre közül a Maroskarna-csoport (Maroskarna, Szászsebes, Gyulafehérvár) egyértelmű al-dunai kapcsolatrendszerrel bír, addig a Csombord-csoport (Csombord, Szászváros) a szintén kimutatható al-dunai kapcsolat mellett morva (Stare Mesto) kapcsolattal is rendelkezik (a halott fejének kőre támasztása). Utóbbi szokás jelentkezik azonban Maroskarnán és a kolozsvári honfoglaló magyar temetőben is (2006: 377–378). Fontos az Erdélyben előkerült szórvány, a Karoling-kultúrkörbe sorolható leletanyag (sarkantyúk Alsó-Tatárlakán, Breázán, Kiscsűrön, szárnyas lándzsa Szászváros környékén). Ilyen sarkantyúk ismertek a dunai Bulgáriából is, azonban az ott teljesen ismeretlen frank típusú szárnyas lándzsák GÁLL szerint kizárásos alapon (a déli) morvákra vagy késő avarokra mutathatnak. Szvatopluk Moráviájának újabban felmerült déli lokalizálását tekintetbe véve GÁLL elképzelhetőnek tartja, hogy KARL ZENO PINTER elgondolása Dél-Erdély morva fennhatóságáról reális feltevés lehet. Ugyanakkor a morva típusú temetkezési szokás megjelenése Csombordon és az erdélyi honfoglalás kori magyar temetőkben szerinte a két népesség kulturális kapcsolatára utal, kizárva a PINTER által feltett időrendet (előbb morva uralom, befolyás, majd bulgár) (2006: 378–379). A kérdés valószínűleg megoldható a déli Morava folyó völgye, így a déli Morávia felett a 9. század végéig érvényesülő dunai bulgár fennhatóság vagy ellenőrzés feltételezésével, Morávia bulgár–frank ütközőállami szerepével (erre lásd JUHÁSZ 2019b: 36–37). GÁLL a későbbiekben Maroskarna és Csombord 9–10. századi temetőit egyaránt dunai bulgárnak valószínűsítette (2013: 808). RÉVÉSZ LÁSZLÓ sem tartja elegendőnek a régészeti bizonyítékokat egy dél-erdélyi morva enklávé feltételezéséhez, bolgár-török vagy bolgárszláv telepesekkel számol (2013: 613). A déli Morava folyó környezetében a 9. század végéig dunai bulgár fennhatóság alatt élő morvák és az északi Morava folyó térségéből ismert régészeti hagyaték kapcsolata ugyanakkor az írott források alapján erősen kérdéses, így morva jelenlét igazolására utóbbi aligha lehet alkalmas (lásd erre JUHÁSZ 2019b: 36–37).

Igen jelentős megfigyelés, hogy a 9. században betelepült bulgár népesség temetői még a 10. század első felében is használatban maradtak (Csombord, Maroskarna-A, Szászváros stb.), hátrahagyóik talán integrálódtak is a század közepén megjelenő magyarságba (Gyulafehérvár: Mentőállomás, Zalatnai út, Gyulafehérvár: Brânduşei utca) (RÉVÉSZ 2013: 613–614). A gyulafehérvári temetőkben a 10. század közepén megjelenő magyar honfoglalók mellett avar, bulgár és a hamvasztásosról csontvázas temetkezésre áttérő (szláv) népesség hagyatéka jelentkezik. Utóbbi GÁLL ERWIN szerint összefüggésbe hozható a környéken jelentős mennyiségben ismert szláv eredetű helynévanyaggal. Az avar uralom idején jelentős avar és szláv betelepítéssel számolhatunk. A 10. században Észak-Partiumban avarok (Kismajtény), délen (Újvár) a 9. századi bulgárok utódai is jelen vannak (2013: 822–823).

6. A magyar honfoglalás kora

Az újabb történeti kutatás, hasonlóan a korábbi álláspontokhoz (DOMANOVSZKY SÁNDOR, GYÖRFFY GYÖRGY) a honfoglalás krónikákban szereplő erdélyi útvonalának a vereckei útiránynál korábbi, feltehetően 11. századi írásba foglalását valószínűsíti. VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerint az őshaza fekvése, az útvonal és az első harcok bemutatása koncepcionális egységet alkotnak, amelyet csak a vereckei bevonulás hagyományának későbbi megjelenése és a két hagyomány egyeztetésére irányuló törekvések bontottak meg. Az erdélyi bevonulás lehetett az uralkodó dinasztia hagyománya is, a vereckei hagyomány VESZPRÉMY szerint valószínűleg nem Árpád személyéhez kapcsolódik, a magyarok egy másik csoportjáról lehet szó (1990: 19–20). Könnyen elképzelhető ugyanakkor, hogy a vereckei útirány csupán Anonymus gesztájának 12. századi kulisszái (Szuzdal és Kijev, Göncöl hídja, Dalmácia, Spalato, Rasca, Szerdika, Basil kapuja) sorába illeszkedve honfoglalás-történetének két fontos állomását, Kijevet és Ungvárt összekötő útvonal részeként juthatott el a honfoglalás írott hagyományába (lásd erre JUHÁSZ 2019a).

A régészeti kutatás részéről BÓNA ISTVÁN a honfoglaló magyarság Erdélybe érkezésével kapcsolatban a krónikaszövegekben megőrzött hagyományt fogadta el az Etelközből a Keleti-Kárpátok szorosain át Erdélybe történt betelepülésről. Szerinte a honfoglalók innen kifelé vonulhattak az Alföldre, a Maros, a Sebes-Körös völgyén és talán a Meszesi-szoroson keresztül (1986: 200). Az anonymusi honfoglalás-hagyomány hiteltelenségére hivatkozva vetette el a honfoglalás vereckei útirányát és az erdélyi beköltözésnek a Felső-Tisza-vidékről a Szamos és a Maros völgyén keresztül vezető útvonalát is (i. m. 196). Hangsúlyozta, hogy Erdély különböző pontjain a 9–10. század fordulóján egyszerre kezdődnek meg a honfoglaló magyarság temetői (i. m. 204). BÓNA érvelésében erőteljes hangsúlyt kap a középkori magyar írott hagyomány, holott annak értékelése a honfoglalás útiránya szempontjából is igen problémás (lásd erre VESZPRÉMY 1990).

SZÉKELY ZOLTÁN a 10. század elejétől számolt magyar betelepüléssel Etelközből közvetlenül Délkelet-Erdélybe (lovassírok Sepsiszentgyörgy-Eprestető, Eresztevény-Zádogostető, Kézdivásárhely, Zalán, Márkosfalva). Úgy látta, hogy a 11. század második felében már tömegesen lakják a magyarok az Olt és a Fekete-ügy völgyét (Kilyén, Sepsiszentgyörgy-Bedeháza, Angyalos, Réty, Csernáton, Torja). E települések szerinte egészen a tatárjárásig léteztek. Számolt besenyő megtelepüléssel is, régészeti és helynévi alapon (Torja-Karatna besenyő települése, Sepsibesenyő neve) (1995: 121–122).

RÉVÉSZ LÁSZLÓ — vitatva a korábbi álláspontokat — a kolozsvári 10. század elején nyíló temetők népességét nem közvetlenül Etelközből származtatja, hanem — másokkal egyetértve — leleteiknek erős Felső-Tisza-vidéki kapcsolatait hangsúlyozva megnyitásukat egy, a 920-as évektől északi irányból érkező migrációs hullámmal hozza kapcsolatba. E lelőhelyeken kívül semmilyen más, biztosan 10. századi lelőhely nem található a térségben, a legközelebbi korabeli temető a zilahi, a Meszesi-kapun túl (2013: 605–608). GÁLL ERWIN úgy véli, hogy az északnyugat-erdélyi, kolozsvári temetők Felső-Tisza-vidéki kapcsolatai arra mutatnak, hogy a 10. század első felében az ottani fejedelmi központ terjesztette ki hatalmát e térségre. Ez a lépés szerinte egyértelműen a sókitermeléssel állhat kapcsolatban, nem pedig a letelepedés szándékával. Ezért jelentős telepítésekkel ebben a korszakban GÁLL szerint nem számolhatunk (2014: 86). RÉVÉSZ kiemeli, hogy a 10. század első felében csak szigetszerű magyar betelepülés történhetett Észak-Erdélybe (Kolozsvár környéke), Dél-Erdélyben az egységes lelethorizontot alkotó, a Maros mentén Dévától Marosgombásig érő magyar temetők a 10. század középső harmadának vége felé indulhattak meg. Hangsúlyozza, hogy a Maros alföldi szakaszát kísérő sűrű, 10–11. századi települési tömb Aradon túl, Öthalomnál megszakad. Kelet felé az első honfoglalás kori magyar temető Déván került elő, ezt követi Szászváros, Maroskarna-B, majd a tömb keleti szélén, a Küküllő és az Aranyos torkolata közötti Maros-szakaszon Magyarlapád, Marosgombás temetői és Gyulafehérvár temetői (Gyulafehérvár: Császár forrása, Mentőállomás, Brânduşei utca). Ezek kezdetei a 10. század második felére tehetők (2013: 610–614). A magyarság késői megtelepülésére a Maros mentén (és a „kalandozó" hadjáratokban történő részvétel hiányára) utalnak RÉVÉSZ szerint az itteni 10. századi temetőkből hiányzó méltóságjelvények, nemesfém díszek, nyugati, arab és bizánci pénzek, illetve az, hogy nincs női lovas vagy lószerszámos temetkezés. Megjelennek az Al-Duna vidékéről és a Kárpátoktól keletre ismert, korábban besenyőkhöz kötött tárgytípusok, a Köttlach-kultúra egyes tárgytípusai. Utóbbiak a Kárpát-medence más részein, a Partiumban és a Bánságban is, de másutt is, egyes települési gócokból ismertek, s RÉVÉSZ szerint belső áttelepítések nyomai lehetnek (2013: 615–616). GÁLL ERWIN a 10. század első két harmadából Észak-Partiumból és Észak-Erdélyből előkerült lovas-fegyveres

temetők erős Kijev környéki kapcsolatait hangsúlyozza (Bihar: Somlyóhegy; Kolozsvár: Zápolya, Kalevala és Szántó utca; Zilah: Pálvár; Szalacs). Dél-Erdély temetőiben szerinte vannak nyomai a 10. század elején a klasszikus honfoglaló kultúra megjelenésének (Gyulafehérvár: Vár), de a nagy temetők csak a 10. század második harmadában-közepén indulnak (Gyulafehérvár: Brandusei utca, Császár forrása, Mentőállomás III.; Marosgombás, Magyarlapád, Szászváros). A Brânduşei utcai temető egészében és a mentőállomási temető részben helyben talált vagy betelepített, de nem steppei eredetű népességé (GÁLL 2013: 816–817, 2014: 86).

Településtörténeti szempontból igen fontos lehetőségre figyelmeztet GÁLL ERWIN, aki a dél-erdélyi leletanyag egyes elemei, így a Kárpát-medencéből ismeretlen egytagú és csontból készült oldalpálcás zablák, illetve a hurkos fülű, trapéz alakú kengyelek alapján felveti egy újabb 10. századi keleti migráció lehetőségét (2014: 88). A dél-erdélyi magyarság tehát akár közvetlenül a Déli-Bug–Dnyeper vidékről is érkezhetett a 10. század dereka táján Erdélybe.

Az észak-erdélyi és a Felső-Tisza-vidéki klasszikus honfoglaló temetők szoros kapcsolatait mutató régészeti eredmények természetesen nem alkalmasak a honfoglalás útvonaláról szóló vita eldöntésére, jóllehet a vereckei útirány valószínűbbnek látszik, az észak-erdélyinél sokkal jelentősebbnek látszó Felső-Tisza-vidéki megtelepülés feltehető elsőségét tekintetbe véve. Ugyanakkor az Erdély területén keresztül történő beköltözés sem feltételez azonnali vagy viszonylag gyors magyar megtelepülést a térségben, az Erdély keleti szélein szórványosan előkerült honfoglaló magyar leleteket többen 10. század eleji őrállomásokként értelmezték, de a leletanyag nem bizonyítja a magyarok ekkori megjelenését (RÉVÉSZ 2013: 618–619).

A régészeti módszerekkel kirajzolódó kolozsvári és gyulafehérvári, időben egymást követő hatalmi központokat történeti oldalról a Gyulák székhelyéről kialakult vita kapcsolja össze, szorosan kapcsolódva a 10. századi dél-erdélyi bulgár jelenlét kérdéséhez is. A történeti kutatás a magyar krónikák nyomán az erdélyi gyulák székhelyét hagyományosan Gyulafehérvárra helyezi. Eszerint az eredetileg Pannóniában megtelepült Gyula vezér egy vadászat közben lelte fel Erdélyben egy nagy római város romjait, amely feltehetően a római Apulum, a későbbi magyar Gyulafehérvár lehet (SRH. 1: 290–291). BÓNA a magyar katonai hatalom (szerinte a Gyulák kísérete) (gyula)fehérvári megjelenését a 10. század második felére–utolsó harmadára teszi, a Gyulafehérvár környéki temetőknek erre az időszakra utaló leletanyagára hivatkozva, amit az újabb kutatás is elfogad (1986: 203, 219; vö. RÉVÉSZ 2013: 613–614). A kutatás a fenti adatokat összekapcsolva a Gyulák hatalmi központját a későbbi Gyulafehérvár térségében keresi (GYÖRFFY 1977: 61, 163, 168–171, BÓNA 1986: 203, 219).

E nézettel szemben merült fel az a lehetőség, hogy a Szent István harmadik hadjáratában legyőzött, a krónikaváltozatokban Géza fejedelem idején a Gyulákkal kapcsolatban feltűnő, dunai bulgár főember, Keán hatalmi központja kereshető Dél-Erdélyben, míg a Gyulák székhelye Észak-Erdélyben lehetett (KRISTÓ 1993a: 19). KRISTÓ elképzelését nem fogadták el széles körben, jóllehet — mint láttuk — a kolozsvári 10. század eleji magyar hatalmi központ szintén egy római *colonia, Napoca* szomszédságában jött létre. Ennek kapcsolatát a Gyulákkal abban az esetben zárhatnánk csak ki, amennyiben egyértelműen bizonyítást nyerne a korai magyar nagyfejedelmi központnak a Felső-Tisza-vidékre lokalizálhatósága (RÉVÉSZ 1991, 1996). A kolozsvári honfoglaló temetőknek ugyanis a Felső-Tisza-vidék felé, míg a dél-erdélyi temetőknek a Körös–Maros közének honfoglaló temetői irányába mutatnak a kapcsolatai (GÁLL 2009, 2014: 88, RÉVÉSZ 2013: 605–608, 610–614), így népességük származása is ezekben az irányokban kereshető. BÓNA a Gyulák egyik korai szálláshelyével hozta kapcsolatba az alföldi Gyula város közelében előkerült gazdag honfoglaló magyar temetőket (Muszka: Szőlődomb; Sikló, Gyulavarsánd: Laposhalom) (1986: 211). A Gyulák 10. század közepe előtti szálláshelyét valóban kereshetjük itt, hiszen a hagyomány is Pannóniában tudja Gyula eredeti lakóhelyét (Kézai cap. 29. SRH. 1: 166), a *Pannónia* név pedig a 11. századra az *Ungaria* név szinonimájává vált (VESZPRÉMY 1994). Egyelőre azonban a Gyulák erdélyi központjának elhelyezkedése bizonytalannak látszik.

RÉVÉSZ szerint a gyulafehérvári temetők jelenleg ismert leletanyagában nem tükröződnek egy olyan 10. századi központ nyomai, mint amilyen a Gyulák erdélyi központja lehetett. Szinte teljesen hiányzik e temetőkből a bizánci kapcsolatra utaló tárgyi hagyaték is, éppígy hiányoznak a kereszténységre utaló nyomok. Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a nagy gyulafehérvári temetők közzététele talán segíthet e probléma tisztázásában. RÉVÉSZ említi KRISTÓ felvetését a Gyulák központjának észak-erdélyi lokalizációjáról is, azonban ismertetése szerint Dobokán nem számolhatunk sem magyar jelenléttel, sem jelentősebb központtal a 11. század előtt (2013: 617).

Jóllehet KRISTÓ nézetét a magyar honfoglalás után is fennmaradó dél-erdélyi bulgár uralomról szintén nem fogadta el a kutatás, azonban az újabb régészeti állásfoglalások — amint fentebb láttuk — mégsem zárják ki ezt a lehetőséget. Könnyen lehetséges, hogy Keánnak és testvérének, Kulannak a krónikában megőrzött története az erdélyi dunai bulgár hatalmi zóna magyar kézre kerülését örökíti meg. Valamelyik 10. század eleji, még a török *kán* címet (is) viselő dunai bulgár uralkodó testvére vagy közeli rokona képviselhette annak hatalmát Erdély déli részén. A köztük támadt viszály gyengíthette meg a bulgár pozíciókat Erdélyben, Kulan örököse, Beliud valószínűleg a legközelebbi magyar főember, az akkor még talán a Dél-Alföldön regnáló Gyula védelme alá helyezhette magát. A

krónika tanúsága szerint közeli viszonyban lehettek, hiszen Beliud házasságot tudott közvetíteni a Gyulák és az Árpádok között.[20] A régészeti adatok is a bulgárok békés meghódolására és magyar uralom alatti továbbélésére mutatnak (RÉVÉSZ 2013: 613–614). Ugyanakkor a honfoglaló lovas-fegyveres réteg régészeti hagyatékának megjelenési időpontja Dél-Erdélyben bizonytalan, halvány jelei vannak annak, hogy e népesség a 10. század első felében Dél-Erdélybe került, ám jelentősebb népmozgást csak a 10. század közepétől-második felétől tehetünk fel (GÁLL 2014: 88).

Ugyanakkor a magyar államalapítás időszakában már aligha számolhatunk dunai bulgár uralommal Dél-Erdély területén, hiszen éppen a korábbi bulgár hatalmi központ, Gyulafehérvár környezetében jelennek meg a 10. század közepétől a honfoglaló magyarság temetői. A Szent István ellenfeleként feltűnő Keán így aligha lehetett egy önálló erdélyi bulgár entitás vezetője. A kutatók többsége a szent királynak a magyar krónikák által nem ismert, bizánci szövetségben lezajlott, az első bolgár birodalom utolsó fővárosa, Ochrid ellen irányult hadjáratával azonosítja a Keán elleni hadjáratot (erre lásd KRISTÓ 1993a: 18). Ennek a lehetőségnek lényegében csak a krónika azon közlése mond ellent, mely szerint a király Keán helyébe rokonát, Erdőelvi Zoltánt állította helytartóként (SRH. 1: 315–316). Itt nyilván csak Dél-Erdélyről lehet szó, azonban a Gyula és a Keán elleni hadjárat leírásának nyilvánvaló összekeveredése megengedi azt a kézenfekvő magyarázatot, hogy a királyi rokon valójában a Gyula helyére került Dél-Erdélyben, amellyel az ellentmondás megszűnik.[21] E tekintetben fontos észrevétel, hogy a gyulafehérvári 11. századi nyugati típusú vallási-politikai központ egyértelműen 10. századi struktúrákon alapult (GÁLL 2014: 93).

GÁLL ERWIN szerint a 10. századi magyarság az Erdélyi-medence keleti felét nem tartotta uralma alatt, mivel tipikus lovas-fegyveres temetőt nem ismerünk a Marostól és a Kis-Szamostól keletre. A Kis-Szamos medencéjét gyakorlatilag lefedik a 7–9. századra keltezett települések, illetve hamvasztásos temetők. GÁLL BÓNÁhoz hasonlóan ezek felső kronológiai határát a 9. helyett a 10. századra

[20] Géza Beliud közvetítésével vette feleségül Gyula leányát, Saroltot. Beliud apósa Kulan földjét birtokolta, akinek testvére, Kean elleni harcát segítette (SRH. 1: 291).

[21] Ahogy a korábbi krónikakutatás, úgy KRISTÓ is jelzi a Keán legyőzéséről szóló tudósítás zavarát, összekeverését a gyula elleni hadjáratával (1993a: 21–22). A szöveg, miután beszámol Keán kincseinek megszerzéséről, Erdőelvi Zoltán helytartóságáról és a kincsnek a (székes)fehérvári egyháznak történő adományozásáról, hirtelen fordulattal a gyula által bűnös módon megszerzett kincsnek tulajdonítja az egyház többszöri leégését. A gyula legyőzéséről beszámoló fejezet csak földjének gazdagságáról szól, kincseinek megszerzéséről nem, így logikus, hogy a folytatás tévedésből kerülhetett a Keánról szóló következő caputba, Erdőelvi Zoltán közbe szúrt említésével együtt. Miután a Keán története után következő caputban az óbudai egyház donációjáról van szó Keán kincseiből, világos, hogy a fehérvári egyház valójában a gyula kincseit nyerte el (SRH. 1: 315–316).

teszi, amint az más régiók esetében ismert a 10., sőt a 11. századból is. Úgy véli, hogy a Kolozsváron szigetszerűen megtelepedő honfoglalók integrálták ezt a legyőzött népességet gazdasági-politikai-katonai struktúrájukba (2014: 86–88). GÁLL szerint a 10. század különböző időszakaira keltezhető lovas-fegyveres honfoglaló magyar temetők és a hibásan 7–9. századra datált hamvasztásos és birituális nekropoliszok földrajzilag egymást kiegészítő területeken helyezkednek el, így szerinte a Maros felső völgyében, a Nagy-Szamos és a két Küküllő völgyében a 10. században szláv népesség élhetett, amit a helynévanyag is megerősít (2014: 88–89). Már az erdélyi avar törzsterületen belül is kimutatható a csontvázasan temetkező steppei eredetű népesség (avarok, ogur csoportok) és a hamvasztásos rítusú szlávok birituális temetői, együttélése, a Maros középső szakaszán, a Sebestől az Aranyos torkolatáig, illetve a Nagy-Küküllő mentén (Szászsebes, Gyulafehérvár-II., Oláhgorbó, Berve, Tordos, Marosújvár, illetve Kisselyk, Mihályfalva, Medgyes, Nagyekemező, Baráthely és Segesvár) (i. m. 87, 2. kép).

A dél-erdélyi honfoglaló temetőkben nyugvókon van nyoma az erős fizikai megterhelésnek, szemben az észak-erdélyi temetőkkel, így itt GÁLL szerint a helyben találtakkal történő munkamegosztás is valószínűsíthető. Nehezen megállapítható a meghódított népesség asszimilációjának gyorsasága. A 10. század első két harmadából ismerjük különálló temetőjüket Gyulafehérváron a Brândusei utcában, ugyanott a Mentőállomás és Császár forrása temetőiben párhuzamosan temetkezhettek a honfoglalókkal. GÁLL úgy véli hogy „a 9. századi bolgár uralom során Erdélybe került bulgár-törökség és a hamvasztásos temetkezésekről a csontvázas temetkezésekre áttérő népességről beszélhetünk (ezt a tényt támaszthatja alá a Gyulafehérvár környékén jelentős mennyiségben előkerülő szláv helynévanyag is)" (2014: 88). Ugyanakkor a bolgár kutatás a földrajzi közelség szempontjából leginkább érdekes Északnyugat-Bulgária vonatkozásában a 9. század végére helyezi a hamvasztásos temetkezés felhagyását, annak lehetséges okait azonban bizonytalannak látja (pl. a kereszténység felvétele) (STAYKOV 2019: 311).

GÁLL szerint Erdély a 10. században a magyarság számára periferikus jellegű volt: „az Erdélyi-medencében csak szigetszerűen ismertek honfoglalás kori temetők, tehát nem masszív magyar köznépi betelepítésekről, hanem más jellegű hódításról (sószükséglet) […] beszélhetünk" (2014: 93).

A jelek szerint a magyarság tömeges erdélyi megjelenése a Gyulák 11. század eleji legyőzése utáni időszakra tehető. RÉVÉSZ LÁSZLÓ elveti a BÓNA által rajzolt képet a magyar köznép két lépcsőben, a 10. és 11. században történt betelepüléséről Dél-Erdélybe. Úgy látja, hogy az érintett várfalvai és más hasonló temetőkben (Marosnagylak, Vajdahunyad, Gyulafehérvár: Poklisa, Vadászok utcája) kimutatott 10. századi köznépi réteg sírjai a párhuzamok alapján valójában legkorábban a 10–11. század fordulójára keltezhetők (2013: 609–610, vö. BÓNA 1986: 217–218). GÁLL ERWIN is úgy vélekedik, hogy a várnépi és falusi nagy temetők

a 11. század elején indulnak (Hegyközszentimre, Várfalva, Marosnagylak, Gyulafehérvár: Poklisa, Vajdahunyad). A 11. század elején nagy betelepítésekre mutat az új típusú temetők megjelenése a várak környékén, amelyeket a templom körüli temetők 11. század végi megjelenéséig használtak (2013: 817).

7. Közvetítés — szlávok vagy törökök?

KNIEZSA ISTVÁN elemzése szerint a legnagyobb vizek ősi nevei *(Tisza, Szamos, Körös, Maros, Ompoly, Olt, Temes)* mellett a bizonytalan eredetűeken *(Iza, Mára, Zazar, Miszt, Tasád, Tőz, Abrud, Sztrigy, Barót, Barca)* kívül a magyarba átvett nevek a szlávból származnak *(Ilosva, Beszterce,* a három *Lekence, Lóna, Tur, Kraszna, Torockó, Orbó, Kovászna, Cibin, Cserna),* így minden valószínűség szerint az ősi neveket is a szlávok közvetíthették a magyaroknak. Ugyanakkor kiemeli, hogy igen nagy számban vannak magyar eredetű víznevek is (pl. *Sajó, Nádas, Almás, Egregy, Szilágy, Lápos, Berettyó, Sebes, Aranyos, Nyárád, Feketeügy, Berekszó, Néra*), emellett „a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei is" nagyrészt magyar eredetűek (1943: 64). Az aránylag sok ismeretlen eredetű víznév (az *Iza, Mára, Zazar, Tőz, Abrud, Barót, Hortobágy, Tatrang, Barca, Nadrág, Bega, Krassó* neveket említi) „arra mutat, hogy itt a magyarság előtt még valami más ismeretlen nép jelenlétét is fel kell tételeznünk" (1943–1944: 117).

Fontos felismerése ugyanakkor KNIEZSÁnak, hogy Erdélyben „szláv eredetű nevek csupán csak a harmadrangú, jelentéktelenebb vizeknél találhatók, míg a másodrangú vizeknél (a főfolyók legnagyobb mellékvizeinél) szláv eredetű nevek alig fordulnak elő. Ezek ugyanis — néhány még megfejtetlen nevet kivéve — mind a magyarból valók." (1943–1944: 117). Szláv eredetűnek mondja a *Beszterce, Kraszna, Ilosva, Lekence, Deberke, Dézna, Torockó, Berzava, Cserna*, magyarnak pedig a *Sajó, Kapus, Nádas, Lápos, Almás, Egregy, Szilágy, Berettyó, Ludas, Aranyos, Nyárád, Sebes* és a *Fekete-ügy* nevét. A helységneveket vizsgálva is kiemeli, hogy „szláv eredetű nevek nagyobb számban az Erdélyi Medence szélein, a hegyvidékek és síkságok határvonalán, kisebb folyóvölgyekben, valamint mocsarak szélén találhatók, míg a Nagy-Alföldön és a szintén steppe jellegű Mezőségen alig fordulnak elő. A folyónevekkel együtt ezek is világosan bizonyítják, hogy a szláv lakosság Erdély területén a honfoglalás korában igen csekély számú lehetett, az is csak bizonyos kisebb területeket szállt meg, míg a terület túlnyomó része lakatlan lehetett." (i. h.). Ez a megállapítása erősen árnyalja az ősi víznevek általa feltett szláv nyelvi közvetítését, hiszen a magyar nyelvbe átkerült szláv víznevek keletkezési időpontja nyelvi alapon meghatározhatatlan, azok akár a magyar honfoglalást követően is létrejöhettek.

Mindemellett az újabb kutatás is úgy vélekedik, hogy az ősi víznéveket elsősorban szlávok adhatták át a magyaroknak. Az „ókorból adatolható, ősi indoeurópai (másutt óeurópainak is mondott) eredetű víznevek: *Garam, Morva, Tisza,*

Maros, Duna, Dráva stb. Szintén indoeurópai (VII. század előtti, preszláv) eredetűek, de csak a középkorból vagy későbbről adatolhatók az *Árva, Hernád, Iza, Zsil, Lajta, Mura* stb. vízneveink. Az ide tartozó nevek etimonjai többnyire nem azonosíthatók pontosan valamely ismert nyelvből, s a nevek közvetítésében a szláv nyelveknek fontos szerepük lehetett." (HOFFMANN 2003: 228). HOFFMANN ISTVÁN szerint az a gyakori jelenség, miszerint az idegen, többnyire szláv eredetű víznevekkel jellemezhető területeken a településnévanyag sokszor magyar, kizárólag azzal magyarázható, hogy a településnevek az ember által létrehozott objektumokhoz kapcsolódnak, és a hely birtoklását is igazolják, míg a természeti környezet nevei ilyen szempontból kevésbé érzékenyek, egyszerű használatbavétel útján is átvehetők. Az idegen nyelvből átvett víznevek így csak a magyar megtelepülés időszakára bírnak tájékoztató értékkel a helyben találtak nyelvi–etnikai viszonyaira nézve, a későbbi századokra már nem (HOFFMANN 2010: 215, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 18–21, 2018: 117–127).

A történeti és a nyelvészeti kutatás alig veszi számításba török nyelvű csoportok jelenlétét a honfoglalás kori Kárpát-medencében, lényegében nem számol befolyásukkal a magyar nyelvre. A magyar honfoglalást megelőzően évszázadokon át állandó török jelenlétet figyelmen kívül hagyva, nagyobb szláv bevándorlásokat feltételeznek a Kárpát-medencébe (BÓNA 1999: 184–186). SCHÜTZ ISTVÁN joggal hangsúlyozza, hogy a római uralomnál több mint egy évszázaddal hosszabb, 267 éves gepida uralom Dáciában nem múlhatott volna el nyomtalanul a sokak által feltett dákoromán nyelv és etnikum felett (1990: 468). Ugyanez igaz a valóságban is fennmaradt, feltehetően dák eredetű őseurópai víznevek esetében is, a szláv betelepülést időben megelőző iráni és germán, illetve a szlávokkal időben párhuzamos avar-török névhasználatukkal mindenképpen számolnunk kell. Úgy tűnik, hogy ennek nyoma maradhatott a magyar nyelvbe átkerült víznevek egy részénél.

Az újabb névtani kutatás már számol a térség nem szláv nyelvű népeinek szerepével a víznevek áthagyományozódásában. GOTTFRIED SCHRAMM a korai görög és latin forrásokban hím- vagy semleges nyelvtani nemre utaló végződéssel megjelenő víz- és településnevek *-a* végződésűre módosulását *(Tissos > Tisa, Savus > Sava, Colapis > Kupa, Strymon > Struma, Ragusium > Ragusa),* amit például MELICH JÁNOS is a szlávokhoz kötött, az *-a* záróhangnak a 3–4. századból adatolt megjelenése miatt inkább a helyi „barbár" nyelvekhez kapcsolja (SCHRAMM 1981, idézi MAKKAI 1987: 81–82). A Duna mentén és az Észak-Balkánon korábban feltett keleti trák és nyugati illír nyelvek helyett az 1980-as évektől más, biztosan indoeurópai nyelvek jelenlétével számol a nyelvészeti kutatás. SCHRAMM úgy véli, hogy i. sz. 800 tájára a görög, latin, germán és a szláv nyelvekben a bevándorló észak-iráni szarmaták (jazigok, roxolánok) nyelvi hatása idézhette elő a folyónevek végződésében is megjelenő „másodlagos *-a*"

kialakulását (idézi MAKKAI 1987: 82). A 6. század közepén JORDANES gót történetében már a *Tisia, Grisia, Marisia, Tibisia* és *Aluta* névalakok jelentkeznek. SCHRAMM szerint a magyarba szláv közvetítéssel kerülhettek ezek a nevek, ez azonban — amint arra MAKKAI joggal figyelmeztet — azt jelentené, hogy a síkságok elnéptelenedtek, az *-a* végződésű alakok pedig a soha nem romanizált hegyvidéki területeken maradtak volna fenn. A Duna–Tisza közötti terület egyik térséggel sem volt kapcsolatban, mégis részt vett a másodlagos *-a*-t produkáló szarmata nyelvi fejlődésben (1987: 84). Ugyanakkor a szlávok által lakott térség számos folyójának neve *(Seret, Prut, Dniestr, Dniepr, Don)* nem rendelkezik *-a* végződéssel (i. m. 82). SCHRAMMot követve az újabb kutatás már számol a Kárpát-medence vízneveinek iráni nyelvi közvetítésével a szláv nyelvekbe, ami a Nagyalföldet sűrűn megtelepülő szarmata népesség ismeretében történetileg kétségtelenül megalapozott eljárás. ALEKSANDAR LOMA úgy véli, hogy a preszláv **Tīša* névalak *-s-* hangja a szarmata (jazig) nyelvben jellemző *s* > *š* változás során alakulhatott *-sz-* hanggá. LOMA szerint az ókori *Săvus* név szlavicizált alakja, a szerb-horvát *Sáva* alak hosszú magánhangzóját szintén szarmata közvetítés magyarázhatja. Álláspontja szerint a *Szává*-t az irániak az *Al-Duna* felső szakaszának tekintve *Fekete (Nyugati)-Duná*-nak nevezhették (oszét *saw* 'fekete', JORDANESnél *Aqua Nigra*), azonosítva azt a folyó hasonló hangzású ókori nevével (2018: 71–72). HARALD BICHLMEIER a *Száva* nevének előzményeként egy ősidg. **sh₂eu̯-o-/*sh₂ou̯-o-* > óeur. **sau̯o-* alakkal számol. A *Dráva* nevét pedig egy ősidg. **drou̯-o-* alakból származtatja. A két folyónévben megjelenő hosszú magánhangzót leginkább egy eredetileg nyílt szótagban álló rövid magánhangzó megnyúlásával tartja magyarázhatónak egy újlatin nyelvben (2017: 55–56). Ugyanő a *Rába* kelta eredetű nevének a szlávba és a magyarba kerülését is egy újlatin nyelv közvetítésével magyarázza, **Rāva,* illetve **Rāva* alakban. Szerinte a 8–9. századi ófn. *Rab/pa, Hrab/a* formák nem lehetnek a szláv és a magyar forma alapjai (i. m. 58–59). A térséghez földrajzilag legközelebbi ismert újlatin nyelv a dalmát, de talán számolhatunk a jóval közelebb található avar kori Keszthely-kultúra feltehetően részben újlatin nyelvű népességének közvetítésével is.

BENKŐ LORÁND fontos észrevétele szerint a *Szamos, Körös, Maros, Temes* és *Karas* víznévcsoport végződésének azonossága az ezek környezetében „valamikor élt nép, illetve nyelv egymással összefüggő névadásának következménye lehet" (1984: 398). MELICH JÁNOS pedig azt állapította meg, hogy a *Temes, Körös, Karassó, Küküllő, Szamos* és *Tisza* neve a török, pontosabban a csuvasos (bulgár-) török nyelvből kerülhetett a magyarba (1925–1929: 51–63).

A *Tisza* neve a 10. század közepi (11. század végi másolatban) a DAI-ban *Titza* alakban szerepel (MORAVCSIK 1984: 48, vö. még GYÓNI 1943: 138, TÓTH S. L. 2016: 397–398). A már a 6–7. századból *Tisia* néven ismert folyónév MELICH szerint a barbár nyelvi *Tiza (Tisza)* alak latinosítása lehet. Az eredeti

Patiszosz, *Tiszosz* név thrák-dák eredetű, amely a gótban és gepidában **Tissas* lett, ebből pedig egy nyugati germán nyelvben (5. századi langobardok?) **Tisa*. Ezt tartja MELICH a legkifogástalanabb magyarázatnak. Az avar és a csuvasos török nyelvbe változatlanul kerülhetett e név, majd onnan a magyarba, abból pedig a szlávba (1925–1929: 64–69). KNIEZSA szerint viszont a *Tisza* neve szláv közvetítéssel kerülhetett a magyarba, a MELICH által feltett csuvasos (bulgár)-török közvetítést azon az alapon veti el, hogy ilyen népesség nyomát a Tisza vidékén eddig nem sikerült igazolni (1943: 31). Mint láttuk, KNIEZSA ezen álláspontja mára történeti és régészeti szempontból is teljességgel elavult, a Tisza és mellékfolyói környezetében joggal valószínűsíthető steppei eredetű csuvasos török nyelvű lakosság az avar kor folyamán. KISS LAJOS szintén a szláv közvetítést tartja elfogadhatónak, a csuvasos (bulgár-) török közvetítést teljesen valószínűtlennek véli. Álláspontját azonban ugyancsak a mára elavult, török nyelvű népesség jelenlétét a honfoglalás idején elvető történeti elképzelés alapján fogalmazza meg, amelyre a *Maros* nevének etimológiája kapcsán hivatkozik részletesen (1999a: 151).

A *Szamos* neve 239-ből *Samus,* 1297-ből *Zamus,* vagyis *Szamus* alakban ismert. MELICH szerint a *Samus, Gris, Maris, Tibis* nevek mind indogermán, thrákdák eredetűek, ott megvolt a nominativusi *-s* formáns. A legrégibb idegen alakok *-sz* végűek, de a magyar alakok *-s*-re végződnek. Szláv átadó nyelvvel egyik esetben sem számolhatunk, mert adataink vannak arra, hogy az indogermánból a szlávba került ilyen végződésű szavak végződése az ősszlávban eltűnt. A gótban és a gepidában viszont volt *-s* szóvég, innen a török nyelvekbe, hunba, avarba, csuvasos törökbe kerülhettek e nevek. A török nyelvekben is van *-š* és *-sz* szóvégződés. A csuvasos törökben *Samus, Maris, *Kris, *Timis* alakok lehettek, *-sz* végződéssel. A magyarba kerülve az *Egres, Nádas*, stb. nevek analógiás hatására vehették fel az *-s* szóvégződést (MELICH 1925–1929: 51–63). KISS LAJOS vélhetően szintén történeti alapon valószínűsíti a *Szamos* nevének szláv közvetítését a magyarba (1999a: 151).

A DAI 10. századi eredetű szövegében *Morésés* alakban szereplő *Maros* nevét (MORAVCSIK 1984: 48, GYÓNI 1943: 138, TÓTH S. L. 2016: 397–398) KISS LAJOS szerint a magyarba egy szláv **Morišъ* közvetíthette, a folyónév végén, a *Szamos*-hoz, *Temes*-hez hasonlóan már a római korban is *š* hangzó állhatott, amelyet a görögök és a latinok is csak *s*-szel tudtak jelölni. Igen érdekes okfejtése szerint ez azért bizonyos, mert ha *-s* hangzó állt volna a nevek végén, annak a szlávban el kellett volna maradnia. E helyen MELICHet cáfolva zárja ki az utóbbi esetben szóba jöhető bulgár-török (helyesen csuvasos török) közvetítést, amelyet történetileg hibásnak vél (1999a: 150). KNIEZSA kizárólag nyelvi alapon vizsgálja a kérdést, nem lát kizáró indokot arra nézve, hogy a *Tisza* mellékfolyóinak *-s* végződése ne lehetne eredeti, így szerinte nincs akadálya a szláv közvetítés feltételezésének. Hangsúlyozza, hogy a bulgár-török (csuvasos török) közvetítés feltevését

MELICH csak egy eredeti *-sz* végződés feltételezése következtében látta szükségesnek (1943–1944: 116). Valójában azonban történeti-régészeti alapon elsősorban éppen hogy az Alföldet nagyszámban benépesítő avarság névhasználata és névközvetítése valószínűsíthető, az elsősorban ugyanitt megtelepülő magyarság aligha a távoli hegyvidékeket szórványosan benépesítő szlávoktól kölcsönözhette az Alföld folyóneveit. Természetesen ezeket időben párhuzamosan az Alföld peremén élő szláv csoportok révén is megismerhette, de ezek kizárólagos közvetítését kifejezetten történetietlen lenne feltételezni.

A *Körös* a 6–7. századi adatokban *Gris(ia), Gres(ia)* alakban szerepel, de a 10. században a DAI szövegében már *Kriszosz* alakban olvasható (vö. MORAVCSIK 1984: 48, GYÓNI 1943: 138, TÓTH S. L. 2016: 397–398). MELICH szerint a magyarban ekkoriban volt *g* hang, a közvetítő nyelvben viszont nem. Ilyen nyelv a török, Krum dunai bulgár kán neve is *kr* hangkapcsolattal kezdődött a dunai bulgárok csuvasos török nyelvében (1925–1929: 22–25). KNIEZSA nem látja biztos hangtani kritériumát annak, hogy a *Körös* név szláv közvetítéssel került volna a magyarba. „E három folyót egy névvel és megkülönböztető jelzőkkel *(sebes, fekete, fehér)* csakis a folyók összefolyásának területén nevezhették el és e három folyó azonos nevét csak olyan nép terjeszthette el, amely az Alföldön a folyók forrásvidéke felé terjeszkedett." (1943: 40–41). Lázár deák 1528 előtt készült térképén a Sebes-Körös *Keres fl,* a Fekete-Körös *Feketekeres flu,* a Fehér-Körös *Fekher keres fl* alakban olvasható (KISS M. 2015: 11–12). Eszerint a Sebes-Körös tekinthették a középkorban a vízrendszer fő ágának, a KISS MAGDALÉNA által feltett, gyors, hegyi vízfolyásra utaló **kr- [krioklys]* 'vízesés' etimon is megfelel a magyar *Sebes* melléknévben is megjelenő tulajdonságának. A három folyóág egymástól távoli forrásvidéke valószínűsíti, hogy *Körös* nevük közös szakaszukról, a ma *Hármas-Körös* néven ismert torkolati szakaszról vonódhatott a két kisebb folyóágra. A főág, a *Sebes-Körös* neve ily módon a hegyvidéki szláv lakosságtól is eljuthatott a magyar nyelvhasználók körébe, neve pedig már a magyar névhasználók által is átvonódhatott a másik két forráságra. Ugyanakkor a Tisza menténék avar kori, vélhetően főleg török nyelvű lakosságának névhasználatával is számolnunk kell, és az a tény, hogy a Fehér- és a Fekete-Körös gepida elnevezései *(Gilpil, Miliare)* ismereteink szerint nem jutottak el a magyarsághoz, elképzelhetővé teszi, hogy a három Körös-ág síksági nézőpontú közös elnevezése már az avar korban kialakult.

A *Temes* neve a 6–7. századi adatokban, Jordanesnél és a Ravennai Névtelennél *Tibis(ia)* latinosított alakban látható, akkori barbár nyelvi alakja tehát *Tibis* volt. A 10. században már a magyarból származó *Timiszisz* szerepel a DAI szövegében (vö. MORAVCSIK 1984: 48, GYÓNI 1943: 13, TÓTH S. L. 2016: 397–398 *Timésés*). A magyarba tehát olyan nyelvből kerülhetett, amely megőrizte a szóvégi *s*-et, és a hangzóközi *b*-ből *m*-et formált. MELICH szerint az ősszláv nyelv nem őrizte meg sem az *s,* sem az *sz* végződést, a törökben viszont gyakoriak az

ilyen végű szavak, és szintén gyakori a hangzóközi *b* > *m* változás (lásd MELICH 1925–1929 példáit, ezenkívül BERTA 2001: 33–44). Ennek alapján MELICH úgy látja, hogy az átadó egy csuvasos típusú török nyelv lehetett. A *Temes (Tibisis, Tibisia)* nevében a *b* > *m* változás KISS LAJOS szerint a trákban vagy egy török nyelvben mehetett végbe, s a magyarba egy szláv **Тъmišъ* 'sötét folyó' értelmű névforma kerülhetett (1999a: 151). KNIEZSA nem ismer a románban példát *b* > *m* változásra, a trák pedig kronológiai okokból zárható ki, a 10. század előtt számos adat van a *-b*-s alakra, az *m*-es alak pedig csak a 10. században tűnik fel (1943: 57–58). A *b* > *m* változás mindennek alapján jó eséllyel egy török nyelvben történhetett meg, a 10. században vagy kevéssel előbb.

A névtani kutatás a szláv *Dunaj* névből származtatja a magyar névalakot, amely a magyar kölcsönzés után a *Dunaj ~ Duná ~ Duna* változatok között ingadozhatott (PÓCZOS 2018: 396). LOMA szerint a helyi szláv *Dunaj* alakot a magyarok melléknévként értelmezték *(*Dunai),* és ennek következtében maradt el a szóvégi *-j* hang (2018: 68). A szláv *Dunaj* alak jelenhet meg Sefer Yosippon 950 körüli észak-itáliai eredetű leírásában is, *dwnyy* formában (RÓNA-TAS 1983: 132). A 10. században a kazárok azonban a *Dūnā* alakot használták, amint arról József kazár uralkodó levele tanúskodik (ZIMONYI 2005: 199–200, GOLDEN 1992: 246). A kazár névalak aligha származhat a Duna-medencében frissen megtelepült magyaroktól, inkább a név török nyelvi (dunai bulgár, avar) közvetítésére gondolhatunk, akiktől a magyarok is átvehették, akár egyidejű szláv közvetítés mellett. A *Duna* nevének ma használatos alakjait *(Donau, Dunav, Dunaj, Duna)* VÉKONY GÁBOR egy gót *Dōnaws* formára vezeti vissza, amely 400 körül adatolt *(Dunawis).* Ebből szerinte szabályosan alakult a bolgár és szerb *Dunavŭ* míg a többi szláv nyelv *Dunaj* alakja szerinte a szóvégi *-v* hangot γ hanggal helyettesítő csuvasos törökből származhat (1989: 237–238).

Egykori török nyelvű népesség jelenlétét bizonyíthatja török etimonnal rendelkező víznevek feltűnése a Kárpát-medence több régiójában is. A *Karassó* folyónév Baranya, Verőce, Krassó-Szörény és Szatmár megyék területén is előfordul. A törököknél a *kara* + *šuγ* összetétel gyakori víznév, az *š* és a szóvégi *ó* csak a csuvasos törökből magyarázható. A baranyai *Karassó* magyar *Fekete-víz* neve is adatolt, MELICH szerint ez arra utalhat, hogy ott a magyar és csuvasos török kétnyelvű lakosság hosszabb ideig együtt élhetett (1925–1929: 25–29). Az erdélyi *Küküllő* neve MELICH szerint nem származhat egy magyar 'Kökényes folyó' jelentésű **Kükül-jó* összetételből, mert a nyelvtörténeti adatok nem ismernek ilyen formát, az *l+j* sem vonódhatott össze *ll*-é. Jól magyarázható viszont a török *Kükelek(γ)* köznévből, amely a török *kök* szó kicsinyítő képzős változata 'kökény' jelentéssel (1925–1929: 30–35. *Kükälliγ* 'kökényes', vö. magyar *Somos, Almás*). BENKŐ LORÁND újabban egy magyar *Kékellő* elsődleges névformát feltételező magyarázatot adott (2002: 61–65), azonban ennek a lehetőségnek

ellentmond a folyó szláv–román *Tornava ~ Tîrnava* névalakja, amely MELICH török nyelvi etimológiájával egyező értelmű.

A Tisza mellékfolyóinak esete hangsúlyosan hívja fel a figyelmet az etimológiák szoros összefüggésére az aktuális történeti-régészeti felfogással. MELICH Anonymus híradását a tiszántúli 9. századi dunai bulgár-török jelenlétről történetileg hiteles beszámolóként kezelve építette fel etimológiai javaslatait, amelyeket a későbbi kutatás Anonymus történeti képének bizonytalanságát felismerve vetett el. Az avar kori steppei eredetű törökség, a csuvasos nyelvű törökök azóta felismert jelenléte a MELICH által javasolt etimológiai irányt újból megfontolandóvá teszi. A tárgyalt folyók meghatározta területen összefüggő, jelentősebb létszámú szláv lakosságra nincsenek sem történeti sem régészeti adataink (BÁLINT 1996: 995), így e folyónevek szláv közvetítése a magyarba eléggé valószínűtlennek látszik. A török közvetítés lehetőségét viszont más körülmények is támogathatják. VÉKONY GÁBOR *Niš* nevének közvetítése kapcsán hivatkozik a nemzetközi szakirodalomban elfogadott albán *s* > *š* változásra, amelynek alapján szerinte elképzelhető a *Szamos, Körös, Maros, Temes* esetében is a közvetlen dák átadás a magyarba (1989: 254). VÉKONY a dák *Tibisk(os)* és *Partisk(on)* nevek kapcsán figyelmeztet arra, hogy az indogermán *sk* hangkapcsolat a dákhoz igen hasonló albánban *sh (š)* hang lesz, ez magyarázhatja a magyar *Maros* alak *-s* végződését. VÉKONY itt MELICHre és SCHRAMMra is hivatkozva közvetlen átvételt feltételez a dák nyelvből a magyarba, ami azonban történeti oldalról nagyon valószínűtlen feltevés (1989: 100–101). Ellenben az eredeti *-s* végződés valószínűsítésével a szlávval szemben a török közvetítést támogatja.

Az erdélyi szláv jelenlét mértéke a magyar honfoglalás idején nagyon bizonytalan. KNIEZSA ISTVÁN kiemeli, hogy a Maros–Küküllő vonaltól északra nagyon kevés a szláv nevű vizek száma, és ezek is jelentéktelen patakok nevei, a nagyobb vizek nevei mind magyar névadásúak. A térségben a helynevek között is igen kevés a szláv. Délen viszont a tekintélyes számú magyar név mellett jelentős a szláv nevek száma is, több magyar–szláv névalakpár is található, ami KNIEZSA szerint a két nép szimbiózisára mutat (1943: 65). E helyzetnek felel meg, hogy északon a román víznevek a magyarból származnak, délen viszont magyar–szláv kettős nevek esetén mindig a szlávot vették át, amit KNIEZSA kulturális közelségükkel és a Balkánról magukkal hozott szláv nyelvű rétegükkel magyaráz (1943: 66). SCHÜTZ ISTVÁN SCHRAMMot idézve hangsúlyozza, hogy „A román nyelv elszlávosodása nem a mai Románia területén, hanem a közép-balkáni térségben indult meg, az elszlávosodó bolgárok közvetítésével." (1990: 468). VÉKONY a román kutatás alapján hivatkozik az arumun nyelv 307 délszláv szavára, amelyek túlnyomó többsége a többi román nyelvjárásban is megtalálható. Szerinte ezek az ószlávnak vagy egyházi szlávnak nevezett bolgár típusú nyelvből származhatnak. Ez a Balkán-hegységtől délre volt használatban, attól északra szerinte egy olyan

protoszerb nyelvet beszélhettek, amilyet KNIEZSA a régebbi erdélyi szláv helynevekben azonosított (*Szelicse Szeliste* helyett) (VÉKONY 1989: 228–229). E protoszerb nyelvet kapcsolatba hozhatjuk a GÁLL által Dél-Erdély vonatkozásában is számításba vett déli morvákkal is, hiszen a Déli-Morava folyó völgyében a szerb és a bolgár nyelv közötti átmenetet alkotó *torlački* nyelvjárások használatosak (FRIEDMAN 2006: 106–108).

A Maros középső, Gyulafehérvár környéki széles völgyszakaszán a magyar nyelv korai, erősen meghatározó szerepéről tanúskodik BENKŐ LORÁND megállapítása szerint a Maros itteni mellékfolyóinak, a *Küküllő*-knek, az *Aranyos*-nak és a *Nyárád*-nak a magyar eredetű neve. BENKŐ véleményét ugyanakkor árnyalja a térség második legnagyobb folyójának, a *Küküllő*-knek a nagyobb valószínűséggel török névadása (lásd előbb), mégis kétségtelen tény, hogy a toponímia, a víznevek mellett a településnév-anyag is a magyarság meghatározó szerepéről vall a Maros és itteni mellékfolyóinak völgyeiben. A magyar eredetű helységnévanyag messze felülmúlja a más nyelvekből (szláv és ismeretlen) származó elnevezések arányát (BENKŐ 2002: 61–65). A betelepülő magyarság a jelek szerint új településhálózatot alakított ki,[22] a *Maros* neve mellett ugyanakkor csak a *Küküllő* nevét kölcsönözhette a korábban itt élt népességtől, a térség nagyobb folyóinak *(Nyárád, Aranyos)* már maga adott nevet. Ide vonhatjuk a Küküllőkkel szomszédos erdélyi *Hortobágy* folyó nevét is, amelyet ugyan KISS LAJOS egy német (szász) *Hartbach* népetimológiás átvételének tart (FNESz., vö. KOVÁCS É. 2018: 54–55, BÉRES 2014: 36–45). Holott már KNIEZSA leszögezte, példa nélküli lenne, ha egy német *-bach* utótag a magyarban *-bágy* alakot öltene, miközben az *-ach* végződés magyar *-áh, -a* megfelelőit több példa is igazolja. KNIEZSA úgy látja, hogy az Alföldről és az Érmellékről is adatolt magyar Hortobágy név lehet a német *Hârtibav,* román *Hârtibaciu* alakok kiindulási pontja (1943: 54–55). BENKŐ megállapításával egyezően a magyar nyelvű beszélők jelenléte valóban hangsúlyos lehetett tehát a térségben, még ha a *Küküllő* név vélhetően nem is a magyarok saját névadásának eredménye.

Teljes képtelenségnek látszik az a román kutatásban SEXTIL PUŞCARIU által 1926-ban felmerült elképzelés, hogy „a magyar helynévanyag, a román folyónevekben jelentkező *(Olt, Maros)* magyar nyelvi hatás […] a Magyar Királyság nyomásának tudható be" (idézi MISKOLCZY 2018: 155).

8. Értékelés

A népvándorlás korának egyes korszakváltásai, az írott forrásokból ismert új nyelvközösségek (dák/latin–germán, germán–avar/szláv, avar/szláv–magyar)

[22] A 10. század végén meginduló falusi („soros" vagy „köznépi") temetőkben feltűnő 8–9. századi eredetű lelettípusok megjelenését RÉVÉSZ LÁSZLÓ a korábbi lakosság magyarok általi széttelepítésével köti össze (2015).

megjelenése — számos részlet bizonytalansága ellenére — régészetileg jól megfogható, a helyiek és az újonnan érkezettek együttélése, a kulturális átmenet tükröződik a régészeti leletanyagban. Feltétlenül számolnunk kell tehát a földrajzi névanyag egy részének átöröklődésével is. Ennek határozott, írott forrásokkal viszonylag jól dokumentált lenyomata azonban csak a legutolsó, avar/szláv–magyar korszakból maradt ránk. Az avar kori török nyelvi víznévrendszernek csak igen halvány nyomai lelhetők fel *(Küküllő, Karassó),* a germán (gepida) víznévnévrendszer nyomai pedig csak a Felvidéken mutatnak huzamosabb továbbélésükre *(Hernád, Ipoly, Garam?),* Erdélyben nem maradt nyomuk a víznévanyagban.

Egyetérthetünk BÓNA ISTVÁNnal abban, hogy — amennyiben török eredetű — a *Kükelеy ~ Küküllő* név az erdélyi avarság települési centrumaként leginkább az avar kori törökök névadásának tűnik. Hosszú fennmaradását az avarságnak a 8–9. századra a Küküllő alsó és a Maros középső folyásvidékére szűkülő településterülete jól magyarázza. Igen szembeszökő jelenség, hogy az erdélyi magyar hatalmi centrum a bulgárok 10. század középső harmada utáni legyőzése után éppen itt állandósult, holott az korábban Kolozsvár térségében kereshető. Az avarság — amint azt a *Küküllő* nevének esetleges átörökítése tanúsíthatja — e térségben a bulgár fennhatóságot követően magyar uralom alá kerülhetett, éppígy a bánsági *Karassó* környezetében. Feltehető, hogy e török nyelvű népesség a *Maros* nevének átöröklésében is szerepet játszhatott, ahogy azt MELICH valószínűsítette a *Tisza* nevével és alföldi mellékfolyóinak neveivel együtt. Jóllehet KNIEZSA MELICHnek a 9. századi alföldi dunai bulgár-török jelenlétre épített koncepcióját elvetette, az alföldi csuvasos török nyelvű lakosság sokkalta megalapozottabban feltehető avar kori jelenléte újra megerősíti azt. A germán (gepida) átadás nemcsak kronológiai, hanem névtani oldalról sem valószínű, lévén a Körösök két ágának feltehetően különböző gepida neve *(Gilpil, Miliare).* Marad tehát az etimológiai oldalról is elképzelhető török, kronológiai szempontból szükségképpen avar közvetítés, ugyanakkor a szláv közvetítés sem zárható ki, bár az inkább a hegyvidéki területekre korlátozódhatott.

A víznevek szláv–magyar viszonylatban igen érdekes földrajzi megoszlást mutatnak. A másodrangú vizek neveit vizsgálva a Szamos vízrendszerének víznevei a Kis-Szamos mentén jellemzően magyarok (9 magyar, 2 szláv név), a Nagy-Szamos mentén hasonlók az arányok (3 szláv, 4 magyar név), az egyesült Szamos mentén szintén a magyar nevek vannak túlsúlyban (10 magyar, 6 szláv név). A Sebes-Körös völgyében is a magyar névanyag a jellemző (11 magyar, 2 szláv név), a Fekete-Körös völgyében ugyanez a helyzet (6 magyar név), míg a Fehér-Körös völgyének víznévanyaga vegyes. A Maros mezőségi szakaszán a magyar az uralkodó (4 magyar név), az Aranyos völgyében viszont már szláv *(Torockó, Jára, Hesdát, Túr).* Az Aranyos-torkolat alatt a Maros mente vegyes (3 magyar,

3 szláv név, míg a *Görgény* és a két *Küköllő* neve török eredetű lehet). Az Olt vízvidékének víznevei törökökre, szlávokra, magyarokra egyaránt utalnak. A Bánság területén a Temes és a Béga mellékén a magyar víznevek a meghatározók (8, illetve 4 magyar, 1-1 szláv név), a Berzava, Karas és Néra környezetében a névanyag vegyes, némi szláv túlsúllyal.[23]

[23] A Tisza erdélyi mellékfolyói a Visó (mellékvizei a Vasér és a Ruszkova) és az Iza (mellékvizei a Jód, Sajó, Mára) (KNIEZSA 1943: 31–32). Itt az ismeretlen eredetű nevek mellett három víz magyar és egy szláv eredetű nevet visel. A Nagy-Szamos nagyobb mellékvizei közül három szláv *(Rebra, Szalva, Ilosva),* négy magyar nevet visel: *Cibles* (mellékvize a magyar nevű *Egres*), *Leses* (mellékvize a szláv *Ilva*), *Sajó* (mellékvize a szláv *Budak*), *Beszterce* (mellékvize a szláv *Tiha*), *Lekence, Mélyes.* Utóbbiak mellékvizei zömében szlávok (KNIEZSA 1943: 33–35). A Kis-Szamos mellékvizei közül kilenc magyar *(Hideg-* és *Meleg-Szamos, Fenes-patak, Füzes, Kapus, Nádas, Fejérdi-patak, Borsai-patak, Ménes),* kettő szláv eredetű nevet visel *(Lóna, Orbó)* (i. m. 35–37). Az egyesült Szamos mellékvizei közül magyar névadású tíz *(Borszó, Lápos, Szőcs, Kékes, Hagymás, Almás, Egregy, Szilágy, Zilah, Homoród),* hat szláv *(Debrek, Túr, Lekence, Tálna, Deberke, Kraszna),* három pedig ismeretlen eredetű *(Kapnik, Zazar, Miszt)* (i. m. 38–40). A Sebes-Körös mellékvizei közül magyar névadású tizenegy *(Berettyó, Hosszaszó, Ér, Gyepes, Almás, Sebes, Meregyő, Jád, Medes, Tasád, Hájó [Pece]),* szláv kettő *(Bisztra, Kalota),* ismeretlen eredetű szintén kettő *(Kösmő, Kigyik)* (i. m. 40–42). A Fekete-Körös nagyobb mellékvizei magyar nevet viselnek *(Belényes, Hollód?, Gyepes, Fenes, Szartos?, Tőz)* (i. m. 43–44). A Fehér-Körös mellékvizei részben szláv, részben magyar nevet viselnek *(Dézna, Csiger? [Almás])* (i. m. 44–45). KNIEZSA meghatározása szerint a Maros jelentősebb mellékvizei közül magyar nevű hat: *Lúcs, Ludas, Aranyos* (mellékvizei az *Abrud,* a szláv *Torockó,* a magyar *Jára* és *Hesdát,* a szláv *Túr*), *Nyárád, Sebes* (mellékvizei a szláv *Bisztra* és *Dobra,* a magyar *Székás,* ezekre nincsen régi adat), *Jó* (mellékvize a szláv *Dobra,* nincs középkori adata), szláv nevű kettő: a *Lekence* (mellékvize a magyar *Komlód*) és *Orbó,* szláv–magyar kettős nevű egy: *Cserna ~ Egred,* török vagy magyar nevű egy: a *Küküllő* (mellékvize a magyar *Székás*), ismeretlen nevű három: *Ompoly, Görgény* (talán török), *Sztrigy [Farkadin]*). A harmadrangú vizek nevei vegyes névadásúak (i. m. 45–52). Az Olt jelentős mellékvizei közül magyar nevű kilenc: *Ára-patak, Barót, Homoród* (mellékvize a magyar *Kozd*), *Hortobágy* (mellékvizei a szláv *Cibin,* a magyar–szláv *Fekete-víz ~ Cernavoda,* a magyar *Sebes* és *Cód*), *Fekete-ügy* (mellékvizei a szláv *Kászon* és *Kovászna,* az ismeretlen, talán török *Tatrang* és *Zajzon*), *Tömös* (mellékvize a *Vidombák*), *Hamarod, Sebes, Árpás,* ismeretlen nevű kettő: *Barca, Porumbák.* Ezek mellékvizei vegyes névanyagúak (i. m. 52–57). A Temes mellékvizei közül magyar nevű nyolc: *Hideg-patak, Sebes, Ezeres ~ Egres, Macskás, Csukás, Fekete-ér* (ma *Cserna*), *Szederjes, Pogányos* szláv és ismeretlen egy-egy: *Bisztra ~ Biszere,* illetve *Nadrág?* (i. m. 57–59). A Béga ~ Begej mellékvizei közül magyar nevű négy: *Nyerges, Ménes, Gyertyámos, Berekszó* (mellékvize a magyar *Magyarós* és *Fibis ~ Füves*), szláv egy: *Gladna* (mellékvize a magyar *Száraz-patak*) (i. m. 59–60). A Berzava mellékvizei közül magyar neve van egynek: *Füzes,* ismeretlen nevű egy: *Igan* (ma *Moravica*) (i. m. 61). Török nevű a *Karas ~ Karassó,* mellékvizei vegyesen szláv és magyar nevet viselnek: *Liszava?, Csiklova* ~ régi *Chyglo ~ Cheglo, Vicsinik* ~ régi *Vicselnik, Dognácska* ~ régi *Székes, Csernovec.* A magyar nevű Néra ~ Nyárágy mellékvizei zömében szlávok, bár adataik nem koraiak: *Ménes, Kamenica?, Oravica, Berzaszka?, Ieşelniţa?, Cserna* ~ régi *Dierna, Bela* ~ régi *Fejér-víz* (i. m. 62–64). Az újabb etimológiai szakirodalom alapján a nevek egy részét másképpen (is) magyarázhatjuk.

A fő vízfolyások (Maros, Szamos) elsődleges mellékvizei főleg a Mezőségen magyar nevűek *(Aranyos, Nyárád, Hortobágy, Lápos, Sajó),* csak a hegyvidékeken szlávok *(Beszterce, Kraszna).* A szláv jelenlét ugyanakkor folyamatos az avar kortól az Árpád-korig (ezt jelzik az avar kori birituális temetők a Mezőségen, a Székelyföld szláv helynevei, településnyomai). Névtani szempontból különösen figyelemre méltó az a tény, hogy a Maros középső szakaszán, ahol BENKŐ LORÁND szerint a helynévanyag (különösen az *Aranyos, Nyárád, Sebes* folyónevek) a magyarság igen korai és jelentős tömegű megtelepülését mutatják (2002: 61–65), a régészeti adatok ennek éppen ellenkezőjét, a honfoglalók késői, 10. század közepi, sőt köznépüknek csak 11. század eleji tömeges betelepülését valószínűsítik egyelőre. Ráadásul pont ebben a térségben hangsúlyozza a régészeti kutatás a birituális temetőket hátrahagyó avar-szláv őslakosság 10. századi jelenlétét, a 9. században betelepült dunai bulgárokkal és szlávokkal együtt (GÁLL 2014: 88–89). Különösen a Maros nagy mellékfolyóinak magyar nevei, korábbi nem magyar neveik gyors elfelejtődése meglepő ebben a helyzetben, főként ha a *Küküllő ~ Търnava* nevek valóban egykorúak, vagy legalábbis a névpár szláv tagja (is) a magyar megtelepülést megelőző időből való. A Maros nagy mellékfolyóinak egyike, az aranylelőhelyeiről híres Erdélyi-szigethegység fő folyóvize, az *Aranyos* is csak magyar nevén ismert, holott mellékvizei szláv neveket viselnek. Ugyanakkor a közeli *Zalatna* délszláv neve értelmileg a magyar *Aranyos* megfelelője. Számolhatunk-e ebben az esetben párhuzamos névadással vagy tükörfordítással? KNIEZSA vet fel ilyen lehetőséget a Maros két mellékfolyója *(Jó ~ Dobra, Egregy ~ Cserna)* esetében. Mindenesetre az Aranyos völgyében eddig nem került elő a kereszténység térhódítása előtti időben jellemzően hamvasztással temetkező szláv népesség nyoma. Így feltehető, hogy az Aranyos nevét adó magyarság megtelepülése ebben a térségben megelőzhette a szlávok megjelenését.

Jelentős népességcserét feltételezhetünk tehát a magyar honfoglalást követően, ugyanakkor arra kell gondolnunk, hogy a 10. században a Maros középső szakaszán élt szlávság nem érintkezett közvetlenül a 11. század elején beköltöző magyar köznéppel, ellenben a *Küküllő* nevének tanúsága szerint az avar kori eredetű török nyelvű lakosságot még helyben találhatták a magyarok. Feltételezhető a korábbi (szláv) népesség keletebbre, a későbbi Székelyföldre húzódása, de akár áttelepítése is elképzelhető, határvédelmi célokkal. Igen valószínű, hogy a román népességnek a 12–13. századtól kimutatható jelentősebb arányú betelepülésével lehet összefüggésben a dél-erdélyi szláv víz- és településnév-anyag erőteljes gyarapodása, jóllehet a Kárpátokban pásztorkodó románok még a magyarok betelepülése előtt számos szláv helynevet megismerhettek, amelyeket később is előnyben részesítettek a magyar elnevezésekkel szemben. Északon ez a románok jóval későbbi megjelenése következtében alakulhatott éppen fordítva, ami közvetve a helyi korai szlávság kis létszámát is igazolja.

Felmerült a kutatásban, hogy Erdélyt a magyar honfoglalás korában és az azt követő évszázadokban Traianus dáciai telepítéseihez hasonlítható méretű népmozgások érték (VÉKONY 1989: 202). A régészeti kutatás a magyar államiság kialakulásának magterületével, a Dunántúllal szemben a 10. század közepe helyett az Alföldön és Erdélyben csak a 11. század elején meginduló soros, „köznépi" temetők megjelenése mögött sejt újabban jelentős nyugat-keleti irányú áttelepítéseket (RÉVÉSZ 2015: 46–47). A magyar államalapítás időszakával kapcsolatban a régészeti kutatásban már régóta felmerült és újabban megint előtérbe került nagyszabású telepítések szervezeti háttere azonban teljességgel bizonytalan. Jóllehet a törzsi-nemzetségi szervezet felszámolása, illetve a feudális gazdálkodási rend, birtokszervezet kialakítása észszerű módon indokolhatja a korábbi közösségek széttelepítésével a lakatlan vagy ritkán lakott területek benépesítését, a végrehajtás módja és szóba jöhető nagyságrendje egyaránt kérdéses. A római polgári és katonai közigazgatás szervezettségi szintjét, ami a Dácia esetében is adatolt áttelepítésekhez feltétlenül szükséges lehetett, aligha érhette el a korabeli magyar államszervezet. A 10–11. század fordulójára valószínűsíthető szervezett vagy spontán népmozgások a százezres tömegeket megmozgató római telepítéseknél nagyságrenddel kisebb, néhány tízezres méretet érhettek el legfeljebb. Ugyanakkor egy-egy régióban ez már elegendő lehetett komolyabb etnikai változások megindulásához. Feltehetően korai forrásaink kis száma okolható a magyar honfoglalást megelőző időszak számos helynevének nyomtalan eltűnéséért. Ezek még sokáig együtt élhettek a magyar változatokkal, amelyek tükörfordításként vagy egész más névadási szemléletük következtében a legtöbb esetben nem őrizték meg nyomaikat. A korábbi nevek használóik elmagyarosodásával feledésbe merülhettek, még mielőtt írásbeli rögzítésük megtörténhetett volna. Természetesen lehetséges az is, hogy sok esetben csak a magyar névváltozatot rögzítették. Ily módon a ránk maradt helynévanyag nem feltétlenül tükrözi pontosan az egykori etnikai viszonyokat, bár a régészeti adatok sok esetben pontosíthatják ismereteinket.

Irodalom

BAÁN ISTVÁN 1995. „Turkia metropolitája". Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok 129:* 1167–1170.

BÁLINT CSANÁD 1996. Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok 130:* 992–999.

BÁLINT CSANÁD 2004. A középavar kor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő 129:* 35–65.

BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok 140:* 277–348.

BALLA LAJOS 1990. Dacia romanizációjáról. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 7:* 33–40.

BALOGH CSILLA 2013. *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái I.* Kézirat. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK.

BENKŐ ELEK 1992. *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.* Die archaeologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr. Varia archaeologica Hungarica 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv 43:* 259–263.

BENKŐ LORÁND 1984. A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán. *Magyar Nyelv 80:* 389–418.

BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

BÉRES JÚLIA 2014. Adalékok a *Hortobágy* etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10:* 33–52.

BERTA ÁRPÁD 2001. Bashkir and Hungarian – and the *darázs* 'wasp'. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA szerk. *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Altajisztika Tanszék. 33–44.

BICHLMEIER, HARALD 2017. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégibb rétegéhez II. *Drau/Dráva* és *Raab/Rába. Névtani Értesítő 39:* 55–67.

BOBA IMRE 1996. *Morávia története új megvilágításban.* METEM könyvek 11. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

BÓNA ISTVÁN 1971. A népvándorlás kora Fejér megyében. In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig.* Székesfehérvár, magánkiadás. 221–265.

BÓNA ISTVÁN 1978. Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 27:* 123–170.

BÓNA ISTVÁN 1984. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története 1/I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–373.

BÓNA ISTVÁN 1986. Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 107–235.

BÓNA ISTVÁN 1989. Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korban (279–895). In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély rövid története.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 61–98.

BRATHER, SEBASTIAN 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie.* Reallexikon der Germanischen Altertumskunde–Ergänzungsbände 42. Berlin–New York, De Gruyter.

DAN DANA–SORIN NEMETI 2012. Ptolémée et la toponymie de la Dacie I. *Classica et Christiana 7/2:* 431–437.

DOBOS ALPÁR 2013. Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából VI–VII:* 93–118.

DOBOS, ALPÁR 2014. Transylvania in the Gepidic Period. Results and Perspectives. *Hungarian Archaeology e-journal 2014 Summer:* 1–9.

FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Az Árpád-kori *Levente* és *Leue, Lewedi* személyneveink eredete. *Magyar Nyelv 93:* 426–441.

FEHÉRTÓI KATALIN 1999. Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről. *Magyar Nyelv 95:* 45–54.

FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynevekről. *Magyar Nyelv 102:* 327–334.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FRIEDMAN, VICTOR A. 2006. Determination and Doubling in Balkan Borderlands. *Harvard Ukrainian Studies 28:* 105–116.

GÁLL ERVIN 2006. A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok 140:* 375–396.

GÁLL ERWIN 2009. *Honfoglalás- és kora-Árpád-kori temető- és szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban.* PhD-értekezés tézisei. Budapest, ELTE Régészeti Tanszék.

GÁLL ERWIN 2013. *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői / 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat I–II.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke–Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet.

GÁLL ERWIN 2014. A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat" erdélyi hódításáról. *Korunk, harmadik folyam XXV/8:* 82–95.

GÁLL ERWIN–LACZKÓ NÁNDOR 2013. Doboka várkomplexuma. Tudomány–tudománypolitika és régészet a '60-as évektől napjainkig. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA szerk. *A honfoglalás kor régészeti kutatásának legújabb eredményei.* Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 83–125.

GOLDEN, PETER B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* Magyar–görög tanulmányok 24. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filozófiai Intézet.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY GYÖRGY 1997. Az avarok nyelve. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 141–144.

GYÖRFFY GYÖRGY 1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HARMATTA JÁNOS 1992. Az onogur vándorlás. *Magyar Nyelv 88:* 257–272.

HKÍF. = KRISTÓ GYULA szerk. *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

HOFFMANN ISTVÁN 2003. Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. [Ismertetés.] *Magyar Nyelv 99:* 225–229.

HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Kézirat. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk. *A víz kultúrája.* Studia folkloristica et ethnographica 55. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.

HOFFMANN ISTVÁN 2017. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA szerk. *„…ahogy a csillag megy az égen…" Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére.* Szombathely, Savaria University Press. 137–150.

HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150:* 257–318.

HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms.* Hamburg, Buske Verlag.

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

ISTVÁNOVITS ESZTER 2001. Korai szláv település maradványai Kisvárda határában. *Jósa András Múzeum Évkönyve XLIII:* 165–184.

ISTVÁNOVITS ESZTER 2003. *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga.* Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum–Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.

JORDANES. *Romana et Getica.* Monumenta Germaniae Historica. Avctorum Antiquissimorvm. Tomus 5, Pars 1. Berolini, Apud Weidmannos, 1882.

JUHÁSZ PÉTER 2018. Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban. Helynevek, írott források, régészet. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14:* 7–50.

JUHÁSZ PÉTER 2019a. *Anonymus: Fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása.* Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.

JUHÁSZ PÉTER 2019b. A 9. századi szláv vándorlás – horvátok, szerbek, morvák. In: BAGI ZOLTÁN PÉTER szerk. *„…ugy irhassak, mint volt…" Ünnepi tanulmányok a 65 esztendős Tóth Sándor László tiszteletére.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék. 20–41.

KISS LAJOS 1997. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet.* A honfoglalásról sok szemmel 3. Budapest, Balassi Kiadó. 187–197.

KISS LAJOS 1999a. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Piliscsaba. 149–159.

KISS LAJOS 1999b. Az újabb szláv víznévkutatás. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Piliscsaba. 282–298.

KISS MAGDALÉNA 2015. *A Körösmente folyóvízneveinek névrendszertani vizsgálata.* PhD-értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

KISS P. ATTILA 2015. *„…ut strenui viri…" A Kárpát-medencei gepidák története.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Medievisztika Alprogramja.

KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN 1943. Erdély víznevei. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1942.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T. 27–73.

KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.

KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KORBÉLY JÓZSEF 1901. Bihar vármegye hegy- és vízrajza. In: BOROVSZKY SAMU szerk. *Bihar vármegye és Nagyvárad.* Budapest, Apolló Irodalmi Társaság.

KRISTÓ GYULA 1993a. Keán, Szent István király ellenfele. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica 98:* 15–27.

KRISTÓ GYULA 1993b. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján. *Névtani Értesítő 15:* 200–205.

KRISTÓ GYULA 1997. A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv 93:* 129–135.

KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134:* 3–44.

KULCSÁR VALÉRIA 2018. A császárkori Barbaricum a Magyar Alföldön: etnopolitikai változások a Kárpát-medencében az ezredfordulón / Das kaiserzeitliche Barbaricum in der Ungarischen Tiefebene: Ethnische und politische Veränderungen im Karpatenbecken zur Jahrtausendwende. In: HEINRICH-TAMÁSKA ORSOLYA–WINGER DANIEL szerk. *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből / 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns.* Remshalden, Verlag Bernhard Albert Greiner. 129–146.

LIGETI LAJOS 1986. A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv 82:* 129–151.

LOMA, ALEKSANDAR 2018. Die Donau(en) des Slavischen Volksliedes und die Frühen Kenntnisse Der Slaven über den Donauraum. *Voprosy onomastiki 15/3:* 62–77.

MAKKAI LÁSZLÓ 1975. Egy kis szakmai ördögűzés. *Történelmi Szemle 18:* 751–754.

MAKKAI LÁSZLÓ 1986. Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.

MAKKAI LÁSZLÓ 1987. Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. By Gottfried Schramm. [Recenzió.] *Danubian Historical Studies 1:* 81–86.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MISKOLCZY AMBRUS 2018. A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája (Tudománytörténet és politika). *Aetas 33/4:* 134–166.

MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

NAGY LEVENTE 2001. Gátszakadás a balkanológiában? *Klió 9:* 7–20.

PAP LEVENTE 2001. A dáciai városok. *Klió 11:* 63–70.

PELCZÉDER KATALIN 2019. A szláv–magyar nyelvi kontaktus vizsgálata a Bakonybéli összeírás szláv eredetű szórványainak tükrében. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4.* Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 217–236.

POHL, WALTER 1998. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In: LESTER K. LITTLE–BARBARA H. ROSENWEIN szerk. *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Blackwell Publishers. 13–24.

POHL, WALTER 2002. *Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München, C. H. Beck.[2]

PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 105–128.

PÓCZOS RITA 2016. Elméletek a régi európai víznevekről. *Magyar Nyelvjárások 54:* 83–93.

PÓCZOS RITA 2018. Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv 114:* 392–410.

PÓCZOS RITA 2019. Etimológiai vizsgálatok lehetőségei a népességtörténeti kutatásokban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 277–284.

PTOLEMAIOS 1843. *Geographia I–II.* Lib. III. cap. 8–9. Lipsiae, ed. Carolus Nobbe.

PVL 2015. *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Fordította: FERINCZ ISTVÁN. Szerk. BALOGH LÁSZLÓ–KOVÁCS SZILVIA. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest, Balassi Kiadó.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1991. X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. *Valóság 34/10:* 87–97.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1996. *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Budapest–Miskolc, Magyar Nemzeti Múzeum–Herman Ottó Múzeum.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2013. Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA szerk. *A honfoglalás kor régészeti kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 605–628.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 45–54.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA 1993. Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: LŐRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 101–109.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1983. Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 85:* 126–133.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, Balassi kiadó.

SCHRAMM, GOTTFRIED 1981. *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart, Anton Hiersemann.

SCHÜTZ ISTVÁN 1990. Új tézisek a román etnogenezisről. Gottfried Schramm: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa. *BUKSZ–Budapesti Könyvszemle 2:* 467–475.

SEBESTYÉN ZSOLT 2015. Máramaros megye ómagyar kori folyóíznevei. *Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve 14:* 64–76.

SEBESTYÉN ZSOLT 2016. Kárpátalja víznevei: a Fekete-Tisza völgye. *Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve 15:* 183–198.

CS. SÓS ÁGNES–SALAMON ÁGNES 1995. *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszepetk.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II.* Budapest, 1937–1938. Reprint. Budapest, Nap Kiadó, 1990.

STAYKOV, VLADIMIR 2019: Bulgars, Slavs, Avars. About the early medieval cemeteries in Northwestern Bulgaria and the people who used them. *Be-JA Bulgarian e-Journal of Archaeology. Supplementa 7:* 303–314.

T. SZABÓ CSABA (é.n. 1.). *Hová lettek a dákok? Az ókori Kolozsvár II.* https://erdelyikronika.net/2018/04/hova-lettek-a-dakok-az-okori-kolozsvar-ii/ (Letöltés: 2020. 08. 25.)

T. SZABÓ CSABA (é.n. 2.). *A római Dacia. Nagyon rövid bevezető.* BBTE Római Tanulmányok Központ. https://www.academia.edu/35401209/A_r%C3%B3mai_Dacia_nagyon_r%C3%B6vid_bevezet%C5%91 (Letöltés 2020.09.29.)

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1998. *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen de Awarengeschichte von 557 bis 806.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, Balassi Kiadó.

SZÉKELY ZOLTÁN 1995. Adatok Kovászna (Háromszék) megye római és népvándorlás korához. *Acta Siculica 1995:* 119–132.

SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1991. Zur Geschichte der Awaren und Slaven in Südwestungarn. *Zalai Múzeum 3:* 9–17.

SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1999. A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya–Esztergom 1996 05.28-31. Tudományos Füzetek 11.* Tata, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. 73–103.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TAKÁCS MELINDA 2018. *Egy kora középkori település a Nyírségben. Adatok a Felső-Tisza-vidék kora középkori településtörténetéhez.* PhD-értekezés. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Medievisztikai Program.

The Celtic Languages. Szerk. MARTIN J. BALL–JAMES FIFE. London–New York, Routledge 1993. Transferred to Digital Printing 2005. 3–7.

TOMKA PÉTER 1983. Avarok a Kisalföldön. In: SZOMBATHY VIKTOR szerk. *Régészeti barangolások Magyarországon.* Budapest, Panoráma Kiadó. 124–169.

TÓTH, ENDRE 1985. Zur Frühen Völkerwanderungszeit von Siebenbürgen bemerkungen zur arbeit von K. Horedt: Siebenbürgen in spätrömischer Zeit. Kriterion Verlag 1982. 235 S., 70 Abb. 6 Taf. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37:* 431–440.

TÓTH ENDRE 1986. Dacia római tartomány. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 46–107.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 2016. *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században.)* Szeged, Ópusztaszeri Emlékpark Nonprofit Kft. a Belvedere Meridionale Kiadó közreműködésével.

TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

VÉKONY GÁBOR 1987. Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas Reihe 3, Bd. 28, by Kurt Horedt. [Recenzió.] *Danubian Historical Studies 1:* 87–91.

VÉKONY GÁBOR 1988. A dák-római kontinuitás-elmélet a koraközépkori Erdély történetének tükrében. *Életünk 1988:* 324–330.

VÉKONY GÁBOR 1989. *Dákok, rómaiak, románok.* Budapest, Akadémiai kiadó.

VÉKONY GÁBOR–MÓCSY ANDRÁS 1986. A dák királyság. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 32–46.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1990. A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. *Hadtörténelmi Közlemények 103/2:* 1–21.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. Pannonia. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 526.

VIDA TIVADAR 1999. *Die awarenzeitliche Keramik I. Früh- und Mittelawarenzeit, 6./7. Jh.* Varia Archaeologica Hungarica 8. Berlin–Budapest, Balassi Kiadó.

VIDA TIVADAR 2009. „…Kérték, hogy Pannoniában lakhassanak". In: ANDERS ALEXANDRA–SZABÓ MIKLÓS–RACZKY PÁL szerk. *Régészeti dimenziók.* Budapest, L' Harmattan Kiadó. 105–122.

VIDA TIVADAR 2018. *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén Kr. u. 6–7. században.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE.

VISY ZSOLT 2012. „Dacia … Diuturno bello decibali viris fuerat exhausta". Alföldi András és a dáciai kontinuitás. *Antik Tanulmányok 56:* 249–250.

WOLF MÁRIA 1994. A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 124–128.

ZIMONYI ISTVÁN 2005. *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhanī-hagyomány magyar fejezete.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, Balassi Kiadó.

ZIMONYI ISTVÁN 2012. A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében. In: ZIMONYI ISTVÁN, *Középkori nomádok – korai magyarok.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest, Balassi Kiadó. 87–99.

ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Piliscsaba–Budapest, Szent István Társulat. 33–45.

On the layers of the water names of Transylvania and the insettlement of its ethnicities

My paper aims at a detailed overview on the way of the settlement of the different ethnical groups in Transylvania at the time of the Great Migration Period. The analysis is based on the comparison of the historical-archaeological literature with the testimonies of the place names and especially the river names. The similar interdisciplinary analyses are very rare, these are focused usually only on the place names, or on the archaeological research.

From the written sources the immigration of the different peoples (German, Hunnic, Avar and Magyar) to Transylvania is known, but their settling areas, local ethnical history and the detailed chronology cannot be examined without the archaeological data. Their information is comparable only with caution with the Transylvanian place names, because—regardless the time of their formation—these originated mainly from the 12–13th centuries.

The main aspects, which I followed in the applicability of the place names in the ethnical reconstruction, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018 deals with.

It is very important to highlight that when we want to determine the linguistical-ethnical character of a certain area on the base of place names, it is required to distinguish those who denominated originally the places, and those who used the names later. The Magyars used many place names of Slavic origin, mainly in the hill and mountain areas of the Carpathian Basin, but they transformed them according to the rules of the Hungarian language. We must count with the relocation of the place names also. The communities who moved to a new dwelling place in many cases brought with them the place names of their earlier home.

It is difficult to distinguish an earlier Turkish language population and their place names from that of the Magyars, because the Magyars lived together with a significant Turkish layer before their settlement in the Carpathian Basin. Therefore we must count with the Turkish personal name usage and the practice of the typical nomadic place naming from the owner's name among the Magyars also.

In such analyses river names play a significant role, because their witness is appropriate to reveal the place name usage of large areas. The names of the large rivers are known in a wider area, so these are more easily preserved in cases of large-scale population changes, which were frequent at the time of the Great Migration Period in this area.

The first examined period is the Roman conquest of Dacia, when the earlier Dacian people were almost completely exterminated or relocated to the far provinces of the empire. This process is proved not only by written sources, but by the disappearance of Dacian place names too. At the end of the Roman period, we may experience very similar processes, the imperial organization was very effective in the relocation. The latter explains the phenomenon, that the Roman settlement names were not in use in later centuries, their locations were identified just by the modern historical research.

In the next periods there is not detectable population changes in similar proportion, more or less parts of the earlier population remained in their dwelling places. Not only the written sources, but the surely localizable archaeological sites (cemeteries and settlements) prove the massive immigration of Germanic tribes and the different Turkic tribes in the Avar age.

Nonetheless it is very strange that although we cannot count—without a Roman-type state-organization—with similar organized evacuation, but neither the Germanic tribes, nor the Avars left behind them surely detectable place names of their own.

Only the Ancient European, mainly water names of Dacian and Thracian origin *(Tisza, Maros, Körös, Szamos, Olt)* survived until the Arpadian era, when they were recorded again in written sources after the Antiquity. Besides that, the immigration of the Slavic tribes in the 6–7th centuries, but mainly in the 9–12th centuries and the Magyar settlement had left mark also on the place names, and

the water names until today. These names are showing very similar location of the Slavs and Magyars as which can be deduced from the contemporary archaeological sites.

Although the language of the Romanians shows its Latin origin and the Romanians leads back their origin to the Dacians, but the vast majority of the Romanian place names and water names in Transylvania clearly reflects their Slavic or Hungarian origins. The Romanians took over also the Dacian, Thracian or Roman place names by Slavic or Hungarian mediation.

Kovács Éva

A természeti környezetre utaló településnevek változásai*

1. A természeti környezetre utaló településnevek külső és belső összefüggésrendszere a korábbi kutatásaim alapján (KOVÁCS É. 2020) nagyfokú stabilitást mutat: nemcsak a névrendszer egészében mutatkozik állandóság, hanem a belső szerkezeti típusainak időbeli viszonyait is a kiegyenlítettség jellemzi.

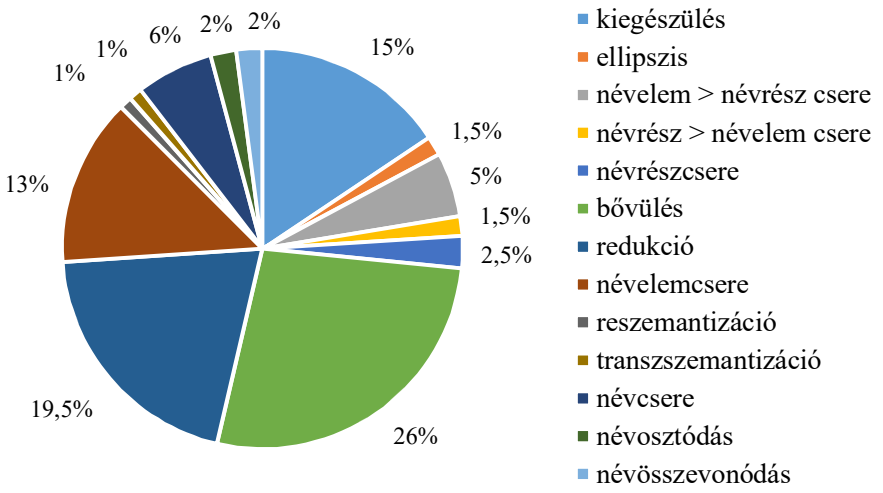
Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen mértékben érintik e névtípust a településnevek jellemző nyelvi változásai.[1] A fő kérdés az lehet, hogy a természeti környezetre utaló településneveket e tekintetben is a stabilitás jellemzi-e, azaz ellenállóak a (nyelvi és a mögöttük húzódó társadalmi stb.) változásokkal szemben, vagy könnyen áldozatul esnek a módosulásoknak? Az általam vizsgált 2193 korai ómagyar kori adatból álló névállományban (a forrásokat lásd KOVÁCS É. 2019: 163–164) a neveknek mindössze az 5%-a (105 név) esett át valamilyen szerkezeti változáson. Úgy tűnik, ez a névtípus alacsony szintű változási érzékenységét mutatja, mivel például a régi Baranya megye településneveit vizsgálva TÓTH VALÉRIA azt tapasztalta, hogy ott a nevek 44%-a változott meg valamilyen módon. Bihar megye esetében a 16. század második felében meglévő településneveknek mintegy egy ötöd részét érintette szerkezeti változás (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH V. 2018: 379). A korai ómagyar kor időhatárait kitágítva a természeti környezetre utaló településnevek változásait érintő további 57 esetet tudtam regisztrálni (ehhez alapul TÓTH VALÉRIA fent említett változástipológiai munkájának a példái szolgáltak). E változások belső arányait mutatja az 1. ábra (a statisztikában a korai ómagyar kor utáni változások is szerepelnek).[2]

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

[1] A településneveket érintő változásokat a TÓTH VALÉRIA által definiált értelemben használom (2008).

[2] Az ábra a bizonytalanul besorolható szinkrón névváltozatok adatait nem tartalmazza (ezekről részletesebben lásd a 2.2. pont alatt): pl. *Érd* ([1243]: *Erdu,* v., Gy. 4: 570, Pest vm.) ~ *Érdi* (1243: *Erdi,* Gy. 4: 570), *Szurdok* (1326>1408: *Zurdok,* p., Gy. 4: 128, Máramaros vm.) ~ *Szurdoki* (1326: *Zurduky,* t., Gy. 4: 128), *Farkasföld* (1324/1392: *Farkasfeld,* Gy. 2: 620, Győr vm.) ~ *Farkasfölde* (1324/1361: *Farkasfeulde,* Gy. 2: 620).

DOI: 10.35528/Helynevtort/16/02

1. ábra. *A természeti környezetre utaló településnevek változásai*

2. Jól láthatjuk, hogy e névtípus körében leginkább a név alakját érintő változások jellemzőek. Ezek a változások érinthetik a név funkcionális-szemantikai szerkezetét, ebben az esetben a névrészek változásáról beszélhetünk; illetve módosíthatják a név lexikális-morfológiai szerkezetét, vagyis a névelemek szintjét.

2.1. A természeti környezetre utaló településnevek egynegyede (25,5%) esett át szintaktikai szerkezetet (azaz nemcsak a lexikális-morfológiai, hanem a funkcionális-szemantikai szerkezetét is) érintő változáson.

Ezen belül a településneveknek 15%-a ment át a kiegészülésnek nevezett folyamaton, vagyis gazdagodott funkcionális szerepű névrésszel: földrajzi köznévi utótaggal vagy jelzői előtaggal.

A más településnév-típusokban meglehetősen gyakori jelzői szerepű névrésszel való kiegészülés (TÓTH V. 2008: 66–70) a természeti névből alakult településnevek körében jóval ritkább (4%). A változás során létrejött minőségjelzős szerkezet első névrésze elsősorban a település valamilyen sajátosságának a kifejezésére szolgál: *Büked* (1208/1395: *Bucchid,* t. ~ *Bucehid,* t., Gy. 1: 714, Bodrog vm.) > *Kerekbüked* (1347: *Kerekbeuked,* p., Cs. 2: 195), *Mohi* (1295: *Muhy,* Gy. 1: 462, Bars vm.) > *Árkosmohi* (1325>1416: *Arkusmohy,* p., Gy. 1: 462), *Nádasd* ([1268 k.]: *Nadasth,* Gy. 1: 344, Baranya vm.) > *Poklosnádasd* (1348/1358: *Poklusnadasd,* v., KMHsz. 1: 225), *Somlyó* (1257 [ɔ: 1259]/1390/1494: *Somlyo,* Gy. 3: 519, Kraszna vm.) > *Vatasomlyója* (1251 [ɔ: 1258]//1390/1494: *Wathasomlyowa,* p., Gy. 3: 519), *Somlyó* (1277: *Sumlow,* Gy. 3: 493, Krassó vm.) > *Érdsomlyója* ([1284]/1439: *Erdsumlwa* ~ *Erdsumluwa,* Gy. 3: 493). A *Szentbenedekharaszti* (1342: *Zenbeneduk Haraszthy,* p., KMHsz. 1: 256, Bodrog vm. < 1333: *Ha-*

razthi, p., Gy. 1: 719) településnév előtagja talán a védőszent tiszteletére emelt templomra utal.

A változáson átesett természeti környezetre utaló településnevek leginkább (11%-ukat érintően) 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótaggal egészültek ki. E földrajzi köznév lehetett a *falva: Erdő* (1221/1550: Nic. de v. *Erdei,* Gy. 1: 77, Abaúj vm.) > *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufalua,* Gy. 1: 77), *Harsány* ([+1235]/1350/1404: *Horzan,* v., Gy. 1: 313, Baranya vm.) > *Harsányfalva* (1313: *Harsaanfolwa,* t., Gy. 1: 313), *Tenger* (1355: *Tengur,* Cs. 1: 219, Abaúj vm.) > *Tengerfalva* (1418: *Thengerfalva,* TÓTH V. 2008: 72), *Vadas* (1227: *Wodos,* t., Cs. 3: 634, Sopron vm.) > *Vadasfalva* (1280: *Vadosfolua,* t., Cs. 3: 634); a *telek ~ telke: Erdő* (1215/5150: *Erdev,* Gy. 3: 90, Heves vm.) > *Erdőtelek* (1322: *Erdeutheluk,* Cs. 1: 61), *Szék* (1284: *Zeg,* t., Gy. 3: 454, Komárom vm.) > *Széktelke* (1314: *Zektheleku,* t., Gy. 3: 454), *Szilas* (1221/1550: *Scilos,* v., NÉMETH 1997: 182, Szabolcs vm.) > *Szilastelke* (1427: *Zylostheleke,* pr., NÉMETH 1997: 182), *Várvize* (1327/1469: *Warvysy*, Gy. 1: 690, Bihar vm.) > *Várvíztelke* (1406: *Waruiztheleke,* TÓTH V. 2008: 87); az *egyház(a): Büked* (1208/1395: *Bucchid,* t. ~ *Bucehid,* t., Gy. 1: 714, Bodrog vm.) > *Bükedegyháza* (1341: *Bukedeghaza,* p., Gy. 1: 714), *Mák* ([1278]/1278: *Mak,* Gy. 3: 114, Heves vm.) > *Mákegyháza* (1456: *Maakeghaza,* TÓTH V. 2008: 73), *Homorog* (1214/1550: *Humuroc,* Gy. 1: 626, Bihar vm.) > *Homorogegyház* (1516: *Homrokeghaz,* TÓTH V. 2008: 76); a *monostor(a): Almás* (1234 k./XV.: *Almas,* t., v., Gy. 1: 593, Bihar vm.) > *Almásmonostora* ([1291–94]: *Almasmunustura,* Gy. 1: 593), *Sár* (1264/1294: *Sar,* Gy. 3: 130, Heves vm.) > *Sármonostora* (1339: *Saarmonostora,* Gy. 3: 130), a *lak: Tós* (+1194/[1230 k.]: *Thous,* pr., Gy. 1: 813, Borsod vm.) > *Tóslak* (+1237/ [1237–42]: *Thovsloch,* v., Gy. 1: 813); a *szállás: Árok* (1301: *Aruk,* Gy. 3: 67, Heves vm.) > *Árokszállás* (1396: *Arukzallas,* TÓTH V. 2008: 72); a *fő*[3]*: Hagymás* ([1270–72]>1372: *Hagmas,* Gy. 3: 553, Küküllő vm.) > *Hagymásfő* (1301/1560/ XVIII.: *Hagymásfew,* Gy. 3: 553), *Szelnice* (1256>1391: *Zelniche,* v., Gy. 4: 95, Liptó vm.) > *Szelnicefő* (1391: *Zelenchefeu,* Gy. 4: 95), *Tepla* (1340: *Dopla,* TÓTH V. 2008: 73–74, 116, Bars vm.) > *Teplafő* (1388: *Theplafew,* TÓTH V. 2008: 74, 116). A lexikális településnév-formánssal való kiegészülés e névtípust strukturális szempontból közelíti más településnév-típusokhoz. A fajtajelölő névrész megjelenése pedig elkülöníthetővé teszi e neveket a velük alakilag megegyező — és az adott település környezetében esetleg valóságosan is létező — természeti objektumokat (hegyeket, erdőket, vizeket stb.) jelölő nevektől.

[3] TÓTH VALÉRIA véleménye szerint a *fő* utótagú településnevek egy részében ez a névrész 'egy adott vízfolyás forrásánál lévő település' jelentésű másodlagos településnév-formánsként tűnik fel (2008: 182–187).

Az általam vizsgált névállományban szereplő nevek 5%-ában olyan változás következett be, amelynek során egy nem névrésznyi szerepű nyelvi elemet funkcionális szerepű névrész váltott fel. Ezt a változási formát az előző típusként említett folyamathoz hasonlóvá teszi az a körülmény, hogy itt is lexikális helynévformáns kapcsolódik a névhez. A változást ugyanazok az okok idézhették elő, mint amiket a kiegészülésnél említettünk. A névelem > névrész típusú változások között említhetjük az *Egerd* ([1295–1299]: *Egurd,* Gy. 3: 552, Küküllő vm.) > *Egervár* (1347: *Egurwar,* TÓTH V. 2008: 89–90), *Hodosd* ([1177]>1405: *Hvdust,* Gy. 1: 178, Arad vm.) > *Hodosmonostora* (1293: *Hudusmonostura,* t., Gy. 1: 178), *Ökörd* (1259: *Vkurd,* t., Gy. 4: 535, Pest vm.) > *Ökörtelek* (1352: *Vkurteluk,* p., Gy. 4: 535), *Kereki* (1327/1335: *Kereky,* Gy. 1: 224, Bács vm.) > *Kerekegyház* (1459: *Kerekeghaz,* TÓTH V. 2008: 21, 89), *Szegi* (1274: *Zygy,* p., Cs. 3: 103, Zala vm.) > *Szegfalu* (1329: *Zegfalw,* p., Cs. 3: 103), *Mohostó* (1341: *Mohostow,* Cs. 1: 521, Szabolcs vm.) > *Mohostelek* (1378: *Mohosthelek,* NÉMETH 1997: 521) településneveket.

Jóval kisebb szerepe volt e névtípusban a fenti folyamattal ellentétes irányú változásnak, a névrész > névelem cserének (1,5%): *Komlóstelek* (1404: *Komlostelek,* Cs. 1: 354, Zemplén vm.) > *Komlóska* (1773: *Komloska,* TÓTH V. 2008: 93), *Nyírtelek* (1300: *Nyirtelek,* TÓTH V. 2008: 93, Ugocsa vm.) > *Nyíri* (1322: *Nyry,* TÓTH V. 2008: 93).

A fentebb tárgyalt kiegészüléssel ellentétes irányú változás, az ellipszis, azaz funkcionális szerepű névrész — itt minden esetben a földrajzi köznévi utótag — elmaradása ugyancsak kevésbé jellemzi (1,5%) a természeti környezetre utaló településneveket: *Dióstelek* (1330: *Gyosteluk,* p., KMHsz. 1: 83, Bihar vm.) > *Diós* (1342: *Gyoos,* p., KMHsz. 1: 83), *Széktelek* (1228/1305/1361: *Sretteluk [ɔ: Scecteluk],* Gy. 3: 454, Komárom vm.) > *Szék* (1247/1252//1592: *Scek,* Gy. 3: 454).

Mindössze néhány településnevet (2,5%) érint a funkcionális szerepű névrészek cseréje is. A második, fajtajelölő szerepű névrész cseréje történt meg az *Árpádfölde* ([1332 k.]>1412: *Arpadfelde,* Gy. 3: 404, Komárom vm.) > *Árpatelek* (1415: *Arpatelek,* TÓTH V. 2008: 145), *Sárvár* (1250: *Sarwar,* NÉMETH 2008: 258–259, Szatmár vm.) > *Sármonostora* (1331/1331: *Sarmonustra,* NÉMETH 2008: 258–259), *Tengerfalva* (1418: *Thengerfalva,* Cs. 1: 219, Abaúj vm.) > *Tengerlaka* (1420: *Tengerlaka,* Cs. 1: 219) településnevekben. A *Füzéralja* (1332–5/PR.: *Fizeralia,* Gy. 1: 82, Abaúj vm.) > *Váralja* (1389: *Waralya,* Cs. 1: 207) esetben pedig a birtokos jelzői előtag cseréjét láthatjuk.

2.2. A változáson átment településnevek közel kétharmad részénél (58,5%) a névtest lexikális-morfológiai szerkezetének a módosulását figyelhetjük meg: a névelemnyi növekedés (bővülés), illetve a csökkenés (redukció) módosítja leginkább a természeti környezetre utaló településnevek szerkezetét.

A képzőmorfémával történő bővülés a nevek 26%-át érinti. A leggyakoribb képző a *-d: Agár* (1193: *Agar,* FNESz., Fejér vm.) > *Agárd* (1448: *Agard,* TÓTH V. 2008: 122), *Árpa* (+1214/1334: *Arpa,* v., Gy. 1: 595, Bihar vm.) > *Árpád* (1326: *Arpad,* p., v., Gy. 1: 595), *Diós* (1330: *Gyous,* p., Gy. 1: 854, Csanád vm.) > *Diósd* (1331: *Gyosd,* p., Gy. 1: 854), *Farkas* (1113: *Forcas,* v., Gy. 4: 383, Nyitra vm.) > *Farkasd* (+1278/[XIV.]: *Farkasd,* p., Gy. 4: 383), *Harsány* ([+1235]/1350/1404: *Horzan,* v., Gy. 1: 313, Baranya vm.) > *Harsánd* (1339: *Harsand,* Cs. 2: 462), *Hodos* ([1291–94]: *Hudus,* Gy. 1: 625, Bihar vm.) > *Hodosd* (1310/1338: t. *Hudust,* Gy. 1: 625), *Homorog* (*1273/1392/1477: *Homrok,* Gy. 1: 626, Bihar vm.) > *Homorogd* (1332–7/PR.: *Humrugd,* v., Gy. 1: 626), *Kerecseny* (1261/1271: *Kerechen,* Gy. 3: 107, Heves vm.) > *Kerecsend* (1549: *Kerecyend,* FNESz.), *Komló* (1256/410: *Complov,* v., Gy. 1: 328, Baranya vm.) > *Komlód* (1321: *Komlod,* v., Gy. 1: 328), *Kökényes* (1274: *Kukynus,* KOCÁN 2017: 93, Ugocsa vm.) > *Kökényesd* (+1294/1550: *Kökönyösd,* KOCÁN 2017: 93), *Köves* (1255: *Kues,* Gy. 3: 110, Heves vm.) > *Kövesd* (1321/1323/1335: *Kwesd,* Gy. 3: 110), *Somos* (1497: *Zomoss,* TÓTH V. 2008: 122, Torda vm.) > *Somosd* (1506: *Somosd,* TÓTH V. 2008: 122), *Szamár* (1208: *Samar,* v., Cs. 4: 210, Trencsén vm.) > *Szamárd* (1245: *Zamard,* v., Cs. 4: 211), *Ürög* (1267: *Irg,* t., Gy. 1: 222, Bács vm.) > *Ürögd* (1350: *Irugd,* Cs. 2: 152).

Az *-s* képzőt találjuk meg az *Alma* (1211/1252: *Alma,* Gy. 1: 270, Baranya vm.) > *Almás* (1338: *Almas,* Gy. 1: 270), *Gyümölcsény* (1227/1250//1779: *Gemelchen,* t., Gy. 3: 510, Kraszna vm.) > *Gyümölcsénes* (1342: *Gumulchenus,* Gy. 3: 510), *Körtvély* (1208/1359: *Kurtuel,* v., Gy. 4: 155, Moson vm.) > *Körtvélyes* ([1273–90]: *Curtueles,* v., Gy. 4: 155), *Méh* (1219/1550: *Meh,* v., Gy. 1: 510, Békés vm.) > *Méhes* (1221/1550: *Mehes,* Gy. 1: 510), *Tőke* (1340 k./1383//1573: *Theuke,* Gy. 2: 639, Győr vm.) > *Tőkés* (1550/1573: *Thewkes,* Gy. 2: 639) településnevekben.

Az *-i* képző kapcsolódott az *Ér* (*1214/1550: *Her,* pr., Gy. 1: 615, Bihar vm.) > *Éri* (1326: *Eery,* p., Gy. 1: 615), *Parlag* (1330: *Parlag,* p., Gy. 3: 231, Hont vm.) > *Parlagi* (1332: *Parlagy,* p., Gy. 3: 231), *Somogy* (1323: *Somug,* Gy. 1: 140, Abaúj vm.) > *Somogyi* (1359: *Somogyi,* Cs. 1: 217) nevekhez, de összetett név előtagja is bővült ezzel az elemmel: *Nyírtelek* (1300>1417: *Nyrteluk,* KOCÁN 2017: 94, Ugocsa vm.) > *Nyíritelek* (1300/1805: *Nyritelek,* t., KOCÁN 2017: 94), *Túrterebes* (1321: *Turterebes,* KOCÁN 2017: 95, Ugocsa vm.) > *Túriterebes* (1321/1324: *Turiterebes,* KOCÁN 2017: 96; vö. TÓTH V. 2008: 120).

Ritkábban és láthatóan jóval később járult a településnevekhez a *-ka/-ke* képző: *Eperjes* (1438: *Eperjes,* Cs. 1: 513, Szabolcs vm.) > *Eperjeske* (1773: *Eperjeske,* TÓTH V. 2008: 125), *Mogyorós* (1363: *Monyoros,* Cs. 1: 357, Zemplén vm.) > *Mogyoróska* (1773: *Mogyoroska,* TÓTH V. 2008: 125), *Nádas* (1600: *Nadas,* Torna vm.) > *Nádaska* (1773: *Nadaska,* TÓTH V. 2008: 125).

A bővülés birtokos személyjellel is végbemehetett: *Árok* (1301: *Arok,* Gy. 3: 40, 67, Heves vm.) > *Árka* (1302: *Arka,* Gy. 3: 67), *Farkaskorhi* (1296/XV.: *Forkoskorhy,* p., Gy. 1: 783, Borsod vm.) > *Farkaskorhija* (1296: *Forkoskurhya,* t., Gy. 1: 783), *Libánpatak* (1552: *Lybanpathak,* TÓTH V. 2008: 130, Bihar vm.) > *Libánpataka* (1580: *Libanpataka,* TÓTH V. 2008: 130), *Sólyomtelek* (1331/1334: *Solumtelek,* Gy. 3: 131, Heves vm.) > *Sólyomtelke* (1475: *Solyomtheleke,* TÓTH V. 2008: 128), *Szárazpatak* (1425: *Zarazpatak,* Ugocsa vm.) > *Szárazpataka* (1430: *Sarospathaka,* TÓTH V. 2008: 130).

Lexémányi névelemmel gyarapodtak a *Boldva* ([1295 k.]: p. et castr. *Boldua,* Gy. 1: 70, Abaúj vm.) > *Boldvakő* (1300: *Bolduaku,* Gy. 1: 70), *Divény* (1253: *Dyun,* t, Gy. 4: 392, Nyitra vm.) > *Divénykő* (1275: *Dyvenkuy,* Gy. 4: 392), *Füzegy* ([1093]: *Fizeg,* pr., Gy. 3: 416, Komárom vm.) > *Füzegytő* (1216 P./1225 k.: *Fuzigteu,* Gy. 3: 416), *Hangony* (1214: *Hongun,* pr., Gy. 2: 503, Gömör vm.) > *Hangonyvölgye* (1327: *Hangunuulge,* p., Gy. 2: 503), *Mezőpetri* (1316: *Mezeupetri,* Szatmár vm.) > *Mezőszentpetri* (1399: *Mewzewzenthpetery,* TÓTH V. 2008: 118) településnevek.

A fentiekből kitűnik, hogy szerencsés esetben a változásokat az oklevelek megfelelően, olykor gazdag névanyaggal dokumentálják, sokszor azonban a változás irányát igen nehéz meghatározni. A szinkrón névváltozatok fejlődési vonalának megrajzolását az alaki variánsok kis időbeli eltéréssel történő felbukkanása még inkább megnehezíti, és gyakran keresztező változási folyamatok befolyásoló hatásával is számolnunk kell (vö. TÓTH V. 2008: 58). A későbbi-mai formák egyöntetűsége azonban jó néhány esetben egyértelművé teszi a változás irányának meghatározását.

Érdemes számolnunk azonban emellett azzal a körülménnyel is, hogy a képzők akár már a településnevek alapjául szolgáló természeti nevekhez is hozzájárulhattak. A korai ómagyar korban például a folyóvíznevek 9,5%-a alakult helynévképzővel (pl. *Almás:* 1009/+1205–35//1404: *Almas, Kövesd:* 1303: *Kuesd,* vö. GYŐRFFY E. 2011: 113–114), és a hegynevek körében is előfordulnak képzős formák (pl. *Kövesd:* 1055: *cuesti, Nádasd:* 1389: *Nadasd,* vö. RESZEGI 2011: 152, 156). Figyelembe kell vennünk továbbá azt is, hogy a természeti nevek körében is jellemzőek a szerkezeti változások, többek között például az itt tárgyalt bővülésre is találunk példákat (a folyónevek változásai között lásd GYŐRFFY E. 2011: 124–132, a hegynevekre RESZEGI 2011: 166–169). Ilyen esetekben tehát többféle változási folyamattal is számolhatunk: az *Alma* > *Almás* esetében ez például a következő lehetőségeket jelenti: 1. (*alma* növénynév >) *Alma* víznév > *Almás* víznév (bővülés) > *Almás* településnév (metonímia); 2. *Alma* víznév > *Alma* településnév (metonímia) > *Almás* településnév (bővülés). Azt tehát, hogy a képzővel való bővülés mint névváltozási folyamat a településnevek vagy az ehhez előzményül szolgáló természeti nevek körében következett-e be, nehéz (olykor nem is

lehetséges) eldönteni. Ha a településnevek alaki változását tekintve e csoportban hozzuk is elő a fenti *Füzegy* > *Füzegytő, Hangony* > *Hangonyvölgye* változásokat, a folyamatban részt vevő *tő* és *völgye* lexéma jelentése alapján aligha lehet kérdéses, hogy itt a két névforma mögött a természeti nevek kettőssége húzódik meg, s magában a településnévben ezek közül vagy az egyik vagy a másik variáns jelenik meg.

A változást elszenvedő településnevek 19,5%-ában névelemnyi csökkenést, azaz redukciót figyelhetünk meg, amely többnyire képzőmorféma elhagyásával valósult meg: *Fertőd* (1234: *Ferteud,* v., Cs. 3: 608, Sopron vm.) > *Fertő* (1265: *Ferteu,* v., Cs. 3: 608), *Füzesd* ([1292–97]: *Fyzesth,* Gy. 1: 304, Baranya vm.) > *Füzes* (1315: *Fyzess,* Gy. 1: 304), *Homrogd* (1256: *Humurugd,* Gy. 1: 91–92, Abaúj vm.) > *Homrog* (*1320>XIX.?: *Homorogh,* Gy. 1: 91), *Monyorósd* (1270: *Monorosd,* Cs. 2: 777, Vas vm.) > *Monyorós* (1295: *Monorous,* p., Cs. 2:777), *Nádasd* (1. [1268 k.]: *Nadasth,* Gy. 1: 344, Baranya vm.; 2. +1244: *Nadasd,* Gy. 3: 220, Hont vm.; 3. 1428: *Nadasd,* Cs. 1: 240, Torna vm.) > *Nádas* (1. 1332–5/PR.: *Nadas,* Gy. 1: 344, Baranya vm.; 2. *+1245/1270: *Nados,* t., Gy. 3: 220, Hont vm.; 3. 1600: *Nadas,* TÓTH V. 2008: 137, Torna vm.); *Haraszti* (1342: *Harazty,* p., KMHsz. 1: 122, Baranya vm.) > *Haraszt* (1347: *Harazth,* KMHsz. 1: 122), *Kereki* (1220/1550: *Kerequi,* v., Gy. 1: 632, Bihar vm.) > *Kerek* (1284: *Kerek,* Gy. 1: 632), *Széki* (1236: *Zeki,* t., Gy. 3: 454, Komárom vm.) > *Szék* (1460: *Zeek,* p., Gy. 3: 453), *Szili* (1281>1402: *Zyly,* t., Gy. 4: 469, Nyitra vm.) > *Szil* (1332/PR.: *Zel,* Gy. 4: 469); *Szilas* (1374: *Zylas,* TÓTH V. 2008: 102, Bihar vm.) > *Szil* (1475: *Zyl,* TÓTH V. 2008: 102); *Kóróg* (*1323: *Chorog,* Gy. 1: 635, Bihar vm.) > *Kóró* (1335: *Chorow,* KMHsz. 1: 160) és talán a *Somogyon* (1317: *Sumugun,* p., Gy. 3: 559, Küküllő vm.) > *Somogy* (1325/349: *Symyg,* t., p., Gy. 3: 559) név esetében.

Az összetett nevek előtagjában is előfordulhat a képző elmaradása: *Csíkiszentgyörgy* (1456: *Chijkijzenthgewrgh,* TÓTH V. 2008: 68, Csíkszék) > *Csíkszentgyörgy* (1531: *Chykzenthgewrgh,* TÓTH V. 2008: 68), *Szilibács* (1263/1466/1476: *Zyli Bach,* Gy. 1: 235, Bács vm.) > *Szilbács* (1267: *Scylbach,* Gy. 1: 235).

A birtokos személyjel redukcióját láthatjuk a *Bátatöve* (+1015/+1158//1403/PR.: *Batatue,* v., Gy. 1: 281, Baranya vm.) > *Bátató* (1346, 1347: *Bathathew,* p., Cs. 2: 471), *Csabkuta* (1330: *Chobkuta,* Gy. 1: 292, Baranya vm.) > *Csabkút* (1341: *Chapkwth,* v., Gy. 1: 292), *Hegymege* (1272: *Higmugi,* Gy. 1: 775, Borsod vm.) > *Hegymeg* (1332–5/PR.: *Hedimeg,* Gy. 1: 776), *Péterréve* (+1092/+1274/ /1399: *Peterreue,* v., DHA. 285, Bács vm.) > *Péterrév* (+1247/+1284/1572: *Peturreu,* Gy. 1: 230), *Szentjánoshegye* (1435: *Zenthjanoshegye,* TÓTH V. 2008: 109, erdélyi Fehér vm.) > *Szentjánoshegy* (1808: *Szent-Jánoshegy,* TÓTH V. 2008: 109), *Szentgyörgyvölgye* (1399: *Zenth-gywrguelge,* TÓTH V. 2008: 108, Zala vm.) > *Szentgyörgyvölgy* (1412: *Zenthgergwelg,* TÓTH V. 2008: 108) településnevekben. Itt említhetjük talán a *Székáspataka* ~ *Székáspatak* (1357/1358:

Zekaspataka, p. ~ *Zykaspatak,* p., Gy. 3: 495, Krassó vm.) névváltozatokat is. E szinkrón nyelvi variánsok meglétét maguk az oklevelek is bizonyítják, történeti változásuk irányát viszont nem egyszerű meghatározni. A fentieknél is bizonytalanabbak az alábbi esetek: *Érd* ([1243]: *Erdu,* v., Gy. 4: 570, Pest vm.) ~ *Érdi* (1243: *Erdi,* Gy. 4: 570), *Szurdok* (1326>1408: *Zurdok,* p., Gy. 4: 128, Máramaros vm.) ~ *Szurdoki* (1326: *Zurduky,* t., Gy. 4: 128), *Farkasföld* (1324/1392: *Farkasfeld,* Gy. 2: 620, Győr vm.) ~ *Farkasfölde* (1324/1361: *Farkasfeulde,* Gy. 2: 620).

A településnevek lexikális elemei szintén elmaradhatnak a nevekben. A kétrészes természeti nevekből metonimikus névátvitellel alakult s így egyrészesnek minősülő településneveknek mind az első, mind pedig a második lexémája kieshet a névből: *Káváskút* (*1251/1328/1374: Nic. f. Mych-is de *Kauaskuty,* Gy. 1: 322, Baranya vm.) > *Kávás* (*1330: *Kawas,* Gy. 1: 322), *Hódostó* (1219/1550: *Hodosto,* v., NÉMETH 2008: 113–114, Szatmár vm.) > *Hódos* (1328: *Hudus,* NÉMETH 2008: 114), *Kengyelszeg* (1341: *Kengelzegh,* KMHsz. 1: 149, Bihar vm.) > *Kengyel* (1348: *Kengel,* KMHsz. 1: 149), *Örvényesligete* (1336: *Wrwenusligethe,* TÓTH V. 2008: 100, Bihar vm.) > *Örvényes* (1360: *Ewrwenes,* TÓTH V. 2008: 100), *Sósújfalu* (1748: *Sós Újfalu,* TÓTH V. 2008: 99, Ugocsa vm.) > *Sósfalu* (1907: *Sósfalu,* TÓTH V. 2008: 99), *Szárazpatak* (1425: *Zarazpatak,* TÓTH V. 2008: 100, Ugocsa vm.) > *Patak* (1459: *Pathak,* Cs. 1: 435), *Erdőárka* ([1291]/XVI.: *Erdewarka,* t., Gy. 3: 67, Heves vm.) > *Árok* (1301: *Aruk,* p., Gy. 3: 67), *Galambláza* (1325: *Golomblaza,* Cs. 1: 390, 394, Ung vm.) > *Láz* (1337: *Laaz,* Cs. 1: 390, 394).

A nevek 13%-ában névelemcsere, elsősorban képzőcsere történt. Az általam feldolgozott névállományban — és általában a településnevek körében is (vö. TÓTH V. 2008: 135–136) — leggyakoribbnak az elsődlegesen *-gy* képzővel álló településnév *-d* képzősre cserélődése tűnik: *Debregy* (1255: *Debregy,* Gy. 1: 76, Abaúj vm.) > *Debrőd* (1427: *Debred,* Cs. 1: 205), *Kékegy* ([1290 k.]: *Keykug,* Gy. 1: 323, Baranya vm.) > *Kékes* (1387: Toth*kekes,* TÓTH V. 2008: 134–135) > *Kékesd* (1808: *Kékesd,* vö. TÓTH V. 2008: 135), *Kórógy* (1344: *Korogh,* p., NÉMETH 2008: 154, Szatmár vm.) > *Kóród* (1345: *Korod,* p., NÉMETH 2008: 154), *Nyárágy* (1238/1377: *Narrag,* t., Gy. 1: 793, Borsod vm.) > *Nyárád* (1317: *Narad,* v., Gy. 1: 793), *Nyárágy* ~ *Nyárasd* (1385: *Narag* que nunc *Narasd* nominaretur, TÓTH V. 2008: 136), *Nyüvegy* (1. 1229: *Nywg,* Gy. 1: 464, Bars vm.; 2. 1213/1550: *Neueg,* Gy. 1: 647, Bihar vm.) > *Nyüved* (1. 1418: *Newyd,* Bars vm., TÓTH V. 2008: 135; 2. 1332–7/PR.: *Niued,* Gy. 1: 647, Bihar vm.), s talán itt említhetjük a *Diós* (1363: *Dius,* Cs. 1: 27, Pest vm.) > *Diógy* ~ *Diód* (1417: *Gyogh* ~ *Gyod,* TÓTH V. 2008: 134) neveket is. Fordított irányú *(-d > -gy)* változásra szintén találunk példát: *Nyárád* (+1093/1404: *Narad,* DHA. 294, Baranya vm.) > *Nyárágy* (1270: *Narag,* Gy. 1: 349), *Sasad* (1236/1286//1504: *Sassard,* Gy. 4: 694, Pilis vm.) > *Sáságy* (1291: *Sassag,* Gy. 4: 694). A változási irány

meghatározása azonban — ahogyan az előző típusoknál is láthattuk — nem minden esetben egyértelmű. Az adatok alapján sokszor a nevek valós használata, illetve használati köre és ideje is nehezen állapítható meg (vö. TÓTH V. 2008: 137–138).

Más képzők cserélődése ritkábban fordul elő: *Kövesd* (1323: *Kwesd,* Gy. 2: 518, Gömör vm.) > *Kövecses* (1343>1351: *Kueches,* Gy. 2: 518), *Mogyoród* ~ *Mogyorós* (1269/1294: *Munorod* ~ *Munoros,* Gy. 2: 299, Esztergom vm.), *Örvénd* (1282: *Vluend,* Gy. 1: 649, Bihar vm.) > *Örvényes* (1360: *Ewruenes,* Cs. 1: 599).

A névelemcsere mint változás ritkábban a településnév lexémányi összetevőjét is érintheti: *Hévszamos* (1448: *Hewzamus,* FNESz., Kolozs vm.) > *Melegszamos* (1733: *Meleg Szamos,* TÓTH V. 2008: 131), illetve *Verespart* (1322: *Wrusporth,* p., Gy. 1: 877, Csanád vm.) > *Veresmart* (1330: *Verusmorth,* Gy. 1: 877). A *Hidegséd* (1291: *Hydegsed,* Cs. 2: 756, Vas vm.) > *Hidegkút* (1346: *Hideghkwt,* vö. TÓTH V. 2008: 133) változás pedig valójában eltérő helyfajtán alapuló névadást mutat: a folyóvíz, illetve forrás neve szolgált — hasonló szemantikával — a településnevek metonimikus alapjául. Egy esetben pedig lexémányi névelem és képzőmorféma cseréjét figyelhetjük meg: *Almatöve* (+1183/1326/1363: *Almatui,* Gy. 1: 270, Baranya vm.) > *Almás* (1338: *Almas,* Gy. 1: 270).

2.3. A fent említett szabályos alaki változások mellett szabálytalan alakszerkezeti módosulásokat szintén találhatunk a természeti környezetre utaló településnevek között, az arányuk azonban nagyon csekély (2%). A Turóc megyei elsődleges, lexikális szempontból nem áttetsző, szláv eredetű *Zsábokrék* (1282: *Zabakrek,* FNEsz.) névformából a nyelvérzék *Zsámbokrét* (1292: *Sabochret,* MÁLYUSZ 1922/2014: 79) alakot formált. E módosulás, a reszemantizáció eredményeképpen a névalak lexikális-morfológiai síkon azonosíthatóságot és funkcionális-szemantikai szempontból pedig valamilyen motivációt nyert (a folyamathoz lásd TÓTH V. 2008: 165–178). A világos lexikai és szemantikai szerkezetű *Kőkút* (1263/XVI.: *Kewkwth,* Veszprém vm.) a transzszemantizációs változás révén szintén jól azonosítható, hangalakilag az eredeti névformához közel álló *Kékkút*tá (1569: *kek kwth,* FNESz.) alakult (vö. TÓTH V. 2008: 179).

2.4. A természeti környezetre utaló településnevek egy része teljes változáson, azaz névcserén ment keresztül. A Tihanyi alapítólevélbeli *Disznó* (1055: *gisnav*) megnevezés az adományozást követően az új birtokosra utaló *Apáti* névformával cserélődött fel (vö. HOFFMANN 2010: 98–99). Egy ideig a két névalak párhuzamosan élt egymás mellett (1267/1296: *Gesnov* vel *Apathy,* Cs. 2: 587), majd az utóbbi kiszorította az elsődleges alakot (1275, 1536: *Apaty,* Cs. 2: 587). A természeti környezetre utaló településneveket ehhez hasonlóan a humán vagy épített környezetre utaló nevek váltották fel: *Erdő* (1243/1335/XVII.: *Erdő,* Gy. 2: 482, Gömör vm.) ~ *Erdős* (1243/1335: *Erdes,* p., Gy. 2: 482) > *Ardó* (1318: *Ordou,* v.,

Gy. 2: 482), *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufalua,* Gy. 1: 77, Abaúj vm.) > *Didic* (1329/1406/1489: *Dydych,* t., Gy. 1: 77), *Ronka* (1216: *Runka,* Gy. 3: 450, Komárom vm.) > *Ásványtő* (1226: *Asuantheu,* Gy. 3: 450), *Tyukod* (1235–70>1331: *Tyukud,* p., Gy. 3: 107, Heves vm.) > *Kerekudvar* (1324/1343: *Keregwduar* ~ *Kerekwdwar,* Gy. 3: 107). A névalakok egyidejű használatát mutatják a következő példák: *Hagymás* ~ *Désfalva* ([1270–72]>1372: *Hagmas* alio nomine *Desfolua,* Gy. 3: 551, 553, Küküllő vm.), *Őrhalom* (*1310>1358: *Herholm,* Gy. 2: 80, Doboka vm.) ~ *Márkháza* (1318: *Markhaza,* v.; 1348: *Eurholm* … alio nomine *Markhaza,* Gy. 2: 80). A névcsere azonban hasonló szemléleti alapon keletkezett névformák között is végbemehetett: *Keltekő* (+1158/1496: *Kultekw,* t., Gy. 3: 464, Komárom vm.) > *Zsitvató* (1271/1360/1361>1496: *Sythwathew,* p., Gy. 3: 465), *Gyümölcsényes* (1342: *Gumulchenus,* Gy. 3: 510, Kraszna vm.) ~ *Borzás* (1342: *Bozyas,* p., Gy. 3: 510).

A szinonim viszony azonban nem minden esetben eredményezett közvetlenül névcserét (vö. TÓTH V. 2008: 63). A Garamszentbenedeki alapítólevél *Rikács(i)ártánd* (1075/+1124/ +1217: *RikachiArtand,* SZŐKE 2015: 190, Bihar vm.) összetett névalakja mögött ugyanannak a helynek a két megnevezése rejlik. A legújabb kutatások ugyanis azt mutatják, hogy az oklevélírók az alapítólevél utólagos kiegészítésekor az oklevélben eredetileg szereplő *Rikács* név mellé illesztették az új, *Ártánd* (+1214/1334: *Artandi,* [1291–94], 1332–7/PR., 1517, 1587, 1598: *Artand,* 1332–7/PR., 1517, 1588: *Arthand,* p.) megnevezést, nem pedig kicserélték azzal (vö. SZŐKE 2015: 190–191). Később azonban — ahogyan a fenti adatok is mutatják — az utóbbi névforma a település egyedüli nevévé vált.

A névcsere az itt vizsgált természeti környezetre utaló településnevek körében tehát kevésbé jellemző (6%).

3. A természeti környezetre utaló településnevek körében a fent említett alaki változásokon túl a nevek denotatív jelentését érintő változással az esetek 4%-ában találkozunk. A vizsgált névállományban regisztrált névösszevonódások és névosztódások hátterében elsősorban településtörténeti változások húzódtak meg. Az egykori *Szurdok* (1234/1243: *Zurdok,* Gy. 1: 150, Abaúj vm.) település a közeli *Bénye* (1293/1496: *Benye,* Gy. 1: 150) településsel összeolvadva kapta meg a közös *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zurdukbenye,* p., Gy. 1: 149–150) nevet. Ugyanígy *Harsány* és *Kér* települések (1267: *Horsan* et *Keer,* KMHsz. 1: 124) összeolvadásával alakulhatott a Bács megyei *Harsánykér* (1297/1424/1783: *Harsankér,* p., Gy. 1: 221, 223) településnév is. A *Tőkésújfalu* (1317>1436: *Thewkeswyfalu,* Gy. 1: 151, Abaúj vm.) a *Tőkés* (1325[ɔ: 1317–20]: *Teukees,* Gy. 1: 151) és az *Újfalu* (1317: *Vyfolu,* Gy. 1: 151), a *Hódvásárhely* (1385: *Hodwasarhel,* Gy. 1: 859, Csongrád vm.) pedig a *Hód* (1231: *Houd,* Gy. 1: 859) és a *Vásárhely* ([1282?]: *Wasarhel*, Gy. 1: 859) nevek összevonódásával jött létre. A természeti környezetre utaló előtagok így az új, összetett névben is ellátták ugyanezt a funkciójukat.

Ellentétes folyamatként értelmezhetjük talán a *Csalános* (1330: *Chalanus,* p., Gy. 1: 607, Bihar vm.) > *Ócsalános* (1342: *Ochalanus,* p., Gy. 1: 607) módosulást. A névosztódással állnak összefüggésben a következő településnevek is: a Baranya megyei *Árpád* (1181: *Arpad,* Gy. 1: 271) településből *Olaszárpád* (1332–5/PR.: Jo. de *Arpad Gallico ~ Holas Arpad,* Gy. 1: 271) néven vált ki önálló falu (KMHsz. 1: 18). A Bihar megyei *Diószeg* ([1278 k.]: *Gyozyk,* Gy. 1: 613) nevű faluból pedig *Diószeghídvége* ([1291–94]: *Gyozeg hiduege,* v., Gy. 1: 613) néven jött létre időlegesen önálló település (KMHsz. 1: 93).

4. Összegzésképpen megállapítható, hogy a természeti környezetre utaló korai ómagyar kori településnevek változási érzékenysége igen alacsony (5%). Még kisebb aránnyal, 4%-kal számolhatunk, ha tisztán a nyelvi okokkal magyarázható változásokat tekintjük. TÓTH VALÉRIA véleménye szerint ugyanis „a névcsere vagy a jelzővel való kiegészülés elsősorban nem nyelvi okokkal, hanem a valóság viszonyaival (pontosabban az azokban bekövetkezett változásokkal) magyarázható" (2008: 236). E névtípust a településnevek jellemző nyelvi változásai tehát kevésbé érintik, vagyis a természeti környezetre utaló településneveket e tekintetben is a kiegyenlítettség jellemzi.

Irodalom

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 163–178.
DOI: 10.35528/Helynevtort/15/09

KOVÁCS ÉVA 2020. A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai. *Magyar Nyelvjárások 58:* 121–132.
DOI: 10.30790/mnyj/2020/06
MÁLYUSZ ELEMÉR 1922/2014. *Turóc megye kialakulása.* Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922. Újraközlése: Historia Incognita III. sorozat, Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, Ethnica.
NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig.* A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

Changes in Settlement Names Referring to the Natural Environment

In this paper I examine the extent to which the settlement names referring to the natural environment are influenced by changes in the linguistic subsystem of settlement names. The key question is if this name type is characterized by stability in this respect as well, i.e., if they are resistant to (linguistic and underlying social, etc.) changes, or they are prone to modification. In the examined name corpus consisting of 2,193 data from the early Old Hungarian Era, only 5% of the names (105) went through some kind of a structural change.

Among settlement names referring to the natural environment mostly those changes are typical that affect the form of the name. In close to two thirds of the settlement names that were affected by change, we witness the modification of the lexical-morphological structure of the name body: an expansion or reduction with a name element is most likely to modify the structure of settlement names referring to the natural environment. In the *Kereki* (< *kerek* 'forest' + *-i* formant) > *Kerek* settlement name, for example, the *-i* formant is abandoned. In the *Árok* (< *árok* 'ditch') > *Árka* name we may identify the expansion of the original name with the *-a* possessive suffix. One quarter of the settlement names referring to the natural environment experienced changes affecting the syntactic structure (i.e., also the lexical-morphological and functional-semantic structure of the name). In this case the primary names were expanded mostly with some kind of geographical common name secondary constituent meaning 'settlement': e.g., *Erdő* (< *erdő* 'forest') > *Erdőtelek* (the *telek* secondary constituent means 'lot, village'), *Vadas* (< *vad* 'game' + *-s* formant 'abundant in game') > *Vadasfalva* (the *falu ~ falva* secondary constituent means 'village'), etc. In the name corpus studied, other

regular changes within this name type were less frequent, as for example, the complementation with an attribute in *Mohi* (< *moha* 'moss' + *-i* formant) > *Árkosmohi* (the structure of the *árkos* attribute: *árok* 'ditch' + *-s* formant), etc.

Besides these regular formal changes, we may also find irregular structural changes among settlement names referring to the natural environment, however, their proportion is low (25 names), e.g., *Kőkút* (< *kő* 'stone' + *forrás* 'spring') > *Kékkút* (< *kék* 'blue' + *kút* 'spring').

Only 6% of the settlement names referring to the natural environment went through complete changes: e.g., *Disznó* (< *disznó* 'pig') > *Apáti* (< *apát* 'abbot' + *-i* formant), *Erdőfalva* (< *erdő* 'forest' + *falva* 'village') > *Didic* (toponym formed from an anthroponym), etc.

Besides the formal changes, within this name type we may also encounter changes affecting the denotative meaning of names but only in a low number (4%). In this respect, we may mention the *Szurdokbénye* settlement name which was created through the merger of the names of the former settlements of *Szurdok* (< *szurdok* 'gorge, canyon') and *Bénye* (< formed from an anthroponym).

Szőke Melinda

Tővégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben*

1. A Pécsváradi oklevelet (1015), illetve II. Géza átíró oklevelét (1158) a 13. század első felében, 1220 környékén jegyezhették le (DHA. 1: 67–68).[1] Az alapítólevél legrégebbi szövegét, azaz a 13. századi hamis oklevelet a 15. század legelejéről fennmaradt többszörös átiratból ismerjük, a Pécsváradi alapítólevél datálása tehát a következő: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. (vö. DHA. 1: 63). GYÖRFFY GYÖRGYtől kezdődően azonban többen is úgy vélekednek, hogy a Pécsváradi oklevél nem teljes egészében hamis oklevél, hanem volt egy 11. századi előzménye, amit a 13. századi hamisításkor kibővítettek. Ennek ellenére több szakmunka is Szent István király korára vonatkozó hamis oklevelek között említi azóta is a Pécsváradi alapítólevelet (lásd például SOLYMOSI 2006: 194–195). A státuszával kapcsolatos bizonytalanságot jól mutatja az is, hogy a DHA.-ban az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY is a *falsum,* azaz 'hamis' jelzővel illeti, de a latin nyelvű kommentárban emellett azt is megengedi, hogy az 1015-re datált Pécsváradi alapítólevél esetleg nem teljes egészében hamis, hanem *maxima parte interpolatum,* vagyis nagyrészt utólagos betoldásokat tartalmazó interpolált oklevél (DHA. 1: 63, 72).

Vélhetően azért nem sorolják a diplomatikai munkák a Pécsváradi oklevelet az interpolált oklevelek közé, mert (jelenleg) nem tudjuk olyan módon elkülöníteni az utólagos részeket az eredetiektől, mint ahogyan azt például a Százdi vagy a Garamszentbenedeki oklevél esetében megtehetjük (DHA. 1: 183–185, 213–218). Az ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy a hamisításkor forrásként használhatták Szent István oklevelét, illetve más 11. századi oklevelet (DHA. 1: 69–70). Az oklevél interpolált voltát GYÖRFFYt megelőzően már HARRY BRESSLAU német diplomatikus is felvetette. A Pannonhalmi oklevéltől eltérő formuláinak a német kancelláriai formulákkal való megfeleltethetősége alapján azt feltételezte,

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

[1] A hamis oklevél keletkezésének az idejét GYÖRFFY GYÖRGY mellett mások is próbálták időhatárok közé szorítani (vö. SZENTPÉTERY 1918: 36, KISS G. 2001: 89), de nyelvi szempontból elhanyagolható különbségek vannak az egyes elképzelések között.

hogy ugyanaz a német császári scriptor, aki a Pannonhalmi oklevelet lejegyezte, István korában a pécsváradi apátság ügyében is összeállíthatott egy oklevelet (BRESSLAU véleményét idézi SZENTPÉTERY 1918: 19, GYÖRFFY 1969: 202–203). A ma ismert hamis oklevél formulás részeinek az eredeti oklevélből való származása mellett az egyházi kiváltságokról szóló részt egyértelműen, a birtokfelsorolást, illetve az egyházi szerelvények említését pedig valószínűleg hamisnak minősíti (idézi SZENTPÉTERY 1918: 19).

KRISTÓ GYULA ugyancsak egy 11. századi eredeti oklevélre támaszkodó interpolált iratnak tartja a Pécsváradi oklevél szövegét. Véleménye szerint a formulás részeken túl is vannak olyan részei, amelyek az eredetiből származhatnak: a 41 megnevezett birtok, a nagyszámú szolgálónép, a gazdag egyházi felszerelés, illetve az állatok egy jelentős részét Szent István rendelkezése nyomán már az eredeti oklevélben is felsorolhatták. Az eredeti adományok mennyiségéhez a 11. században készült hiteles apátsági oklevelek nyújthatnak esetleg némi támpontot. Feltehető ugyanis, hogy megközelítőleg ugyanannyi adományt kaphatott a Pécsváradi apátság is az alapítójától, mint amennyi például a tihanyi apátság esetében az 1055. évi hiteles és eredeti Tihanyi alapítólevélben szerepel (vö. KRISTÓ 2000: 317).[2] Mellettük PÜSPÖKI NAGY PÉTER (1989: 40), ÉRSZEGI GÉZA (2000a: 15), KISS GERGELY (2001: 87, 89), illetve THOROCZKAY GÁBOR (2009: 1408) szintén vitathatatlannak látja egy államalapítás kori, hiteles Pécsváradi oklevél létezését.

GYÖRFFY GYÖRGY a hamis 1158. évi oklevél alábbi szövegrészletét használja érvelésében: „ipsa videlicet camara est incensa et sanctissimi Stephani regis a l i u d p r i v i l e g i u m m a g n u m sigilli sui munimine roboratum et apostolica auctoritate confirmatum […] in eadem camara sunt combusta" (ÉRSZEGI 2000b: 22; a kiemelés tőlem: Sz. M.), azaz „maga a kincstár kigyulladt, és először is Szent István király n a g y k i v á l t s á g l e v e l e, amelyet pecsétje hitelesített és apostoli tekintély erősített meg […] elégett" (BORONKAINÉ 2000: 24; a kiemelés tőlem: Sz. M.). E szövegrészlet alapján úgy véli, hogy volt egy kisebb, a Pannonhalmi alapítólevél nyomán készült 11. századi Pécsváradi oklevél is, de az bizonytalan, hogy ezt az oklevelet István korában állították-e ki, vagy első királyunk halála után hamisították. Később, a 13. században az interpolátor ezt a 11. századi alapszöveget egészíthette ki több oklevél szövegével, és hozhatta létre a ma István okleveleként ismert hamis oklevelet (GYÖRFFY 1969: 203, DHA. 1: 67–68). A 11. századi kisebb kiváltságlevélen vélhetően azt az oklevelet érti GYÖRFFY GYÖRGY, amelyet 1329-ben Károly király írt át, majd az ő oklevelét 1399-ben Zsigmond király (az oklevél szövegét lásd ÉRSZEGI 2000b:

[2] Az oklevél eredeti részeinek kijelölésekor jelentkező bizonytalansági tényezők ellenére az oklevél négy részletéről szinte teljes bizonyossággal megállapítható 11. századi voltuk (vö. KRISTÓ 2000: 317–320). Minthogy ezekben a részletekben nincsenek magyar nyelvű elemek, az elemzésük nem mozdítja elő az oklevél nyelvészeti értékelését, ezért ismertetésüktől el is tekintek.

19–31, magyar fordítását lásd BORONKAINÉ 2000: 32–41). Ebben az oklevélben csak az egyházi kiváltságok szerepelnek, tehát számos olyan adomány hiányzik belőle, amelyek a hamis alapítólevélben megvannak: nem szól például az apátságnak szolgáló népekről vagy az apátság birtokairól.[3] A hamisítvány legnagyobb részét ugyanakkor a monostor javainak 11. századi összeírásából származtatja (GYÖRFFY 1969: 203, DHA. 1: 70). A már nem létező összeíró oklevél keletkezési idejét Szent László korára datálja, de azt is elképzelhetőnek tartja, hogy egy része István koronázása előtt elkészülhetett. Ez az elképzelés több problémát is felvet: azt például, hogy ki írta volna ezt az oklevelet a német császári kancellária írnokának, Heribert C-nek a Magyarországra érkezése előtt (KRISTÓ 2000: 315).

GYÖRFFY GYÖRGYnek a Pécsváradi összeírás fontos szerepét hangsúlyozó megjegyzésével ugyanakkor kiválóan összecseng KISS GERGELY megállapítása, miszerint az *alapítólevél* megnevezés helyett kifejezőbb lenne *összeíró oklevél*nek nevezni a hamis Pécsváradi oklevelet, ez az irat ugyanis alig szól az alapítás körülményeiről, részletesen taglalja viszont az apátság által kapott adományokat (1999: 49, 2001: 88). A hamisítást bizonyítandó a század elején már SZENTPÉTERY IMRE is megjegyezte, hogy a Pécsváradi oklevél birtok- és ingóság-előszámlálása erősen emlékeztet a Bakonybéli összeírás megszövegezésére. Emellett az egyházi szerelvények túlságosan gazdag voltát szintén a Szent László korabeli összeírásokhoz hasonlítja (1918: 14, 16). Az összeíró oklevél egykori meglétének, illetve a hamisítványba való bedolgozásának lehetőségét támogathatja HORVÁTH MIHÁLYnak az a feltevése is, miszerint az 1015. évre datált okmány a 11. század vége felé készült kétségtelen hamisítvány (1878: 204–205). A Pécsváradi összeíró oklevél léte melletti érvként szolgálhat mindezek mellett az is, hogy Szent László korában a monostorok mindegyike igyekezett az addig megszerzett javaikat összeíratni, hiszen az írásbeli jogbiztosítékok ekkorra már nélkülözhetetlenné váltak (vö. SZOVÁK 2001: 38). Az összeíró oklevél egykori létezését támogató érvek között tarthatjuk számon végül az oklevélnek azt a jellegzetességét is, hogy a benne elősorolt 41 birtok kivétel nélkül megszámozva szerepel a szövegben: prima *Fonsol* nominatur; tricesimanona *Sholad* (DHA. 1: 73, 75), ez a szövegezési mód ugyanis a Szent László korából származó Bakonybéli összeírás főszövegében nem ennyire következetesen, de szintén felfedezhető (DHA. 1: 250–253).

Több érv is szól amellett tehát, hogy a birtokok felsorolása a 11. századi összeírásból származhat, de GYÖRFFY GYÖRGY szerint az apátság alapításkori birtokállományát ismerhetjük meg az oklevélből, azaz a hamis alapítólevélben István adományaként megnevezett birtokokat valósnak fogadhatjuk el. Ez alól csak a

[3] A 20. század elején SZENTPÉTERY IMRE fordított irányú hatást feltételezett a két oklevél (a hosszabb és a rövidebb szövegű Pécsváradi oklevél) között, véleménye szerint ugyanis a hosszabb szövegből rövidítés útján szerkesztették meg az 1329-ben átírt oklevél szövegét (1918: 25–29). SZENTPÉTERY nézetét KISS GERGELY is elfogadja (1999: 57, 2001: 95).

hetedikként megnevezett Baranya megyei Kölked falu kivétel, ez tudniillik csak 1057-ben került az apátság tulajdonába (Gy. 1: 331). A többi birtok István általi adományozása mellett szól az is, hogy a Szent István utáni uralkodók (Domoszló herceg, Szent László és Vak Béla) adományai jól elkülönülve szerepelnek a hamisított szövegben. Az uralkodók adományainak ilyesfajta elhatárolása megengedi azt a következtetést, hogy a Szent István-i adományként megnevezett birtokokat valóban az apátság alapítójától származóknak tekintsük (GYÖRFFY 1977: 235–237, DHA. 1: 77–80).

Az oklevél két helynevének (SZŐKE 2019a, 2019b), illetve a mintegy 140 helymegjelölés szövegkörnyezetének (SZŐKE 2020a, 2020b) nyelvi elemzése során több olyan nyelvi körülményre is rámutattam, ami a 11. századbeli rögzítést támogatja. Jelenlegi ismereteink alapján ezek sokkal inkább a század elejéről, mint a végéről származhatnak. Elemzéseim során erre alapozva elfogadom GYÖRFFY álláspontját, hogy tudniillik a hamis alapítólevélben Szent István-i adományként szereplők valóban alapításkori birtokok. Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a helyek nevének lejegyzésében akár a század elejéről származó jellegzetességek is feltűnhetnek annak ellenére, hogy nem tudjuk pontosan, volt-e egy helyneveket is tartalmazó Szent István-kori oklevél, vagy csupán az összeíró oklevél egy részét jegyezték már le a század elején.

2. A nyelvtörténeti szempontból több idősíkkal rendelkező bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek forrásértékének a meghatározásakor fontos szempontként vehető figyelembe a tővégi magánhangzós helynevek jelenléte, illetve hiánya az oklevélben. Ennek a támpontnak az alkalmazása azonban nagy körültekintést igényel. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó eltűnésének felső határát a 13. század közepében jelöli meg (vö. BÁRCZI 1958: 18–24, valamint E. ABAFFY 2003: 321–323, KATONA CS. 2020: 84–85), ezért például az 1270-es években kibővített interpolált Garamszentbenedeki oklevél időrétegeinek elkülönítésben fontos fogódzóként vehettük figyelembe a véghangzós nevek jelenlétét. Az oklevél véghangzós szórványairól tehát — még akkor is, ha a hangváltozások kronológiai viszonyait messze nem kezelhetjük mereven — viszonylag nagy biztonsággal jelenthettük ki, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti oklevelének (1075) írásformáját (vö. SZŐKE 2015: 40–41, 60, 96).

A továbbiakban a Pécsváradi oklevél tővégi magánhangzós neveinek[4] nyelvtörténeti értékelésével kapcsolatos problematikát kívánom körüljárni, különös

[4] Vizsgálataimba csak azokat a helymegjelöléseket vontam be, amelyek végén biztosan tővégi magánhangzót találunk, a bizonytalan esetekre — amelyek közül néhányat GYÖRFFY az oklevélbeli sorvadó magánhangzók illusztrálására idéz: például a *Kövesd(i) (Kuesty), Kölked(i) (Kulkedy)* településnevek vagy a *Séd(i) (Sedy)* víznév (1977: 236) — nem voltam tekintettel (a névvégi *-i* funkciójához lásd BÉNYEI 2012: 74–85, KOVÁCS É. 2018: 103–107).

hangsúlyt fektetve arra, hogy milyen valószínűséggel tudjuk ezeket a neveket az oklevél 11. századi kronológiai rétegéhez kötni.

A tővégi magánhangzók meglétének mint fogódzónak az alkalmazása a kronológiai rétegek elkülönítésekor a Pécsváradi oklevél esetében más feltételekkel lehetséges, mint amit a Garamszentbenedeki oklevél kapcsán láthattunk. A Pécsváradi alapítólevél második kronológiai síkjához ugyanis a 13. század első és nem a második feléből származó nyelvi elemek tartoznak. A hamis Pécsváradi oklevélnek a Garamszentbenedeki oklevél interpolált változatához mérten fél évszázaddal korábbi (1220 körüli) keletkezése mellett az is eltérő helyzetet eredményez a két oklevél elemzése között, hogy időközben KATONA CSILLA némiképp módosította a tővégi magánhangzók eltűnésének a végső időpontját. Az ómagyar kori helynevekből összeállított korpusz alapján úgy tűnik ugyanis, hogy a tővégi magánhangzók jellemzően csak a 13. század végére tűntek el, azaz meglétükkel — legalábbis bizonyos nyelvjárásokban — még a 13. század második felében is számolni lehet (2020: 94–102). Ez pedig a mi szempontunkból azért fontos, mert ennek értelmében még az 1220 körüli hamisítás alkalmával újonnan a szövegbe került nevek lejegyzésekor is jelölhették a tővégi magánhangzót. Ismét utalnunk kell azonban arra is, hogy helynévtörténeti forrásértéküket tekintve — mint fentebb jeleztem — valamennyi nevet már a 11. században készült oklevélben lejegyezhették, a 13. századi hamisításkor tehát tulajdonképpen a nevek újbóli rögzítése történt meg. Ennek alapján pedig a hamis Pécsváradi alapítólevél tővégi magánhangzós helyneveit is értelemszerűen az oklevél első kronológiai rétegébe sorolhatjuk.

A Pécsváradi alapítólevélben az *Árok (ó)út, Nagy-(út-)halom* és a *Szér* nevek lejegyzésében szerepelnek biztosan tővégi magánhangzók: *Aruc owt**u**, Noghutholm**u**, Zer**u***. Az *Aruc owtu* és a *Noghutholmu* nevek a bizonytalan lokalizációjú *Chomur* falu leírásában tűnnek fel: „Secunda *Chomur* nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus,* ab austro *Aruc owtu,* ab occidente *Noghutholmu,* a septemtrione *Mege*” (DHA. 1: 73). A harmadik név pedig a 12. falu neveként szerepel az alapítólevélben: „Duodecima *Zeru*” (DHA. 1: 74). Ezt a három nevet a hamis oklevél más átirataiban szintén tővéghangzóval találjuk meg: +1015/+1158/1228/ /XVII.: *Aruc owt**u**,* +1015/+1158/1228/XV.: *Nog**u** cholm**u**,* illetve esetleg +1015/+1158/1228/XV.: *Zer**ew**, Zer**eu***.[5] A hamis alapítólevél több átiratának a tővéghangzók jelölésében megmutatkozó hasonló eljárásmódja még inkább megerősítheti, hogy a nevek végén a magánhangzók a 11. századi oklevél alapján készült hamis oklevélből származhatnak, azaz visszadatálhatók Szent István korára, és nem például a későbbi átiratokat készítők archaizáló tevékenységének a lenyomatai.

[5] A *Nogu cholmu, Zereu* nevek kikövetkeztetett alakok egy sérült oklevélből (DHA. 1: 73–74).

A két átirat *Szér* nevének (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Zeru,* +1015/+1158/1228/XV.: *Zerew, Zereu*) egymás mellé helyezése azt is nyilvánvalóvá teszi ugyanakkor, hogy bizonyos nevek egészéről nem jelenthető ki, hogy az átírás megőrizte vagy megváltoztatta az átírt oklevél eredeti névalakját, vannak ugyanis részmegoldások is. A [szerü] hangzású településnév esetében a véghangzó jelölése a 11. századtól kezdődően a 13. századi hamisítványban is jelen lehetett, ez ugyanis a forrása az elemzett átiratoknak, az eltérő jelölésmód jól mutatja azonban, hogy az eredeti hangalak megőrzése mellett modernizáló lejegyzéssel is élhettek az oklevélírók: az *ü* hang *ew, eu* jele nemigen volt ismert a 11. században. Az alapítólevél *Zeru* nevében a véghangzó jelölése ugyanakkor akár a 11. századból is származhat. Jóllehet az *ew* és az *eu* jel sokkal egyszerűbben azonosítható hosszú magánhangzók *(ő, ű)* jeleiként, de a település más oklevélből származó, tehát nem az alapítólevélhez köthető adatai alapján (is) felvethető talán az, hogy tővégi magánhangzó lehet a név végén, és e jelölések nem [szerű] típusú hangalakot jelezhetnek: +1093/1404: *Scer,* [+1235]/1350/1404: *Sceer* (Gy. 1: 392). Monográfiájának a tővégi magánhangzókkal foglalkozó fejezetében KATONA CSILLA bizonytalanul ugyan, de szintén számba veszi a hamis Pécsváradi oklevél átiratának *Zerew* nevét (2020: 96).

Hasonló megfigyeléseket tettem a Garamszentbenedeki oklevél *Scilu* nevének elemzésekor is. A véghangzó megléte alapján az interpolált oklevél első (11. századi) kronológiai rétegéhez soroltam a szórványt, az *sz* hang *sc* jele alapján viszont a második (13. századi) réteghez tartozik inkább (SZŐKE 2015: 60). Ugyanez a jelenség került elő a Pécsváradi oklevél *Scedluc* neve kapcsán is: az eredeti hangalak megőrzése mellett a hangok jelölése modernizáltnak tűnik. Éppen e név esetében ugyanakkor az is felvetődött, hogy a 11. századra vonatkoztatható okmányok szélesebb körű feltárása után a két kor hangállapotát és -jelölését mutató szórványok csoportját érdemes lehet újra megvizsgálni. Nem zárható ki ugyanis, hogy bizonyos hangjelöléseket korábban azért soroltak a későbbi századokhoz, mert a helyesírás-történeti vizsgálatokba a 11. századból csak meglehetősen csekély számú oklevelet vontak be (vö. SZŐKE 2019a: 114).

Az alapítólevél *Noghutholmu* szórványának *Nagyút-halom* névként azonosítását (vö. 'monticulus viae magnae', DHA. 1: 499) némelyest módosíthatja a Szent István-i oklevél egy másik átiratának (+1015/+1158/1228/XV.) *Nogu cholmu* adata. Egy korábbi munkájában GYÖRFFY GYÖRGY a név *Nogu cholmu* változatát maga is *Nagy-halom*-ként és nem *Nagyút-halom*-ként értelmezi (1977: 236). Az nem szokatlan, hogy az egyjegyű mássalhangzókat *h*-val kiegészítve jegyezték le az oklevelekben (ebben az esetben *g* helyett *gh*-t írva), a Tihanyi összeírás — ami ugyanabban a korban született, mint a hamis Pécsváradi alapítólevél — hitelesített példányában is jó néhányszor találkozunk ezzel a jelenséggel (KOVÁCS É. 2015: 57). A *Nagy-halom* értelmezés esetén az alapítólevél névformájának elő- és utótagja is véghangzóval szerepel: *Nogh**u**/tholm**u***. Ebben az esetben a *th*

tévesztés lehet a *ch* helyett (a *t* ~ *c* tévesztés a korabeli betűformák hasonlósága alapján jellemző), ami igen gyakori volt *χ* és *h* hangértékben egyaránt (KNIEZSA 1952: 17, 21, 27, 187, a *halom* szó etimológiájához lásd RESZEGI 2011: 83–91).

3. Abból a megállapításból, hogy a 15. századból ránk maradt alapítólevélben tővégi magánhangzóval álló nevek hangalakja a 11. századból származik, természetesen nem következik az, hogy a véghangzó nélküli formák pedig egyértelműen az oklevél 13. vagy 15. században megváltoztatott részeihez tartoznának. A véghangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a 11. század első felében is már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helyesírás archaikus, konzervatív volta ellenére a magyar nyelvű elemek jelentős része már tővégi magánhangzó nélkül látható a szórványemlékeinkben (BÁRCZI 1958: 21–23). A Tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk véghangzó nélküli, mint véghangzós szóalakot (vö. BÁRCZI 1951: 71, HOFFMANN 2010: 140). Ekképpen a 11. századi Pécsváradi oklevélben is előfordulhattak véghangzós és véghangzó nélküli helynevek egyaránt. Az *út* lexéma például több alkalommal is szerepel az alapítólevélben, s a véghangzós *Aruc owt**u*** (DHA. 1: 73) forma mellett a többi véghangzó nélkül van lejegyezve (*Nogwt, Owvt,* DHA. 1: 73, 74). Ezek között lehetnek esetleg olyanok, amelyeket — a modernizáló lejegyzés lehetőségét szem előtt tartva is — már a 11. században véghangzó nélkül írtak le.

A Pécsváradi alapítólevélben van viszont 11 olyan helymegjelölés, amely tővégi magánhangzó nélkül jelenik meg ugyan a bizonytalan kronológiai státuszú szövegben, mégis elképzelhető, hogy ezek eredetileg véghangzóval kerültek bele a 11. századi hiteles oklevélbe. Az eredeti tővégi magánhangzós alakokra ezúttal a hamis Pécsváradi alapítólevél más átiratainak az írásformája enged következtetni.

Szent István Pécsváradi oklevele több változatban maradt ránk, amelyek közül néhányra már korábban is hivatkoztam. 1158-ban II. Géza átírta első királyunk 1015. évi oklevelét. Ennek az oklevélnek nyoma veszett, de többen is lejegyeztették azt: II. András 1228-ban, IV. László 1274-ben, I. Károly 1323-ban és I. Lajos 1379-ben. GYÖRFFY GYÖRGY alapján tudjuk, hogy az 1158. évi is hamis oklevél, és az 1015. évi oklevéllel együtt csak az 1220-as évek környékén készítették (DHA. 1: 67–70). A felsorolt átiratok tehát tulajdonképpen a 13. század 20-as éveiben készült hamis oklevelet írták át, és többszörös átiratban maradtak fenn.[6] Alapítólevélként a továbbiakban a pécsváradi apátság számára szóló Szent István-i rendelkezés legrégebbi változatára utalok, amelyet +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. évszámmal szokás jelölni (DHA. 1: 63).

[6] A hamisítás idejének meghatározásában is jó iránymutatásul szolgál az első átirat keletkezési időpontja, a hamisítványnak ugyanis még ez előtt kellett keletkeznie (vö. SZENTPÉTERY 1918: 36, KISS G. 2001: 93–94).

Az átiratok együttes elemzése iránymutatásul szolgálhat arra vonatkozólag, hogy a 13. századi hamisításkor még véghangzóval írtak le bizonyos neveket. A Pécsváradi alapítólevél átiratainak véghangzói bizonyosan nem származhatnak a 14–18. századi átiratok korából, csakis a közös forrásnak számító 13. századi hamis oklevél nyomán kerülhettek be az alapítólevél ma ismert változataiba. Az oklevélnek ezt a sajátosságát ugyanakkor nem használhatjuk fel a változás záró időpontjának meghatározásához, hiszen a 13. századi hamisítvány egy olyan korban (a 11. században) készült okiratot használt fel forrásként, amikor a véghangzós nevek még nagy arányban voltak jelen nyelvünkben. Azokban az esetekben, amikor akár csak egy vagy több átirat is jelöli ezeket a hangokat, természetesen nem zárható ki egyértelműen, hogy a 13. században még szerepeltek a nevek végén a véghangzók, de ugyancsak utalhat ez a 11. századi névalakok lejegyzését nem módosító átírásra is. Az egyes nevek kapcsán legbiztosabban tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy a 13. századi hamis oklevélben véghangzóval álltak, de az efféle lejegyzés nem minden esetben jelezte a nevek korabeli (tehát 13. századi) hangzását.

A következő 11 helymegjelölés tűnik fel véghangzó nélkül az alapítólevélben, ám a hamis Pécsváradi oklevél más átiratai alapján felvethető, hogy a 11. századi eredeti, illetve a 13. századi hamis oklevélben még véghangzóval álltak (vö. DHA. 1: 72–75):[7] 1. *Nagy-árok* a Tolna megyei Zumba határában: *Nogarut* (+1015/+1158/1228/XV.: *Nog**u** aruc,* +1015/+1158/1228//XVII.: *Neg**u** Aruk,* +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nag**u** Aruk*); 2. *Út* a Baranya megyei Bátató határában: *Wt* (+1015/+1158/1228/XV.: *Vth**u***); 3. *Kökény-kerek* a Baranya megyei Kölked határában: *Kuchinkereby [ɔ: -kereky]*(+1015/+1158//XV.: *Kuchinkerek**u***); 4. *Három-halom*[8] a Baranya megyei Velente határában: *Harumholm* (+1015/+1158/1228//XVII.: *Karm**u**holcz*); 5. *Nagy nyár* a Baranya megyei Gorombona határában: *Nognar* (+1015/+1158/1228/XV.: *nognar**u***); 6. *Ravaszlyuk* a Baranya megyei Gorombona határában: *Rowozluk* (+1015/+1158/1228/XV.: *Rouzlic**u***); 7. *Ravaszlyuk* a Baranya megyei Somló határában: *Nouozluk [ɔ: Rovozluk]* (+1015/+1158/1228/XV.: *Rouoslik**u***); 8. *nagyút* a Baranya megyei Kövesdi határában: *Nogut* (+1015/+1158/1228/XV.: *Nog**w** wt**w**,* +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nowg-wt**w***); 9. *Ó út* a Baranya megyei Belisz határában: *Owvt* (+1015/+1158/1228/XV.: *Ou ut**u***); 10. *nagyút* a Baranya megyei Hird határában: *Nogvt* (+1015/+1158/1228//XVII.: *Negwt**u**,* +1015/+1158/1228//XVIII.: *Noguth**w***); 11. *Út* a Veszprém

[7] E helyütt csak a véghangzóval álló adatokat idézem, közülük is csak azokat, amelyek komolyan számba vehetők a korábbi alakok kikövetkeztetéséhez. A többi formához lásd DHA. 1: 73–75. Az elemzett alapítólevélből származó adatot évszám nélkül idézem. Ezeknek a datálása minden esetben: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.

[8] GYÖRFFY GYÖRGYnél korábban *Hamuholm* (Gy. 1: 406), ez alapján a KMHsz.-ban *Hamu-halom* szócikk alatt szerepel a név (1: 121).

megyei Hagymáskér határában: *Vt* ad partem Welpryt (+1015/+1158/1228/XV.: *Vt**w*** vel *Vth**u***).

A fenti feltételezést némiképp elbizonytalaníthatja ugyan az a körülmény, hogy az +1015/+1158/1228/XV. évi átirat, amiből a legtöbb véghangzós nevet idéztem, sérült állapotában maradt fenn, s ezért sok kikövetkeztetett adat található benne (DHA. 1: 64, 73–75). A *Nagy nyár* kivételével ugyanakkor a fennmaradó 10 név — akkor is, ha ezt nem idéztem a név romlott volta miatt — más átiratból is adatolható feltehetően véghangzóval: például a Baranya megyei Bátató határában, illetve a Veszprém megyei Hagymáskér határában lévő *Út* (+1015/+1158/1228//XVIII.: *Vtku,* +1015/+1058/1228//XVII.: *Otw,* DHA. 1: 73, 75).

Az alapítólevél *Kuchinkereby [ɔ: -kereky]* neve kapcsán elképzelhető, hogy a földrajzi köznévi utótagként álló *kerek* lexéma az alapítólevélben sem birtokos személyjeles (Kökény) *kereke* alakjában (vö. KMHsz. 1: 163), hanem véghangzóval fordul elő, ahogyan más átiratokban is: +1015/+1158/1228/XV.: *Kuchinkerek**u**,* +1015/+1158/1228/XVIII.: *Kuhukeret**u*** (DHA. 1: 73). A *kereky* lexéma *kerekü* értelmezése esetén szokatlan lehet a véghangzó jelölőjeként az *y* az ebben a szerepben általánosan előforduló *u* jel helyett (KNIEZSA 1952: 191, 195). A *Kuchinkereby* szórvány kapcsán több ízben is felmerült a tévesztés lehetősége: egyrészt a *kereby* valószínűleg a *kereky* helyett áll (Gy. 1: 331), az első névrész, a *kökény í*-ző jellege miatt pedig BÁBA BARBARA számol romlott alakkal e név esetében (2020: 69–70). Talán ebbe a sorba tartozhat a véghangzó *y* jellel való jelölése is.

4. Összefoglalásul kijelenthetjük, hogy a Pécsváradi alapítólevél nyelvtörténeti kronológiai rétegeinek az elhatárolásakor is sikeresen támaszkodhatunk a véghangzók jelenlétére. Az alapítólevél három véghangzós nevének hangalakját a Szent István-kori oklevélből származtathatjuk. Azokról a nevekről pedig, amelyek az alapítólevélben tővégi magánhangzó nélkül, a 13. századi hamis oklevél más átirataiban viszont véghangzóval szerepelnek, kérdőjelesen ugyan, de felvethető, hogy a 13. századi hamis oklevélben még a nevek 11. századi hangalakját mutató, véghangzós formában voltak jelen. Ebben az esetben véghangzó nélküli modernizáló lejegyzésük a 14. vagy 15. századból származik. Ezek a feltételezések nem a változás lefolyásából adódnak — hiszen ezek alapján már egy véghangzó nélküli név is kiválóan illeszkedhet egy 11. századi szövegbe —, hanem a 13. századi hamis Pécsváradi oklevél különböző átiratainak a névformáiból következnek.

A tanulmányban említett 14 helymegjelölés mellett az alapítólevélben lehetnek még további, a 11. században véghangzóval lejegyezett névformák is, amelyeket vagy már a 13. századi hamisításkor modernizáltak, vagy csak később, a hamis oklevél átírásakor rögzítettek az átírás korához illeszkedő formában.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.

BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *í ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások 58:* 61–79.

BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

BORONKAI IVÁNNÉ BELLUS IBOLYA 2000. Szent István pécsváradi alapítólevelének szövege. In: ÉRSZEGI GÉZA, *Szent István király pécsváradi alapítólevele.* Budapest, Galenus Lapkiadó Kft. 32–43.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÉRSZEGI GÉZA 2000a. *Szent István király pécsváradi alapítólevele.* Budapest, Galenus Lapkiadó Kft.

ÉRSZEGI GÉZA 2000b. Szent István pécsváradi alapítólevelének latin szövege. In: ÉRSZEGI GÉZA, *Szent István király pécsváradi alapítólevele.* Budapest, Galenus Lapkiadó Kft. 19–31.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY GYÖRGY 1969. A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 18:* 199–225.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HORVÁTH MIHÁLY 1878. *A kereszténység első százada Magyarországon.* Budapest, Ráth Mór.

KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KISS GERGELY 1999. A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházjogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században. In: HOMONNAI SAROLTA–PITI FERENC–TÓTH ILDIKÓ szerk. *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. 1. Az 1. Medievisztikai PhD konferencia előadásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 49–64.

KISS GERGELY 2001. Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. In: FONT MÁRTA–

VARGHA DEZSŐ szerk. *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Tanulmányok Pécs történetéből 8.* Pécs, Pécs Története Alapítvány. 87–99.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KOVÁCS ÉVA 2018. A névvégi *-i* lehetséges szerepkörei a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14:* 103–113.

KRISTÓ GYULA 2000. Szent István pécsváradi oklevéléről. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk. *„Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 307–321.

PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1989. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301.* Bratislava, Madách.

RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban: diplomatikai és pecséttani tanulmányok.* Budapest, Argumentum.

SZENTPÉTERY IMRE 1918. *Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonhalma, Bencés Főapátság. 35−47.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

SZŐKE MELINDA 2019a. A Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynevéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 107−120.

SZŐKE MELINDA 2019b. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevéről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő 41:* 91−106.

SZŐKE MELINDA 2020a. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő 42:* 29–46.

SZŐKE MELINDA 2020b. A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete. *Magyar Nyelvjárások 58:* 109–120.

THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok 143:* 1385−1412.

Toponyms with a Stem-Final Vowel in the Founding Charter of Pécsvárad

When assessing the source value of charters with an uncertain chronological status and having multiple chronological layers from the perspective of historical linguistics, the presence or absence of stem-final vowels may represent a significant factor. In my paper I examine the issues related to the historical linguistic assessment of names in the Charter of Pécsvárad featuring a vowel in the stem-final position, with special attention to the question of how certainly we may associate these names with the 11th-century chronological layer of the charter. The charter dated 1015 was forged in the 1220s and it has survived in a 15th-century copy. One of the most important sources for the scribe of the forged charter made at the beginning of the 13th century was the 11th-century charter of King Saint Stephen, what is more, the donations under the name of the king recorded in the founding charter known today may be accepted as coming from the 11th century. In line with this, the phonological form of the 3 names including a stem-final vowel in the forged founding charter that has survived in the form of a 15th-century copy may certainly be dated from the 11th century: *Árok (ó)út* 'ditch/(old)road' *(Aruc owt**u**), Nagy-(út-)halom* 'large(road)/hillock' *(Noghutholm**u**), Szér* settlement name *(Zer**u**)*.

This does not mean that the forms without the stem-final vowel would definitely belong to the parts of the charter changed in the 13th or 15th centuries. The disappearance of final vowels that started in the proto-Hungarian era was already at an advanced stage in the first half of the 11th century. In the Founding Charter of Pécsvárad, however, there are 11 place designations that appeared in the charter of an uncertain chronological status without a stem-final vowel, based on the spelling of other copies of the founding charter it is still possible that they were originally included in the 11th-century authentic charter with a final vowel. The shared source of these copies made in the 14th–18th centuries was the forged Charter of Pécsvárad from the first half of the 13th century, which relies heavily on the authentic charter of Saint Stephen.

Besides the 14 place designations mentioned in the paper, in the founding charter there may also be name forms recorded in the 11th century with a final vowel, which were modernized either already at the time of the forgery in the 13th century or later when copying the forged charter, adapting the form to the age of copying.

Zsupos Zoltán

Szartos, Szartó, Sártó, Tós

Amikor olyan névre bukkan az ember, ami különös, érdekes, és nem ismeri a jelentését sem, természetesen megpróbál utánanézni. Ha a szakirodalom tanulmányozása után a bizonytalanság érzése tölti el, és újabb kérdések merülnek fel, akkor az érdeklődő elgondolkodhat. Ez történt, amikor egy kutatás során TÓTH VALÉRIA Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára című könyvében a *Szartos, Aszú-Szartos* és *Szartos-tó* vízneveket olvastam. Elmúlt évszázadok kéziratos térképeinek tanúsága alapján kezdett körvonalazódni bennem, mi lehet ennek az érdekes névnek az eredete.[1]

Abaúj megyében a *Szartos* patak a Hernád egyik jobboldali mellékvize.[2] Csány (Hernádcsány; Čaňa, Abaúj megye) határában *Szartos-tó,*[3] Szina (Abaújszina, Abaúj megye) határában pedig az *Aszú-Szartos* nevű, időnként kiszáradó vízfolyás emléke maradt fent.[4] Heves megyében a Poroszló belterületétől északkeletre található, korábban halászóhelyként, majd szántóként használt terület, amelyben legtöbbször víz állt, valamint egy itt lévő híd is viselte a *Szartos* nevet.[5]

---

[1] Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok Tóth Valériának a munkám során nyújtott segítségéért.

[2] Patakként említi KNIEZSA ISTVÁN: *Szartós,* Abaúj m., 1255: fluv. *Scortas* (1942: 44); KISS LAJOS: *Szartos* 'Hidasnémetinél jobb felől a Hernádba ömlő vízfolyás' (1982: 231); TÓTH VALÉRIA: *Szartos* 'a Miszla patak folytatása, a Hernád mellékvize' 1255: *Scortas,* fl., 1317: *Zortus,* fl. (2001: 135). Itt és a továbbiakban az adatok forrásaként azt a szakmunkát adom meg, ahonnan az adatot és a rá vonatkozó információkat merítettem, s nem utalok a közvetlen forrásra (pl. ÁÚO., H. stb.), hiszen azok az adott szakmunkában könnyedén fellelhetők. Ettől eltérően csak a kéziratos, térképi források megjelölésekor járok el.

[3] E címszó alatt szerepel TÓTH VALÉRIA szótárában mint 'Csány határában említett hely, talán a Szartos kiszélesedő része, esetleg holtága', vö. 1270/1369: *Sartostou,* loc. (2001: 135). ORTVAY TIVADAR vízrajza is említi az adatot a Hernád jobboldali mellékvizeként, a Szartos folyó által alkotott tóvízként Gönyű vidékén (1882: 191).

[4] Vö. 1317: *Azyuzartus,* fl. (TÓTH V. 2001: 21).

[5] Vö. 1427: piscina *Zartos* (KNIEZSA 1942: 44, KISS L. 1982: 231). Halászóhelyként utal rá KNIEZSA (i. h.); Poroszló belterületétől északkeletre fekvő határrésznek mondja KISS LAJOS, amely esőzéskor víz alá kerül (1982: 231; a lokalizáláshoz 1ásd HMFN. 2: 109); PELLE ATTILA pedig lapos, szántó megjelöléssel utal a *Szartos*-ra (vö. 1776: *Szartos Lapossa*), ahol azonban a legtöbbször víz áll, s emellett említi a *Szartos-híd* nevet is, amely a Szartos területén az Eger folyón át vezető hidat nevezi meg (1983: 16, 55).

DOI: 10.35528/Helynevtort/16/04

Békés megyéből egy oklevél őrizte meg a Békéscsaba közelében lévő *Szartos-ér* elnevezést.[6] Nem messze tőle, Arad megyében a Fekete-Körös bal oldali mellékvize a *Szartos*.[7] Ezeket a neveket említette eddig az ide vonatkozó, hivatkozott szakirodalom, az adatsort azonban néhány újabb adattal is kiegészíthetjük.

Túrkeve határában Ecseg puszta részeként említenek 1782-ből egy *Szartos* nevű területet.[8] Néhány évvel korábbi ennél az a térkép, amelyen ugyanitt, az *Ördög Árka* közelében *Szartos lap.* [laponyag] és *Kis Szartos* van feltüntetve.[9] Egy másikon, a mocsarasként megrajzolt *Kiri Tó*-ból ágazik le a jóval keskenyebb *Kis Szartos,* melynek területe szárazulatba megy át.[10] A kataszteri felmérés felvételi előrajzán egy mélyedésben „mocsár *Szartos ér*" helymegjelölés található,[11] közelében egy nagyobb terület a *Szartos, Szártos* nevet viseli.[12] A tervezett Hortobágy-Berettyó csatorna nyomvonalát is mutató térképen, Túrkeve és Dévaványa között, a Berettyó egyik nagy kanyarulatából kiágazó érhálózat egyik ága *Szartos.*[13] Pesty Frigyes helynévtárában Ecseg puszta részeként szerepel a *Szartos*

---

[6] Vö. 1394: *Zortuser,* 1446: *Zortuser* (KNIEZSA 1942: 44).

[7] Vö. *Szartos* ~ *Sartoş,* régi adataink nincsenek rá (KNIEZSA 1942: 44). KISS LAJOS azt is megjegyzi az 1865-ből adatolható névről, hogy hasonló víznév a magyar nyelvterület más részén is van vagy volt (1982: 231).

[8] BELLON TIBOR azt írja róla, hogy a pálos szerzetesrend Ecseg puszta kétharmad részének volt a birtokosa, egyharmad rész pedig az Orczy családtól került örökség útján a roffi Borbély család tulajdonába. Ez utóbbiak a *Bürkös, Szartos, Körsziget* nevű területeket foglalták magukba (1992: 278).

[9] Ecsegfalva (Heves és Külső-Szolnok vm.) határtérképe; készült 1778-ban (MNL HmL Heves T 158). Lásd itt is: https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/665/view/?bbox=355%2C-2006%2C2637%2C-945. — A térképeken szereplő névadatokat itt és a továbbiakban is betűhív alakban adom meg.

[10] Ecsegfalva (Heves és Külső-Szolnok vm.) határtérképe; készült 1828-ban (MNL OL HmL Heves T 211). Lásd itt is: https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/718/view/?bbox=-679%2C-5529%2C2036%2C-4267.

[11] Déva Ványa nagyközség Ecseg, Gabonás, Kérsziget pusztákkal Jász-Nagykun-Szolnok megyében; készült 1883-ban (MNL OL S 79 – No. 513/4. 92. szelvény). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/24469/view/?pg=91&bbox=-585%2C-3742%2C4533%2C-740

[12] Déva Ványa nagyközség Ecseg, Gabonás, Kérsziget pusztákkal Jász-Nagykun-Szolnok megyében; készült 1883-ban (MNL OL S 79 – No. 513/4. 44., 46., 94., 96., 98., 148., 150. szelvény). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/24469/?list=eyJxdWVyeSI6ICJkZXZhdmFueWEifQ

[13] Szartos. A Tisza vidéke Tiszafüredtől Dévaványáig; készült a XX. század első felében (MNL BéML XV 1 a 132 1). https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/133/view/?bbox= 6472%2C-6579%2C8391%2C-5687. — Hasonló földrajzi viszonyokról — konkrétabban azokról az esetekről, amikor a *fok* földrajzi köznév mindenféle formáns hozzáadása nélkül válik víznévvé — GYŐRFFY ERZSÉBET azt írja, hogy ilyen esetekben a *fok* jelentéseként minden bizonnyal a 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna' szemantikai tartalommal kell számolnunk. Véleménye szerint erre gyanakodhatunk a *Szartos foka* elnevezés kapcsán is tekintve, hogy a *Szartos* nevet ma a Tisza egyik holtága viseli, melyet keskeny csatorna köt össze egy morotvával (2011: 96).

hátak nevű hely, de figyelemre méltó, hogy a közelében van a mélyebb terület által körbevett *Sártósziget.*[14]

Lakott terület elnevezésére vonatkozóan két adatunk van. Komárom megyében, Komárom közvetlen közelében, Megyercshez tartozik *Szartos puszta.*[15] Torda-Aranyos megye torockói járásában, Aranyosbányától északra találjuk *Szártos* települést.[16]

Abaúj megyében Hidasnémeti és Tornyosnémeti településeken adatolva közszóként is ismert volt a *szartos* 'kis pocsolya, állóvíz' jelentésben.[17]

A névkutatás eddig nem adott egyértelmű, kielégítő választ a Kárpát-medencében több helyen felbukkanó *Szartos* név eredetére és jelentésére vonatkozóan.

KNIEZSA ISTVÁN lehetségesnek tartotta, hogy e nevek a régi magyar *szirtos,* ma *szurtos* szóval függenek össze, noha azt is megjegyezte, hogy az egyeztetés nem kifogástalan. A *Szirtos* mint víznév előfordul egy tó nevében Szegedtől északra is (1942: 44).

KISS LAJOS más magyarázattal próbálkozott, de ugyancsak jelezte az etimológiai megfejtés bizonytalanságát. „Talán a *szarat [<: szarik]* ige folyamatos melléknévi igenevének *-s* képzős származékával van dolgunk. Eredetileg olyan folyó- vagy állóvízre vonatkozhatott, amelynek vize gyakori székletürítést (hasmenést) okozott a jószágnak" (1982: 231, lásd még FNESz. is). BENKŐ LORÁND a névben ilyen morfológiai struktúra esetén bekövetkező *szaratos > szartos* változásra a nyelvjárási *fostos (< fosatos)* analógiáját is megemlíti (1998: 173). E magyarázatokat foglalja össze szótárában TÓTH VALÉRIA is (2001: 135).

GYŐRFFY ERZSÉBET — noha fenntartásának hangot adva jelzi, hogy hangtörténeti szempontból (a magánhangzó megrövidülése miatt) nem kifogástalan KISS LAJOS magyarázata, de — munkájában a víz minőségére utaló helynevek között tárgyalja a *Szartos* elnevezést (2011: 53, de lásd még az *Aszú-Szartos* kapcsán is

---

[14] Vö. 1864: „*Ecseg* mintegy 20000 holdas puszta. […] Ezen puszta egyes részei: […] *Szartos hátak* […]. Ide tartozó puszták még: Kérsziget és Gabonás, Kérszigeten falu romai láthatók. Itt van mély részek által környezve *Sártósziget* is." (JANKOVICH 1983: 34).

[15] Vö. 1856-ból adatolva, Magyarországot illető Országos Kormánylap Második rész Második kötet 12. darab Nr. 21. 7. évf. Említi a CZUCZOR–FOGARASI szótár is *Szartos* nevű pusztaként Komárom megyében (CzF. 5: 1076). Az 1873. évi hivatalos helységnévtár Komárom megye Csallóközi járásában sorolja fel *Szartos* nevét (Hnt. 1873).

[16] Vö. 1864: „Szártos. Az Aranyos bal partján fekszik, 139 füstöt és 645 lelket számlál." (vö. CSÁKI–PÁL-ANTAL 2014: 88). Az EH.-ban többek között ezeket az adatokat találjuk a helyre vonatkozóan: *Sartăş* (Alba); *Szártos; Sartesch, Sartosch;* 1733: *Szartesul,* 1750: *Szartos* (vö. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/s-127A/sartas-1291/). De szerepel a *Szártos* CzF.-nál is mint erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő település (5: 1076).

[17] Vö. „*szartos:* kis pocsolya, álló víz. Így neveznek egy kis patakot is itt." (RÉNYI 1902: 350). A közszót az ÚMTsz. is adatolja 'igen kicsi állóvíz, ill. patak' jelentésben (5: 66).

előhozva: 73–74). PÓCZOS RITA a víznév hangalaki struktúrája alapján — a magyar vagy más átadó nyelvű (szláv, germán) eredeztetés lehetősége mellett — az óeurópai származtatás lehetőségét sem veti el több más víznévvel együtt a *Szartos* esetében sem; vö. < óeur. **ser, *sor-* 'folyik, áramlik' tő (2003: 491; vö. még GYŐRFFY 2011: 135).

KISS LAJOS magyarázata azonban megítélésem szerint nem csupán hangtörténeti, hanem szemantikai szempontból is kifogásolható. A lovak, marhák, juhok, vagyis azok a jószágok, amelyeket legeltetnek, rendkívül érzékenyek a szennyezett vízre, nem isszák azt meg. A legkényesebb a ló, azt folyó vízen vagy kúton itatták, a többi az állóvizet is megitta. Nem volt azonban olyan pásztor, aki vízfoltokban, mocsaras helyen állott, poshadt vizet akart volna itatni a jószággal, amit az egyébként, miután megszagolta, nem is itta volna meg. Ugyanez igaz az elkóborolt állatokra is.

A *Szartos* nevet viselő helyek majdnem minden esetben folyóvíz közelében vannak, ahol tehát friss víz mindig rendelkezésre áll, így semmi sem indokolná, hogy az állatokat az őket megbetegítő, legyengítő, lesoványító, esetleg el is pusztító vízhez hajtsák. A valós élet, a parasztemberek univerzális tudása, a pásztorok körültekintő figyelme, de eleve az állatok természete a nagyon nehezen elképzelhető kategóriába utalja az eddigi megfejtési kísérletet. (Nem véletlen, hogy *Fosatos ~ Fostos*-féle helyneveket sem ismerünk.) Nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy a *Szartos* (és *Szártos, Szártós*) neveknek nincs köze a fertőzött víz elfogyasztásának következtében fellépő hasmenéshez.

A korábbi megfejtési kísérletektől eltérően úgy vélem, hogy a *Szartos* víznév olyan, időnként kiszáradó kisebb vízfolyást jelölt, amely után tószerű pocsolya, mocsaras állóvíz marad. A *szár, szar* ezekben az esetekben nem más, mint a *sár* szó nyelvjárási alakja. A *szartó* eredeti jelentése ennek megfelelően 'sártó', vagyis olyan terület, ahol szárazság idején a kisebb vízfolyás után sártavas, sártós (régiesen vagy nyelvjárási alakban szártós, szartós) terület marad hátra.

Feltevésünk alátámasztására nézzük meg, találhatók-e, és ha igen, hol, *Szartó, Szártó* víznevek a Kárpát-medencében. Bihar megyében, Konyár település és a *Káló Folyás* között fekszik a *Sár Gödör,* amellyel szemben a Kállón túli mocsaras területnek *Szartó* a neve, és közelében van az *Őrdek Árka*.[18] A szomszédos Gáborján határában is megtalálható ez a helynév, egy 1803-ban készült térképen *Szártó* területe a mocsarat jelölő színnel látható, a közelében lévő *Korhány*-hoz

[18] Konyár bel- és külterületének mezőgazdasági térképe; készült 1818-ban (MNL OL S 16 – No. 266). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/7655/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrb255YXIifQ. További előfordulása kataszteri (1886-ban készült) térképen: *Szar tó* (MNL OL S 78 – 61. téka – Konyár – 1–24, 14. szelvény). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15651/view/?pg=14&bbox=1348%2C-6129%2C7435%2C-2558

és a *Vékony Ér*-hez hasonlóan.[19] Az 1857-ben készült kataszteri térképen *Szartó* néven már száraz területet jelölnek.[20] PESTY FRIGYES helynévtárában a község határában lévő dűlők nevei között szintén a *Szartó* név olvasható (HOFFMANN–KIS 1996: 213). Bojt határában, közvetlenül az *Ördög Árka* mellett, erek által sűrűn behálózott területen van *Szár Sz.* [sziget].[21] A 19. század végén *Szar sziget* néven szerepeltetik.[22] Hajdúszoboszló határában található a *Szartó laponyag*.[23] Komárom megyében egy 1810-ben készült térképen, a Megyerccsel szomszédos Keszegfalva határában a falutól keletre, egy nagy kanyarulat felett, közvetlenül a Vág-Duna melletti árterületen van *Nagy Sárta*.[24] A száz évvel későbbi kataszteri térképen (a Holt-Vág és a Duna melletti Holt-Duna és a Császta-ér között) ezen a területen a *Szöllös veszős öreg sárta* név olvasható.[25] A közelében található, Megyercshez tartozó *Szartos puszta* miatt figyelemre méltó a holtágak között fekvő ártéri terület *sárta* elnevezése, ami esetleg a *sártó* helyi nyelvjárási változata is lehet.

Véleményünk szerint tehát a vizsgált név alapformája a 'sártó' jelentéstartalmat hordozza. A *sár* és a *tó* is gyakori helynévalkotó elem. *Sár-tó* alakban a Kárpát-medencében több helyen megtalálható. Csongrád megyében Szentes és Tés között, a Tisza és a Kurca folyót hajdan összekötő ér már az ősidőkben lefűződött; az egykori vízfolyás medre hosszú évszázadok óta *Sártó* és *Tőkős Sártó* néven mocsaras terület volt.[26] Algyőtől északra, a Tisza nagy kanyarulatában fekvő *Sártó*

---

[19] Gáborján (Bihar m.) bel- és külterületének felmérési térképe; készült 1803-ban (MNL OL S 16 – No. 263). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/7652/view/?bbox=839%2C-4150%2C3121%2C-3089

[20] Gáborján kataszteri térképe; készült 1857-ben (MNL OL S 78 – 59. téka – Gáborján – 3). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15637/view/?bbox=676%2C-3630%2C3878%2C-2104

[21] Körösök; készült 1822-ben (MNL OL S 80 – Körösök. – No. 39/A–C,1–68. 23. szelvény). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29200/view/?pg=23&bbox=3887%2C-2475%2C5171%2C-346

[22] Bojt kataszteri térképe; készült 1887-ben (MNL OL S 78 – 056. téka – Bojt – 2–18. 4. szelvény). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15619/view/?pg=4&bbox=239%2C-4909%2C7402%2C-591

[23] Hajdúszoboszló térképe; készült 1785-ben (MNL HBmL HvT 3/a); lásd még KOMORÓCZY 1972: 118, 309.

[24] A Vág-Duna Keszegfalva melletti szakaszának szabályozási térképe; készült 1810-ben (MNL OL S 12 – Div. XIX. – No. 17). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/6186/view/?bbox=-773%2C-3157%2C5630%2C-111

[25] Keszegfalva nagyközség kataszteri térképe; készült 1913-ban (MNL OL S 76 – No. 634/1–35, a 12. és a 17. szelvényen). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/12854/view/?pg=11&bbox=1433%2C-7234%2C6498%2C-4188

[26] A Tisza és a Kurca között kelet-nyugati irányban húzódó *Sártó* említése: „Transactio Anni 1733. hanc *Paludem Sártó* pro distingvente denominat"; szintén mocsárként van jelölve az ebből északi irányba leágazó *Alveus Tőkős Sártó.* Vö. Csongrádi uradalom, Hékid puszta, Csongrád, Szentes,

megszűnt vasúti őrhelyként és régészeti lelőhelyként is számontartott hely.[27] A Maros jobb partján fekvő Arad megyei Bátyafalva határának kis része átnyúlik a túlsó partra, s ezt *Sarto* formában említik. A folyó itteni nagy kanyarulatában lévő területet egy korábbi meder veszi körbe, egykor mocsaras terület volt.[28] Veszprém megyében *Sártói dűlő* egy mezőgazdasági terület neve Oroszi település határában, a Borszörcsökre vezető úttól délre, közvetlenül a borszörcsöki határ és egy ott folyó ér mellett.[29] Érdekességként említhetjük, hogy a *sár* és *tó* lexémákat tartalmazza, de más sorrendben a Nógrád megyei *Tósár* település neve.

A *sártó* az erdélyi régiségben köszóként, földrajzi köznévként is használatos lehetett, amint ezt a Kraszna megyei Szamosfalváról ismert feljegyzés tanúsítja: „ugyanyira meg tölt az a' to iszappal, hogy éppen tsak a' malomnál vagyon egy kevés mélysége, 's azért nyárba keresztül melegedvén az hal el döglik […] naponként inkább iszaposodik, hogy végre tsak *sár to* lészen" (SzT. 11: 662).

A vizsgált név keletkezése idején feltehetőleg *Szártó*-ként hangozhatott. Ez a forma archaikus reliktumként maradt fent hosszú évszázadokon át, de *sártó* alakban is ismert egészen napjainkig. Ezt a feltevést alátámasztja az a tény, hogy — amint azt korábban említettük — olykor közvetlenül egymás melletti objektumok neveként *sz*-es és *s*-es névkezdet is előfordul: az Ecseg és Dévaványa közötti, a korábbi évszázadokban *Szartó, Szártó* néven ismert terület melletti egykori *Sártó-sziget* nevét ma is *Sártó, Sártó-Gabonás* néven említik.[30]

A *Szartos* problematikája kapcsán maradt azonban még egy fontos kérdés. Mivel ugyanis a *tó* földrajzi köznév *-s* képzős formája *tava-s,* szükséges megvizsgálni, vajon létez(het)ett-e az *tó-s* formában is? A legtöbb ide kapcsolódó példa Erdélyből és a Székelyföldről említhető, ahol melléknévként és helynévként is előfordult. Szolnok–Doboka vármegyében Nagyilondától keletre, a Holt–Szamos

Tés puszta (Csongrád m.) határai; készült 1733-ban (MNL OL S 82 – No. 5). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29714/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzYXJ0byJ9

[27] Magyarország vasútállomásai és vasúti megállóhelyei: http://www.vasutallomasok.hu/allomas.php?az=sart; *Sártó* néven szerepel a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázisában: https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/7884.

[28] A térkép készítésének idején már kaszálóként használták: „Sarto. Urbéri Kaszálló." Bátyafalva (Arad m.) úrbéri telkeiről készült helyszínrajz; készült 1836-ban (MNL OL S 70 - No. 81). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/11081/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzYXJ0byJ9

[29] Oroszi (Veszprém m.) kataszteri térképe; készült 1857-ben (MNL OL S 78 – 292. téka – Oroszi – 1-7). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18630/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzYXJ0byJ9

[30] Vö. GYALAY MIHÁLY: A magyar igazgatástörténeti helységnév lexikon, https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Helysegnevtar_Gyalay-gyalay-mihaly-a-magyar-igazgatastorteneti-helysegnev-lexikon-2; illetve *Sártó* néven szerepel a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázisában is: https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42052.

közelében egy térképen szerepel egy „Motsáros ‘s *Tos* hely.”[31] A többi példa levéltári iratokból származik, amelyeket SZABÓ T. ATTILA gyűjtött egybe (ezek megtalálhatók a SzT. köteteiben, illetve az EHA. adatbázisában). Ritkán tavas, továbbá halastavat tartó jelentésben használták, általánosan elterjedt jelentésben azonban a vizenyős, mocsaras területre vonatkozott. Ez utóbbiak közül említünk néhány példát a nagyszámú előfordulás közül, a területi megoszlást is szemléltetve. Az adatok forrásmegjelölésétől itt is eltekintek, ezek a fent említett munkákból származnak, az évszámokat viszont mindenhol jelzem. Szolnok–Doboka vármegye, Magyarköblös, 1639: „Vész eres elein *Tos* bűk előtt az Rekettyesnél”; Vasasszentgothárd, 1829: „a bé sántzolt *Tos* rét”. Szilágy vármegye, Szilágynagyfalu, 1800: „Borsos völgy n. h.-en valami *Tos* helly”; Kraszna, 1731: „A Karaszna mellett a *Tós* mart melle jár véggel”. Kolozs vármegye, Alsózsuk, 1824: „La teu Bratuluj az egész nádas és *tós* hely.”; Apahida, 1864: „Bűdöstó – e motsaras és *tós* hely volt hol ritka nagyságu nád termet”; Budatelke, 1798: „Ezen kaszálonak a’ végibe vagyon egy Nádas *Tos* helly”; Farnas, 1754: „a’ Malom kőzőtt a’ Tó föbenn melly rész szerént *tos* helly”; Fejérd, 1738: „az Felső *Tós*”; Kolozs, 1780: „a’ mely Uj To Gáttya nevezetű *Tos* hely vagyon itten”; Magyarvalkó, 1864: „Tóknál hajdon *tós* hely, most szántók”; Mákófalva, 1781: „A’ *Tós* pusztáján”; Méra, 1762: „az Atyamtolis ezen […] hellyet Csikos tonak hallottam hogy hitta, értemis mikor olly nagj nados és *tos* helly volt hogj még az ellenség előtt is el lehetett volna buni benne”; Szamosfalva, 1817: „egy Csürös kert az Falu Déli szélében az ugy nevezett *Tós* hely mellett”; Zsobok, 1864: „Pad fenék hajdan nagy ki terjedésű *tós* hely”. Torda-Aranyos vármegye, Aranyosgerend, 1774: „égy *Tós* helly”; Marosludas, 1759: „Kuretóul nevű *Tós* helly”; Tordatúr, 1775: „A *Tos* helly a Patai ut kőzt”. Alsó-Fehér vármegye, Buzásbocsárd, 1806: „Veres János nevezetű *Tos* Helly a szőllő Hegyben”; Alvinc, 1728: „a Tőrvény Domb alatt a *tós* hellyen”. Maros-Torda vármegye, Görgényszentimre, 1754: „A’ *Tós* Kert alyaban”; Koronka, 1742: „a Falu között lévö nagj lápós *Tós* helly”; Marosvásárhely, 1747: „Tyuk Szar nevezetű uttzab[an] […] *tós* vizenyős Tanórok.”; Mezőbánd, 1786: „a’ Sugo patakban egy darab *Tos* haszontalan helly”; Mezőmadaras, 1747: „A Gyümöltsös kert alatt valo *tos* helly”; Székelybő, 1767: „a két gát között, egyenes ugyan, de igen vizes, és *tós* hellyen annyira hogy akár melly szárazságban is lehet vizet tanálni rajta”; Szentgerice, 1791: „Ennek nagyobb része vizenyős *tós* hely, a szénája sátés”. Udvarhely vármegye, Bibarcfalva, 1772: „Nádás *Tos* helly vala töbnyire még mais nadas helly egy része, egy reszit ki tisztitottak a’ Nádbol széna fünek”. Háromszék vármegye, Árapatak, 1748: „A Kut alatt a *Tos* Kerten”; Barátos, 1750: „Nem jo *Tos* hely”; Egerpatak,

[31] A nagybányai postaút; készült 1804–1805-ben (MNL OL S 105 – No. 3/3). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/31955/view/?pg=0&bbox=-1054%2C-5003%2C7453%2C-66

1728: „A Pap tava, vicinusa körül *tós* es eress hely fogta be, mikor jo fű lesz harom szeker szena termik rajta"; Hídvég, 1851: „A' *Tós* hely".

A Pozsony vármegyében fekvő *Tósnyárasd* település nevének első névrésze szintén ebbe a sorba illeszkedik bele. Határában a kanyargós Vágból lefűződött erekkel sűrűn tagolt területen, a Folyás-ér és annak kiágazásai száraz időben gyakran hoztak létre foltokban mocsaras, vizenyős területekben gazdag környezetet.[32]

A *tós* lexémát Moldvában Lészpeden szintén használták 'tavas' értelemben melléknévként: „Nálunk vótak *tós* hejek" (ÚMTsz. 5: 426).[33]

A fentieket áttekintve összegzésként azt állapíthatjuk meg, hogy a *mocsár* és a *láp* földrajzi köznevek *-s* képzős formája, a *mocsáros, lápos* mintájára létezett a *tó* közszó *-s* képzős formájaként a *tós* variáns is, amit melléknévként és helynévként egyaránt használtak. Alaposan megvizsgálva az adatokat az is kiderül, hogy a *tós* eredetileg vizenyős, mocsaras területet jelentett, így pedig megalapozottan feltételezhető, hogy egyes területeken az ugyanilyen jelentésű *szártós* helyett, azzal egyenlő tartalommal használták. A *tós* forma bizonyára ugyanúgy archaikus nyelvjárási változat lehet, mint a *sár* lexéma *szár* formája. Azt, hogy a *Sár-tó(s), Szár-tó(s), Szartos* összetétel korai névforma lehet, jelzik a *Szartos* elnevezések fentebb idézett Árpád-kori adatai. A magánhangzó megrövidülése pedig azzal lehet összefüggésben, hogy az *-s* képzős forma összetételi jellege — talán éppen a benne szereplő lexémák sajátos nyelvjárási formája miatt — elhomályosult, s ez a név hangalakjának megváltozását eredményezte. A korai adatok [szortas ~ szartos] olvasata alapján ezzel akár már az Árpád-korban is számolhatunk, hiszen e névadatok [szártós] hangalakot nemigen rejthetnek.

E nevek világában történő kirándulás számomra ezzel véget ért. A felfedezés öröme azonban megmarad.

Irodalom

BELLON TIBOR 1992. A mezővárosi szerep gazdasági háttere. Túrkeve gazdálkodásának két évszázada. In: ÖRSI JULIANNA szerk. *Túrkeve földje és népe 1.* Karcag, Túrkeve város képviselőtestülete–Túrkevei Kulturális Egyesület–Finta Múzeum. 271–328.

[32] A Vág folyó Pozsony m. és Nyitra m. határán; készült 1784-ben (MNL OL S 12 – Div. XIII. – No. 9). https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4976/view/?bbox=-5407%2C-8323%2C12859%2C171

[33] Moldvából a Dunántúlra áttelepített csángóktól gyűjtött adat. Lészped lakói a Székelyföldről a mádéfalvi veszedelem — a bécsi udvar által a székely határőrizet átszervezése miatti ellenállás résztvevői ellen 1764-ben elkövetett tömeggyilkosság — és az ezt követő erőszakos katonasorozás miatt menekültek Moldvába.

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest, Athenaeum.

CSÁKI ÁRPÁD–PÁL-ANTAL SÁNDOR 2014. *Pesty Frigyes Helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége III. Maros megye.* Budapest–Sepsiszentgyörgy, Országos Széchenyi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum.

EH. = SZABÓ M. ATTILA 2003. *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

EHA. = *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és Interaktív Névföldrajzi Atlasz.* SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtése alapján szerkesztette BÁRTH M. JÁNOS. A honlap elérhető: http://eha.elte.hu/hu/eha.php

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HMFN. 2. = PELLE BÉLÁNÉ szerk. 1975. *Heves megye földrajzi nevei 2. A Füzesabonyi járás.* A Magyar Nyelvtudományis Társaság Kiadványai 144. Budapest.

Hnt. 1873. = *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 6. Komárom–Esztergom megye VI/a. A történelmi Komárom megye a helységnévtárak tükrében.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1995.

HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS 1996. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. Debrecen

HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS 1998. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye II.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 66. Debrecen.

JANKOVICH B. DÉNES 1983. *Pesty Frigyes Helynévtárából. Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében.* Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11. Békéscsaba.

KISS LAJOS 1982. Különös földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr 106:* 219–233.

KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei.* Kolozsvár, Minerva.

KOMORÓCZY GYÖRGY szerk. 1972. *Hajdú–Bihari kéziratos térképek.* Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 1. Debrecen.

ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

PELLE ATTILA 1983. *Heves megye Tiszával határos községeinek vízrajzi nevei.* Magyar Névtani Dolgozatok 52. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Műhelye.

PÓCZOS RITA 2003. A Sajó víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Magyar Nyelvjárások 41:* 487–496.

RÉNYI IGNÁC 1902. Tájszók. *Magyar Nyelvőr 31:* 349–351.

SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1967–2005. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII.* Bukarest–Budapest, Kriterion–Akadémiai Kiadó.
Tóth Valéria 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szartos, Szartó, Sártó, Tós

Although with reservations, the origin of the *Szartos, Szártós* hydronym was associated in earlier studies with diarrhea occurring as a result of drinking the contaminated water. Based on the maps and archival sources from the past centuries, we may establish that this hydronym refers to such a smaller watercourse that dries out at times after which a pond-like puddle, swampy stagnant water remains. In this case the words *szár, szar* are the archaic forms of the *sár* 'mud' word. The original meaning of *szártó, szartó* is *sártó*, i.e., an area in which after the smaller watercourse dries out a mud-lake appears, which was referred to as a *szártós, szartós* area.

Moreover, similarly to the *mocsáros, lápos* form of the swamp and marsh words with the *-s* formant, there was also a *tós* form for *tó* 'lake' with the *-s* formant, which was used both as an adjective and a geographical name. After a detailed scrutiny of data, it is revealed that *tós* originally referred to a wet, marshy area, thus it may be reasonably supposed that in certain areas it was used instead of *szártós* with the same meaning and identical content. The *tós* form is most probably just as archaic as the *szár* form of *sár.* The occurrence of the two archaic forms in one word indicates the early emergence and use of the *szártós* adjective and the *Szártós* geographical name. The noun, adjective, and geographical names used in the *sártó, Sártó* and the *tós, Tós* forms are later variants of the original form with an identical meaning.

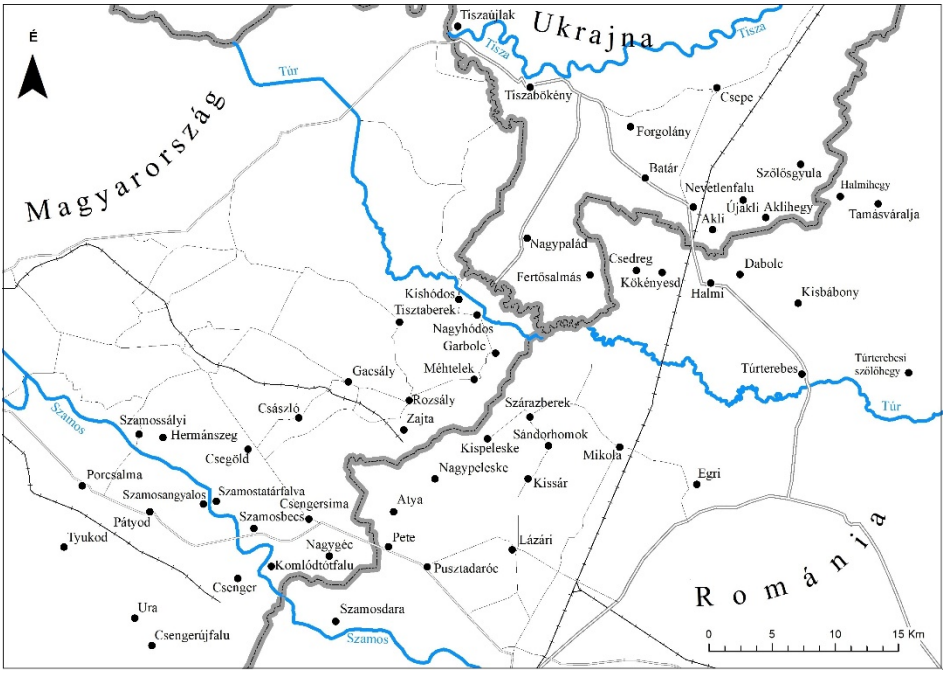
Hankusz Éva

Határnevek összevető vizsgálata a szatmári térségben*

1. A helynévrendszerek területi differenciáltságának kérdésköre sokáig nem tartozott a névkutatás főbb vizsgálati tárgyai közé. Noha az egy-egy térség helynévrendszerének jellegzetességeit taglaló munkák szerzői rendszerint felhívták a figyelmet a más területek névanyagával való összevetés igényére (vö. HOFFMANN 1993b: 266), az ilyen jellegű vizsgálatok csak a közelmúltban kerültek előtérbe. DITRÓI ESZTER a helynévrendszerek területi eltéréseit, illetve az azt meghatározó nyelven kívüli tényezőket településenkénti összehasonlító elemzéssel vizsgálta. Munkájában a névrendszerek területi eltéréseit a földrajzi környezet, a migráció és az idegen nyelvi környezet hatásával magyarázta (2017). Hasonló jellegű vizsgálatokat magam is végeztem a szatmári térség névrendszerei körében egy-egy helynévfajtára koncentrálva. Elsőként az egykori Szatmár vármegye magyarországi és romániai részén fekvő, egymással szomszédos területek folyóvízneveinek összevető elemzését végeztem el (HANKUSZ 2019a), majd a területi eltéréseket a határnevek vonatkozásában vizsgáltam 6 magyarországi és 3 romániai település bevonásával (HANKUSZ 2019b). Jelen írásom ez utóbbi vizsgálathoz igen szorosan kapcsolódik, ugyanis a határnevek összevető elemzését egy nagyobb területre igyekszem kiterjeszteni, ami a korábbi vizsgálati eredmények érvényességének igazolása mellett új összefüggések feltárásához is vezethet. A vizsgálatba bevont 57 település egy tömbben helyezkedik el, három ország (Magyarország, Románia és Ukrajna) területét érintve. A magyarországi területről 24 település határneveit dolgoztam fel KÁLNÁSI ÁRPÁD és SEBESTYÉN ÁRPÁD gyűjtésére támaszkodva (1993). A határ romániai oldaláról 21 település névanyagát vontam vizsgálat alá, ehhez a BURA LÁSZLÓ kötete (2008) mellett az általam végzett kiegészítő helynévgyűjtésből származó névadatokat, illetve további, egy-egy település helyneveit közreadó munkákat is felhasználtam (KISS K. 2004, 2014, SZILÁGYI-VARGA 2015). A 12 ukrajnai település esetében pedig a KOCÁN BÉLA által gyűjtött helynévanyagra támaszkodtam (2003; emellett Batár, Csepe, Fertősalmás, Forgolány, Nagypalád, Tiszabökény és Tiszaújlak helyneveit a szerző még

* A tanulmány az NKFI 128270. számú pályázata és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

ezidáig nem publikálta), illetve Szőlősgyula helyneveit BARTA VIKTÓRIA gyűjtése nyomán dolgoztam fel (2009: 213–224).

1. ábra. *A vizsgált települések*

A vizsgálatba vont térségek névrendszereinek összevető elemzése kiváló lehetőséget biztosít a trianoni békeszerződés nyomán meghúzott országhatároknak a helynévrendszerek alakulásában betöltött szerepének vizsgálatára. E tényező kapcsán bizonyára nem megalapozatlan az a feltételezés, hogy a hosszú ideig fennálló megosztottság, akárcsak a nyelvben általában, a helynévrendszerekben is az elkülönülést erősítette.

Az alábbiakban tehát a magyarországi, romániai és ukrajnai települések határneveinek funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai síkon mutatkozó eltéréseit vizsgálom. Az analízishez a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modellt veszem alapul (1993).

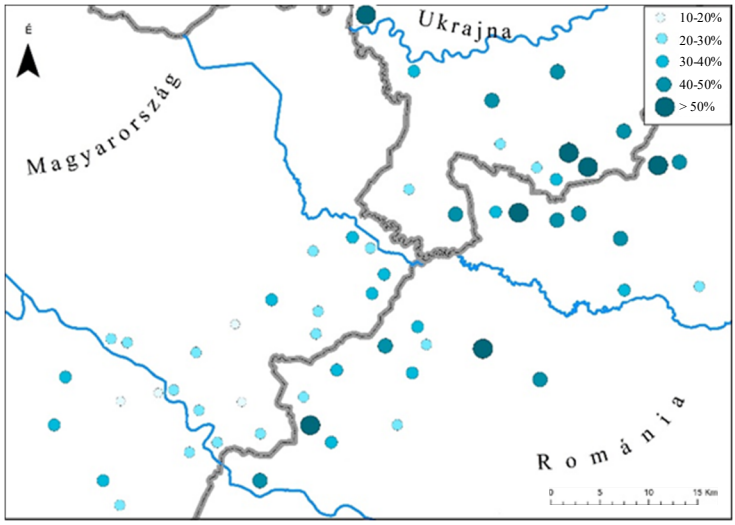
2. A névrendszerek összevetésének első lépéseként az egy- és kétrészes helynévstruktúrák megoszlását tekintem át a vizsgált térségekben (lásd a 2. ábrát).

	egyrészes nevek	kétrészes nevek	összesen
magyarországi terület	26,2%	73,8%	3067
romániai terület	40,6%	59,4%	1630
ukrajnai terület	41,0%	59,0%	456

2. ábra. *Az egy- és kétrészes nevek aránya a vizsgált térségekben*

Az adatok azt mutatják, hogy noha mindhárom térségben a kétrészes nevek dominanciája jellemző, ezeknek a szerkezeteknek a túlsúlya a magyarországi területen a legszembetűnőbb. Ott a névállománynak mintegy háromnegyedét teszik ki, míg a határon túli térségekben a neveknek alig több mint fele sorolható ide. Az egyrészes neveknek a nyelvterület keleti területein jellemző nagyobb gyakoriságára DITRÓI ESZTER is felhívta a figyelmet a Veszprémi járás, a Fehérgyarmati járás és a csíki térség helyneveinek vizsgálatakor (2017: 46). DITRÓI azonban ezt a tendenciát egymástól több száz kilométerre fekvő települések összevetése révén mutatta ki, az általam vizsgált névanyag azonban arról tanúskodik, hogy mindez kisebb léptékben is érvényesülhet, ami talán nem független a névminták terjedésének gátat szabó száz éves országhatár jelenlététől.

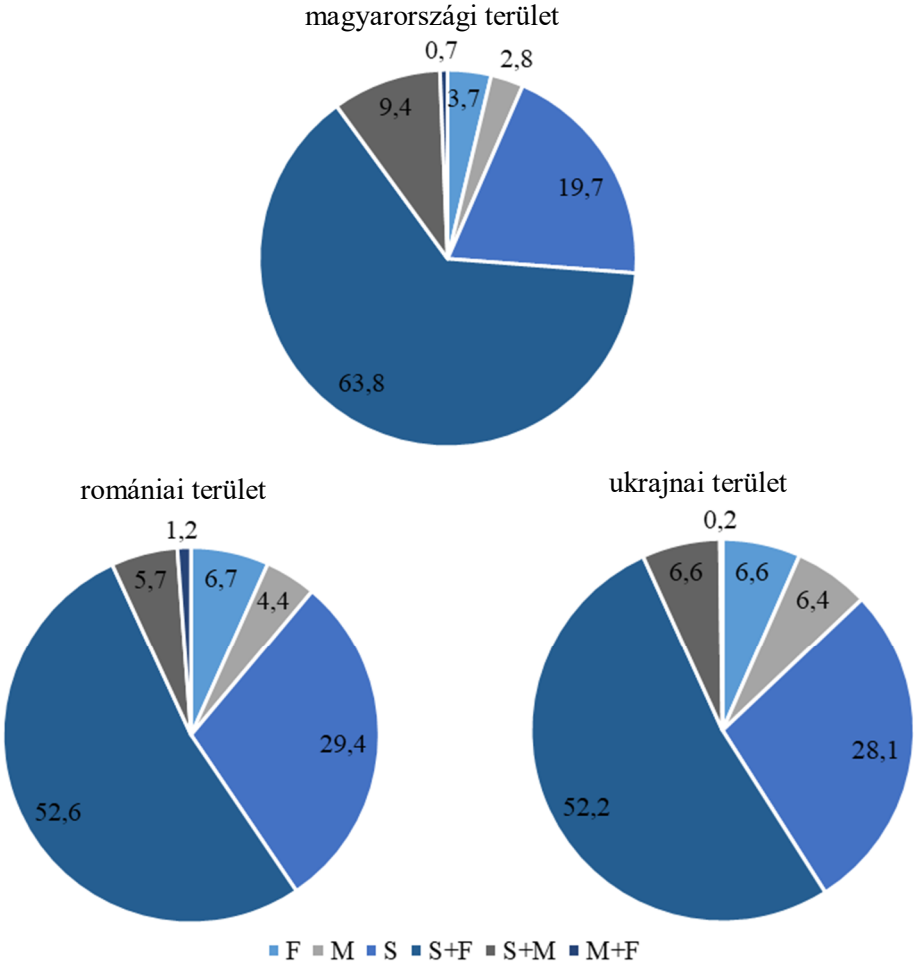
A szatmári térség határnevei körében az egyrészes nevek gyakoriságát az alábbi térkép településekre lebontva szemlélteti (lásd a 3. ábrát). (A százalékos gyakoriságok meghatározásánál mindig az adott település vagy térség teljes határnévállományát tekintem 100%-nak.)

3. ábra. *Az egyrészes nevek megoszlása a vizsgált térségekben*

A térkép tanúsága szerint az egyrészes nevek a határon túli térségekben igen jellemző névtípusnak mondhatók. Míg a magyarországi területen az egyrészes nevek aránya egyetlen település esetében sem haladja meg a 30%-ot, a határon túli területeken kiugró értékekkel is szép számban találkozunk. Az egyrészes nevek dominanciája főként az ukrán–román határ mentén fekvő települések esetében rajzolódik ki: a romániai területen Mikola, Kökényesd és Halmihegy emelhető ki, ahol a határnevek több mint fele egyrészes, sőt ez utóbbi esetében ez az arány 76%. Hasonlóan magas értéket mérhetünk az ukrajnai területen Aklihegy és Újakli esetében, ahol a határnevek 78%-a egyrészes struktúrával rendelkezik, Tiszaújlak és Csepe határnevei körében is az egyrészes nevek túlsúlya jellemző.

Az egy- és kétrészes névszerkezetek a bennük kifejeződő szemantikai tartalom alapján további altípusokra oszthatók. Beszélhetünk fajtajelölő (F), sajátosságot kifejező (S), illetve megnevező (M) névrészfunkciókról. Az egyrészes helynevekben bármely funkció megjelenhet, a kétrészes nevek esetében pedig a névrészfunkciók háromféle kombinációja lehetséges: S+F *(Tölgyes-szeg),* S+M *(Kis-Árcius)* és M+F *(Pinkác-cser)* (vö. HOFFMANN 1993: 53–54). Ezeknek a struktúráknak a megoszlását mutatják be a vizsgált térségekben a 4. ábra diagramjai.

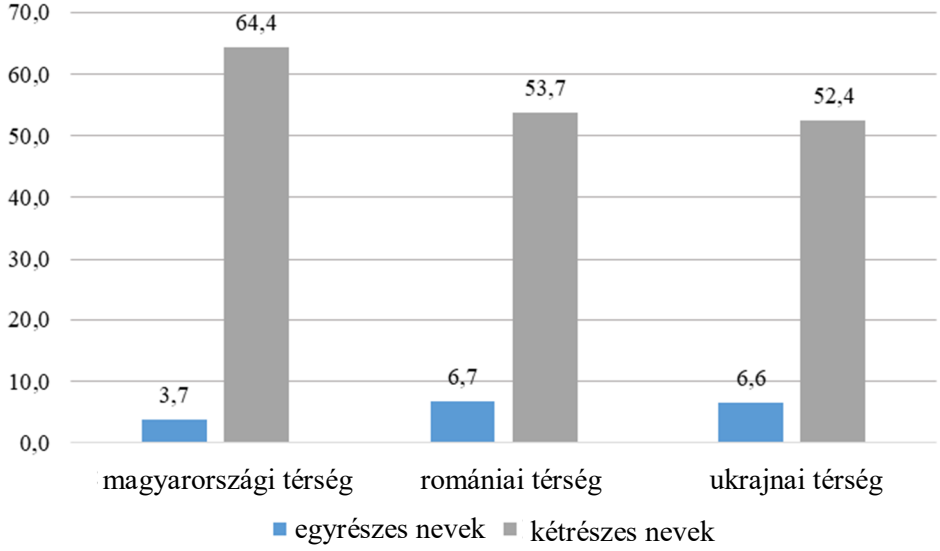
4. ábra. *A szemantikai szerkezetek megoszlása a vizsgált térségekben*

A szemantikai szerkezetek megoszlása a határon túli térségek esetében hasonlónak mondható, míg a magyarországi területen nagyobb eltérésekkel számolhatunk. Itt az egyrészes nevek mindhárom típusa ritkábban fordul elő, mint a romániai és ukrajnai területen, de legnagyobb eltérés az S funkció gyakoriságában

mutatkozik: ez a struktúra ugyanis mintegy 10%-kal nagyobb arányban fordul elő a határon túli területeken. A kétrészes nevek közül az S+F szemantikai struktúra mutatkozik messze a legjellemzőbb szerkezetnek, az S+M, illetve M+F szerkezetek aránya meglehetősen alacsony mindhárom térségben.

3. A névrendszerek eltérései mind a funkcionális-szemantikai, mind pedig a lexikális-morfológiai szerkezetek terén megnyilvánulhatnak, így az alábbiakban ilyen szempontok szerint tanulmányozom a három ország vizsgálat alá vont településeinek határneveit.

3.1. A fajtajelölő funkció mind az egy-, mind pedig a kétrészes nevek esetében kiemelt jelentőséggel bír, ez a névfunkció ugyanis valamennyi vizsgált térségben a határnevek csaknem kétharmadában jelen van. A hely fajtájának megjelölésére a földrajzi köznevek alkalmasak (HOFFMANN 1993: 47). A földrajzi köznévi lexémát tartalmazó egy- és kétrészes nevek térségenkénti arányát az 5. ábra mutatja.

5. ábra. *A földrajzi köznevet tartalmazó egy- és kétrészes nevek térségenkénti aránya*

A határon túli térségekben mind az egy-, mind pedig a kétrészes, földrajzi köznevet tartalmazó nevek aránya közel azonos, 6, illetve 53% körüli értéken áll. A magyarországi területen azonban az egyrészes fajtajelölő határnevek aránya alig több, mint a fele (3,7%) a romániai és az ukrajnai területen mért arányoknak. Az ide sorolható kétrészes nevek esetében ugyanakkor fordított a helyzet, hiszen a földrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek aránya a magyarországi területen mintegy 10%-kal meghaladja a határon túli térségekben kapott értékeket.

A fenti arányokat az is befolyásolja, hogy a *Disznólegelő, Ökörlegelő* típusú neveket egy- vagy kétrészes struktúraként értelmezzük-e. Amennyiben ezeket

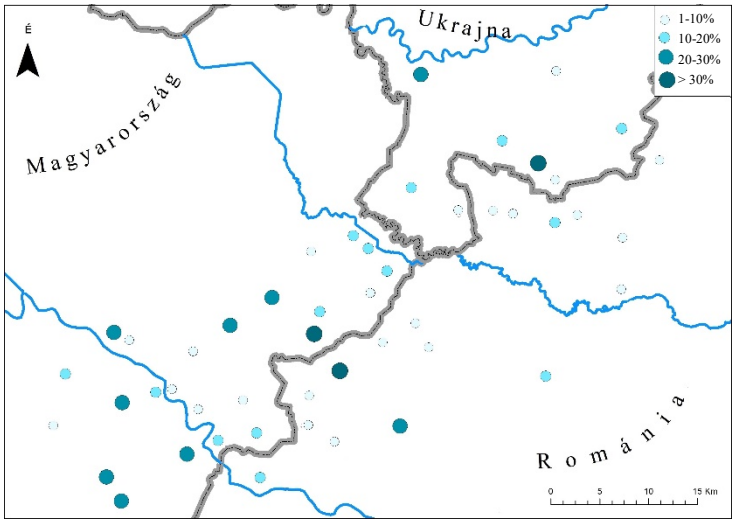
összetett földrajzi köznévből alakult nevekként értékeljük, úgy ezek az egyrészes F funkciójú nevek csoportját gyarapítják. Kétséges azonban, hogy az ilyen elnevezések valóban egyrészes neveknek tekintendők-e. HOFFMANN ISTVÁN a Helynevek nyelvi elemzése című munkájában a jelentéshasadással keletkezett nevek között tárgyalja ezt a szócsoportot kiemelve, hogy speciálisabb jelentésük miatt válnak alkalmassá a tulajdonnévi szerepre. Megjegyzi azonban azt is, hogy a névtudat ezeket kétrészes névnek érzékeli (1993: 96). PÓCZOS RITA az ide sorolható névadatokat a nyelvi környezetüket figyelembe véve vizsgálta, a kapott eredmények pedig többnyire a kétrészesség mellett szóltak: ezeknek a helyneveknek gyakran olyan szinonimáik vannak, melyekkel utótagjukban megegyeznek, előtagjuk viszont a helynek egy más sajátosságát fejezik ki: pl. *Vásár/tér ~ Kocsmai/tér* (2010: 59).[1] Erre a jelenségre az általam vizsgált névanyag is számos példát szolgáltat: pl. *Disznó/legelő ~ Kis/legelő* (Pátyod), *Ökör/legelő ~ Báró-tagosi/legelő* (Szamosangyalos), *Epres/kert ~ Cigány/kert* (Kisbábony). Ugyanakkor szót kell ejtenünk a *Dögtér, Hullámtér* típusú nevekről is. Ezek esetében az általam vizsgált névanyagot tekintve nem jellemző az előtagjukban eltérő szinonimák előfordulása, ami bizonyára azzal is összefügg, hogy a *tér* utótag a határnevekben nem tekinthető olyan tipikus helynévformánsnak, mint a fent említett *legelő* és *kert* földrajzi köznevek. Ezeknek a neveknek a kétrészes szerkezetekként való elemzése mellett szól azonban az a körülmény, hogy — ha előtagjukban nem is, de — utótagjukban különböző szinonimák ezek esetében is előfordulhatnak: a *Dögtér* szinonimájaként például megjelenik helyenként a *Dögtemető* névalak, illetve a *Hullámtér* szinonim párjaként a *Hullám* alak is előfordul egy ízben. Mindezek fényében az általam vizsgált térségek ilyen típusú neveit az elemzések során egységesen kétrészes S+F szerkezetű neveknek tekintem.

3.2. Az egyrészes, földrajzi köznévvel azonos helynevek közül mindhárom térségben a *Legelő* névforma fordul elő leggyakrabban, de kiemelhetők még a *Forduló, Rét, Rekesz* 'terület, amelyet sövénnyel vagy árokkal vettek körül' (FKnT. 274) (magyarországi terület); a *Liget, Rét, Láz* 'erdei tisztás, irtás' (FKnT. 226) (romániai terület); illetve az *Erdő, Irtás* (ukrajnai terület) földrajzi köznévi elnevezések is. Noha a használatban lévő földrajzi köznévvel azonos alakú helynevek a három térségben hasonló képet mutatnak, akadnak olyanok, melyek csak egy-egy térség névanyagában szerepelnek. Csak a magyarországi területen jelenik meg a *Palaj* 'folyó homokos, lapos partja' (FKnT. 260), a *Rekesz* és a *Fenék* 'valamely terület mélyebben fekvő része' (FKnT. 143). A romániai területen a *Lazna* 'gazos hely' (ÚMTsz.) és a *Fertő* 'mocsaras terület időnként vízzel újra megtelő tócsákkal' (FKnT. 145), az ukrajnai területen pedig a *Gyepű* 'felszántatlan

[1] Itt és a továbbiakban — ahol szükségesnek tartom a struktúra jelzését — a névrészeket / jellel, a névelemeket pedig lexémák esetén + jellel, toldalékmorfémák esetén pedig - jellel különítem el.

gyepszalag' (FKnT. 166) és a *Vápa* 'vizenyős, mocsaras terület' (FKnT. 326) említhetők meg, mint területi jellegzetességek.[2]

Földrajzi köznevek tipikusan kétrészes nevek utótagjaként jelentkeznek. Ilyen szerepben mindhárom térségben a *tag* 'a tagosított, művelés alatt lévő határ egyben lévő darabja' (FKnT. 305) a leggyakrabban használt földrajzi köznév. A magyarországi területen a határnevek 14,4 százalékában jelenik meg utótagként ez a lexéma. Hasonló érték jellemző az ukrajnai térségben, ott ez az arány 13,4%, a romániai területen viszont nagyjából feleakkora, mindössze 6,9%-os átlagérték jellemző. A *tag* földrajzi köznévi utótag előfordulásának gyakoriságát ugyanakkor érdemes településenként is megvizsgálni (lásd a 6. ábrát).

6. ábra. *A* tag *földrajzi köznévi utótag a vizsgált térség határneveiben*

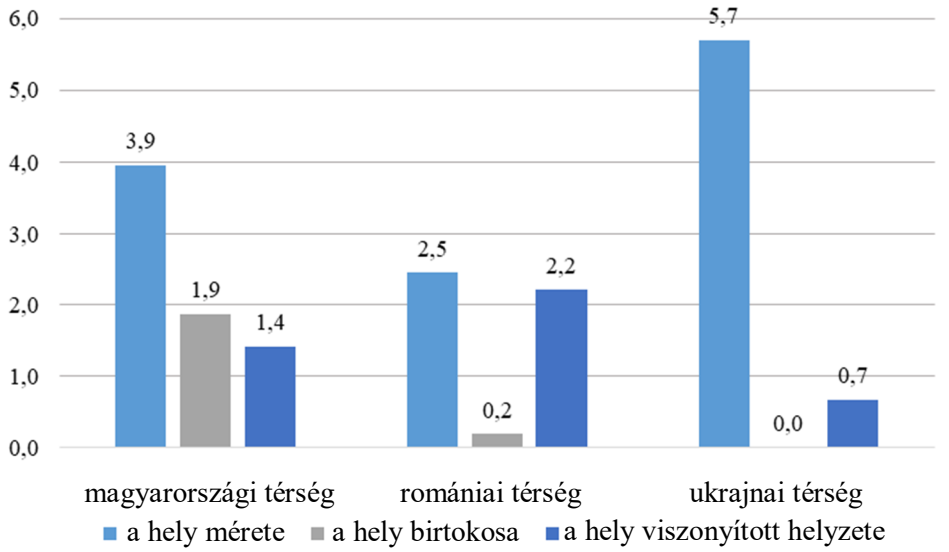
Noha a fent említett átlagértékek azt jelzik, hogy az ukrajnai és a magyarországi területen a *tag* lexéma előfordulási gyakorisága közel azonos, a térképen jól látható, hogy az ukrajnai települések mutatói sokkal inkább a romániai viszonyokkal rokoníthatók. Az ukrajnai térség viszonylag magas átlagértéke a Nevetlenfalu és Tiszabökény esetében jellemző magas mutatókkal magyarázható: előbbi esetében 42%-os, utóbbinál pedig 25%-os gyakorisággal jelenik meg ez a lexéma. A térség többi településén azonban minden esetben 20% alatt marad ez

[2] Egyebek mellett a *palaj, fertő* és *vápa* földrajzi köznevet tartalmazó helynevek esetében bizonytalan lehet, hogy vizsgálhatók-e ezek a határnevekkel együtt, hiszen a HOFFMANN-féle tipológia értelmében sokkal inkább a vízparti helyek elnevezéseinek sorába illeszkednek. Mivel az általam vizsgált területet a Szamos és a Túr is átszeli, ilyen típusú nevek nagy számban előfordulnak. Mára azonban ezek jobbára megművelt területeket jelölnek, így a névhasználók körében jelentésük is megváltozott. Ennek fényében célszerűnek látom az elemzésüket a határnevek körében elvégezni.

az arány, sőt a vizsgált falvak közül négyben egyáltalán nem fordul elő a *tag* földrajzi köznév. Hasonló a helyzet a romániai oldalon is, ott a települések háromnegyedében 10% alatti a névelem jelenléte (sőt köztük négyben teljesen hiányzik). Kiugróan magas érték mindössze Nagypeleske (47%) és Lázári (22%) esetében mutatkozik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezekben a falvakban igen alacsony a határnevek száma, így ezek az arányok mindössze 9, illetve 11 névadatot takarnak. A *tag* földrajzi köznevet tartalmazó kétrészes nevek 92%-ának előtagja a hely birtokosát vagy használóját jelöli meg, így a névrész gyakoriságában mutatkozó területi eltérések bizonyosan összefüggnek a birtoklás kifejezésére használt névminták különbségeivel.

A *tag* mellett az öt leggyakrabban használt földrajzi köznév között szerepel mindhárom térségben a *legelő* és a *kert* utótag. A magyarországi területről kiemelhetjük még a *tábla, föld* és *dűlő,* a romániai térségből az *erdő, föld* és *tábla,* az ukrajnai területről pedig az *erdő, alj* és *láz* földrajzi közneveket. Noha világosan látszik, hogy az utótagként leggyakrabban megjelenő földrajzi köznevek között a vizsgált térségekben gyakoriak az átfedések, néhány területi eltérésre is érdemes rámutatnunk. A magyarországi települések esetében a *dűlő* földrajzi köznév a határneveknek mintegy 3%-ában fordul elő utótagként, míg a romániai területen ez az arány mindössze 0,5%, az ukrajnai falvakban pedig egyetlen határnévben sem jelenik meg ez a lexéma. Még érzékletesebb a különbség, ha az arányok mellett a nevek számára is utalunk: míg a magyarországi területen 88, a romániai területen mindössze 8 névben szerepel utótagként a *dűlő* földrajzi köznév. Ezzel épp ellentétes helyzet mutatkozik a *láz* 'erdei tisztás, irtás' földrajzi köznév térségenkénti felhasználtságában. A romániai és ukrajnai területen 2,5%-os, illetve 2%-os gyakorisággal jelenik meg ez a lexéma, ezzel szemben a magyarországi területen mindössze 3 névben fordul elő, ami a határneveknek alig 0,1%-át teszi ki.

4. A megnevező funkció mind az egy-, mind pedig a kétrészes nevek körében periférikus helyzetben van valamennyi vizsgált térség névrendszerében. A névfunkció gyakorisága azonban vidékenként kisebb eltérést mutat. Az egyrészes M funkciójú nevek az ukrajnai térségben jelentkeznek legnagyobb arányban, ott a határnevek 6,4%-át teszik ki, a romániai területen ennél kisebb, 4,4%-os arány jellemző, a magyarországi területen pedig mindössze a nevek 2,8%-a M funkciójú. Fordított a helyzet a kétrészes S+M szerkezettel leírható nevek esetében: ezek aránya ugyanis a magyarországi területen a legnagyobb, a határnevek közel 10%-át teszik ki, míg a határon túli területeken e névszerkezet aránya 6% körül mozog. Ez azt jelzi, hogy a helynevek differenciálása, azaz egy adott nevet viselő terület kisebb egységeinek az alapnév felhasználásával történő másodlagos megnevezése a magyarországi térségben jóval gyakoribb. Újabb területi eltéréseket figyelhetünk meg akkor, ha azt is vizsgáljuk, hogy az M funkciójú névrészhez kapcsolódó sajátosságjelölő előtag a helynek milyen tulajdonságát jelöli meg (lásd a 7. ábrát).

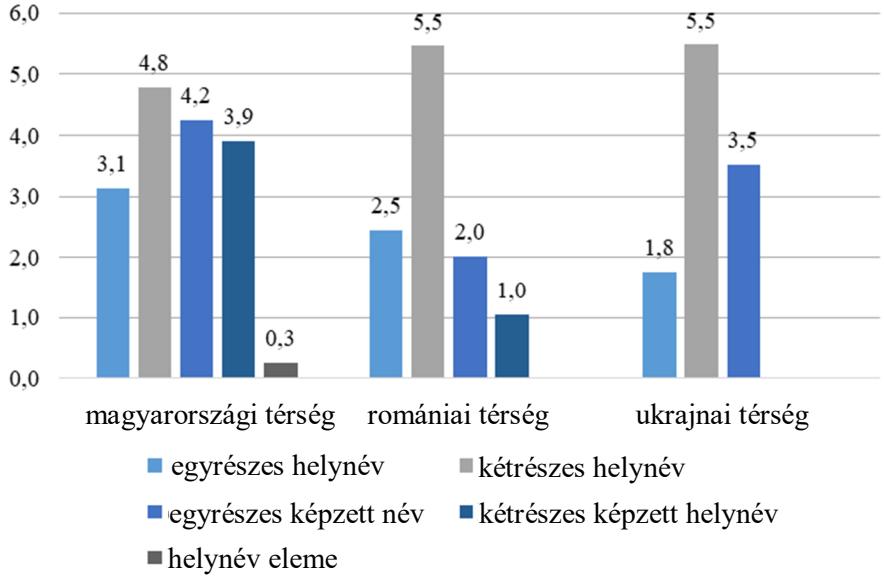
7. ábra. *A megnevező funkciójú utótaghoz kapcsolódó sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása*

Megnevező funkcióban álló névrészekhez tipikusan a hely méretére utaló sajátosságjelölő előtag kapcsolódik mindhárom térségben. Olyan nevek tartoznak ide, mint a *Kis-Kerek-szeg, Nagy-Kerek-szeg, Kis-Banké, Nagy-Banké, Kis-Csókás, Nagy-Csókás* stb. Ugyancsak jellemzőnek mondható a hely viszonyított helyzetének megjelölése az S funkciójú előtagban. Ide sorolhatók a következő nevek: *Alsó-Német-tag, Felső-Német-tag, Külső-Barackos, Belső-Barackos, Belső-Varga-láz, Külső-Varga-láz* stb. Az említett szemantikai típusok a romániai területen hasonló arányban jelennek meg, ezzel szemben a magyarországi és ukrajnai területen a hely relatív helyzetét megjelölő nevek aránya jócskán elmarad a hely méretére utaló nevek mutatóitól. Még inkább szembeötlő eltérés, hogy míg a határon túli térségekben más szemantikai csoport csak elvétve fordul elő az itt vizsgált névtípus előtagjaként, addig a magyarországi területen tekintélyes számban jelennek meg a hely birtokosát kifejező előtagok (pl. *Madarassy-féle-Kis-erdő, Kürthy-Kenderátó, Szuhányi-Kis-tag, Báró Nagy-legelője, Győry Endre-féle-Hosszú-erdő, Sinkó Terca-féle-Mocsolya, Balogh-Vágás* stb.). Ebben a térségben kisebb számban ugyan, de más szemantikai jegyek is felbukkannak az ide sorolt nevek előtagjában. Kifejeződhet a hely alakja *(Görbe-Szepszes),* hőmérséklete *(Hűvös-Égeralja),* kora *(Új-Péchy-tag),* használója *(Pap Nyilasa),* tájrész vagy település közelében való fekvése *(Pocvégesi-Kertalja, Angyalosi-Izgét)* stb. A romániai és főként az ukrajnai névanyagban ilyen névtípusokkal csak elvétve találkozhatunk.

Helynévi lexémák a megnevező funkció mellett megjelennek lokális viszonyt jelölő S funkciójú névrészekben is. Az ide sorolható nevek a határon túli térségek

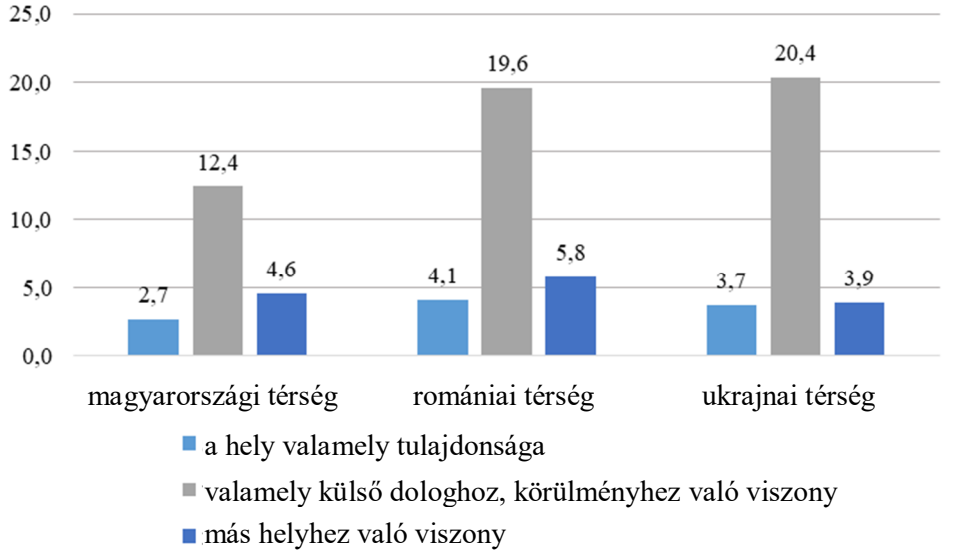
névállományában közel azonos arányban fordulnak elő. A romániai területen 11%, az ukrajnai térségben pedig 10,7% a lokális viszonyt jelölő helynévi névrészek gyakorisága. A magyarországi településeket tekintve ennél nagyobb, 16,3%-os arány mutatkozik.

Azon túl, hogy a magyarországi területen gyakrabban jelennek meg helynévi lexémák sajátosságjelölő funkcióban, az ilyen szerepben álló helynevek típusait tekintve is változatosabb képet mutat ez a térség (lásd a 8. ábrát). Noha mindhárom területen a kétrészes nevek vesznek részt leggyakrabban új nevek alkotásában *(Kis-erdő-láb, Póka-telek alja, Nagy-erdő-dűlő),* a magyarországi névanyagban az egyrészes helynevek *(Galambos alja, Cselősz-oldal, Turc-láz),* illetve a képzővel ellátott egy- és kétrészes helynévi struktúrák *(Csengeri-dűlő, Majoritag, Pap-erdei-tábla, Gémes-tói-rét)* aránya sem mutat lényeges lemaradást. Ezzel szemben a határon túli térségekben ez utóbbi struktúrák jóval ritkábban jelennek meg új helynevekben.

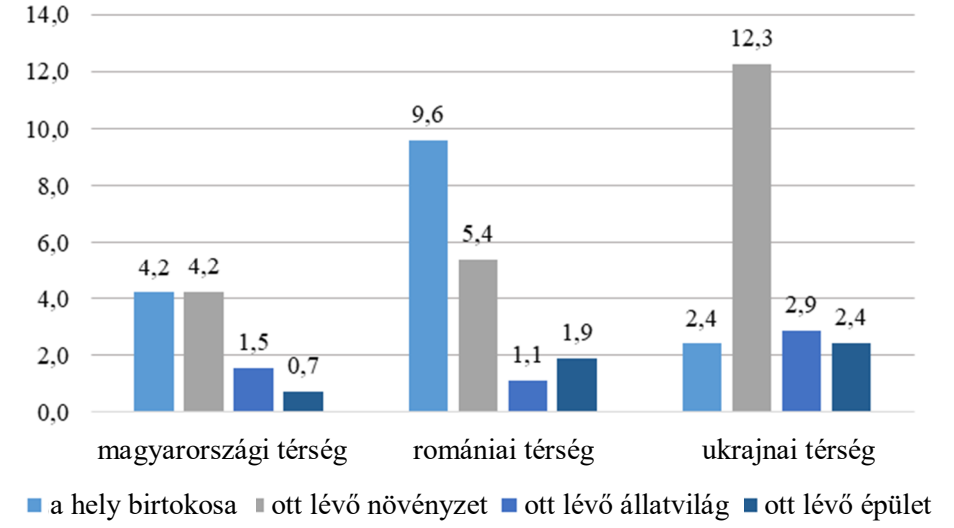
8. ábra. *Az S funkcióban megjelenő helynévi névrészek előfordulása a vizsgált térségekben*

5. A vizsgált névállományokban a legjelentősebb funkcionális csoportot a sajátosságjelölő névrészek alkotják. Ez a névfunkció az egyrészes nevek között is szép számban megjelenik. A hely sajátosságára utaló névrészek között különbséget kell tennünk aszerint, hogy a helynek mely sajátossága fejeződik ki benne. A 9. ábra diagramja a sajátosságfunkció belső megoszlását mutatja az egyrészes nevek körében.

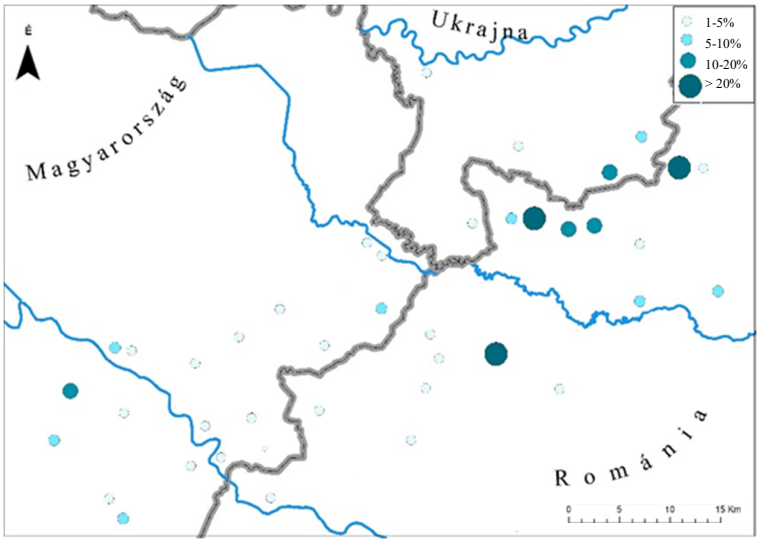
9. ábra. *A sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása az egyrészes nevekben*

5.1. A hely sajátosságára utaló egyrészes nevek között a külső dologhoz, körülményhez való viszonyt kifejező nevek alkotják a legnépesebb csoportot. A határon túli területeken az ide tartozó nevek aránya 20% körül mozog. Jóval alacsonyabb értéket láthatunk a magyarországi térségben, ahol ez az arány 12,4%. Az itt mutatkozó eltérések jobb megvilágítása érdekében célszerű az említett szemantikai csoport belső megoszlását is áttekinteni (lásd a 10. ábrát).

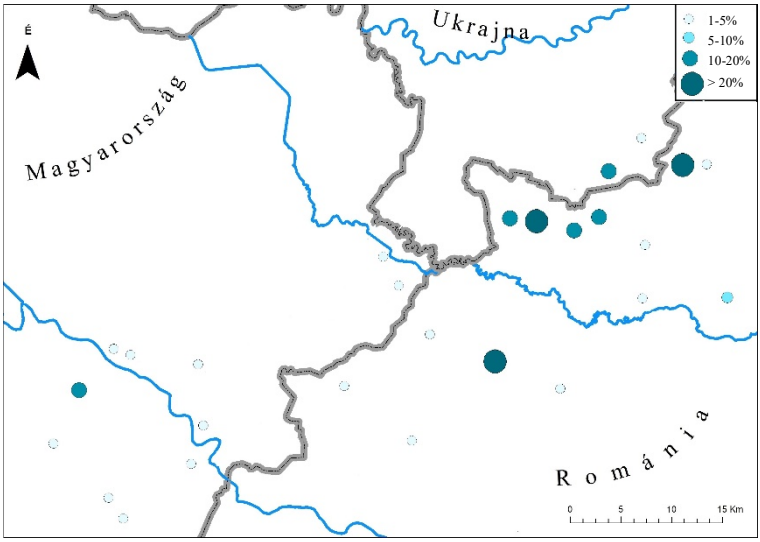
10. ábra. *A helynek a külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek leggyakoribb típusai az egyrészes nevekben*

A diagramból jól kivehető, hogy az eltérések hátterében többek között a birtoklás kifejezésére használt eltérő névminták állnak. Noha a hely birtokosának megjelölése tipikusan kétrészes helynévstruktúrákkal történik, a romániai térségben igen gyakoriak az egyrészes birtokosra utaló nevek, ott a határnevek 9,6%-a sorolható ide. Ezzel szemben a magyarországi és ukrajnai területen a névhasználók jóval ritkábban használnak egyrészes struktúrát a birtoklás megjelölésére. Ezeken a területeken a határneveknek mindössze a 4,2%-át, illetve 2,4%-át teszi ki ez a névtípus. A területi eltérések pontosabb megvilágítása érdekében azonban az átlagértékek mellett érdemes a névtípus előfordulását településenként is megvizsgálni (ezt látjuk a 11. ábrán). A térképen jól kirajzolódik, hogy a birtokosra utaló egyrészes nevek használatának gócpontja a romániai térség északi, határ menti területe. A 20%-os gyakoriságot meghaladó települések közül Mikolát és Halmihegyet érdemes kiemelni, ezek névállományában ugyanis a névtípus előfordulása eléri a 32%-ot, illetve az 53%-ot. A térség délebbre fekvő területein azonban igen kis mértékű a jelenléte, sőt olyan települések is akadnak, ahol egyáltalán nem fordul elő ilyen elnevezés.

11. ábra. *A birtokosra utaló egyrészes nevek megoszlása a vizsgált területen*

Egyrészes nevek esetében a birtoklás kifejezése puszta személynév vagy személyt jelölő köszó felhasználásával történik *(Balogh, Fóris),* illetve jelölt szerkezetet is alkalmaznak erre a funkcióra, amit az *-é* birtokjeles forma képvisel (pl. *Csajláé, Tobáké, Burjáké, Szemák Pistáé* stb.). Ez utóbbi struktúra elterjedési területét szemlélteti a 12. ábra.

12. ábra. *Az -é birtokjel használata a vizsgált területen*

Az *-é* birtokjeles helynevek ugyancsak a romániai térség északi területén gyakoriak. A többi térségben feltűnően kevés település névrendszerében használatos ez a névszerkezet: a magyarországi térségben inkább csak a Szamos menti települések névanyagában találkozunk kisebb arányban *-é* birtokjeles alakokkal, az ukrajnai térségnek pedig mindössze két településén adatolható ez a névtípus. Érdekes körülmény továbbá, hogy a magyarországi településeken az *-é* birtokjeles nevek szinonimájaként nagyon gyakran birtokos jelzős szerkezetek szerepelnek (pl. *Csóké ~ Csók-tag, Doktoré ~ Doktor-tag, Jelesé ~ Jeles-tábla, Groszmané ~ Groszman-tag* stb.). Ezzel szemben a romániai területen a legtöbb birtokjellel ellátott névnek nincs kétrészes szinonimája. Ez is azt mutatja, hogy az ilyen névalakok megjelenése a magyarországi területen inkább csak esetleges, míg a romániai térségben az *-é* birtokjel használata jellemző névalkotási modell.

Az *-é* birtokjellel alakult neveknek a nyelvterület keleti részén való gyakoribb használatára HOFFMANN ISTVÁN is felhívta a figyelmet (1993: 85), illetve DITRÓI ESZTER is hasonló következtetésre jutott a Veszprémi járás, a Fehérgyarmati járás és a csíki térség névrendszereinek összevető vizsgálata során: a tárgyalt toldalékelem szinte kizárólag a csíki térségben volt jellemző (2017: 59). Az általam vizsgált szatmári térség adatai részben megfelelnek ennek a tendenciának, azonban az is világosan látszik, hogy a névelem gyakoriságának növekedése a keleti területek felé haladva semmiképpen sem folyamatos, a névelem használata sokkal inkább egy-egy kisebb térség (a romániai terület északi része és a magyarországi Szamos menti terület) köré összpontosul.

A hely birtokosát megjelölő egyrészes nevek tárgyalásakor nem mehetünk el szó nélkül egy a magyarországi területen jelentkező sajátos névtípus mellett.

Ezekben a nevekben a személynévhez vagy személyt jelölő közszóhoz a *-féle* névelem kapcsolódik: *Mátyás-féle, Szabó Károly-féle, Szaplonczayné-féle, Egyház-féle* stb. HOFFMANN ISTVÁN is említést tesz hasonló szerkezetű nevekről, s úgy véli, hogy azok az *-é* birtokjeles nevek szerkezeti átalakulása révén keletkeztek: a *Vitézeké ~ Vitézeké-féle* névpárt hozza erre példaként (1993: 86). Az általam vizsgált névanyagban azonban egyetlen esetben sem jelenik meg a név szinonimapárjaként a birtokjeles alak, ami a névtípus elsődleges alakulásmódját jelzi. Mindez arra utal, hogy a *-féle* képzőszerű utótag e területen helynévformánsként működve önmagában is alkalmas helynevek létrehozására.

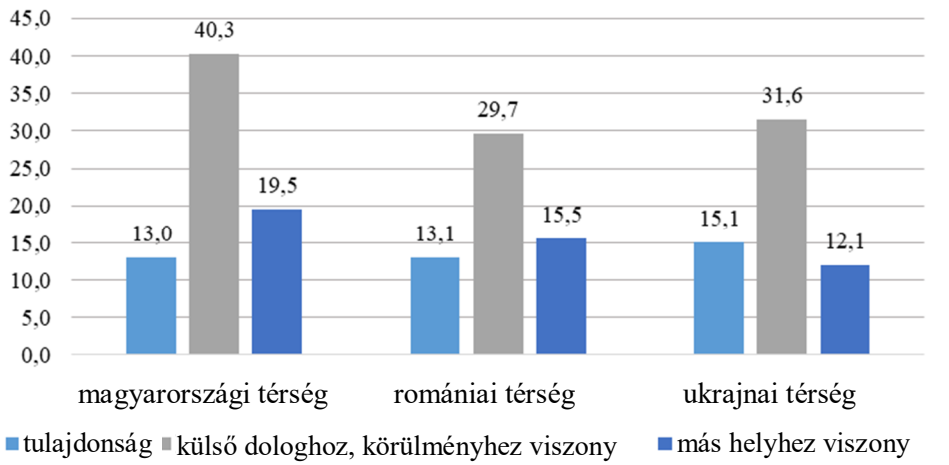
A birtoklás mellett egyéb motivációk is szép számban előfordulnak az egyrészes határnevekben. Mindhárom térségben gyakorinak mondható a helyre jellemző növényvilág megjelölése, azonban legsűrűbben az ukrajnai területen találkozunk ilyen típusú nevekkel. Arányuk ebben a térségben kétszerese a romániai és háromszorosa a magyarországi területen mért értékeknek. A növénynévi lexéma az ide tartozó neveknek mintegy háromnegyedében *-s* képzővel áll. Ebből a szempontból területi eltérések nem jellemzők. Ezek köréből a következő neveket hozhatjuk példaként: *Égeres, Rekettyés, Szilvás, Diós* (ukrajnai terület); *Akácos, Mogyorós, Szilas, Gesztenyés* (romániai terület); *Gyümölcsös, Meggyes, Csicsókás, Nyíres, Szőlős* stb. (magyarországi terület). Kisebb arányban ugyan, de képző nélkül álló növénynévi lexémák is alkotnak egyrészes neveket: pl. *Cser, Éger, Bükk, Tövis, Rekettye* stb. A helyre jellemző állatvilág kifejezése is megjelenik egyrészes nevekben. Ezek aránya a növényzetre utaló nevekhez hasonlóan az ukrajnai térségben a legmagasabb. Döntő többségük ugyancsak *-s* képzővel alakult (pl. *Méhes, Csókás, Gólyás, Kígyós, Nadályos* stb.), de képző nélkül álló nevek is adatolhatók (pl. *Bagoly, Szúnyog, Limbuc,* vö. *limbuc* 'bíbic' stb.). Egyrészes nevekben viszonylag gyakori az ott lévő épület, építmény megjelölése: *Kutas, Akol, Gulyakút, Keresztnél* stb.

A tulajdonságra utaló egyrészes nevek egyik leggazdagabb csoportját a terület méretét kifejező nevek alkotják (pl. *Hosszú, Negyvenköblös, Egyholdas, Nyolcvékások, Tizenhárom, Héthektár* stb.), de találunk a hely alakjára (*Horgos, Hegyes, Kankó, Háromszegletes, Nadrág* stb.), hangjára (*Bömbölő, Zúgó, Dobogó, Bőgető* stb.), anyagára (*Kövicses, Agyagos, Homokos* stb.), egyéb tulajdonságára *(Lágyos, Kenyeres, Aranyos, Ötkoronás, Ördöngős)* stb. utaló neveket is.

A lokális viszony kifejezése is megjelenik egyrészes szerkezetekben. A táj természetföldrajzi jellegéből adódóan a vizsgált térségekben igen gyakoriak a víz közelében való fekvésre utaló nevek. A magyarországi térségben ez alkotja a lokális viszonyt jelölő nevek legnépesebb csoportját. Példaként említhetjük a *Forrás, Erge, Csengeri-tó, Gémes-tó, Halastó, Fekete-víz, Köves-patak* stb. elnevezéseket. Ezek a korábban vizek elnevezésére szolgáló helynevek metonimikus névalkotás eredményeképpen ma már határnevek elnevezéseként funkcionálnak. Hasonló a helyzet az egykori tanyanevek esetében is, ezek többsége ma már nem

lakott helyet, hanem a helyén lévő megművelt területet jelöli (pl. *Tobák tanyája, Szegedi-tanya, Szabó-tanya, Simon-tanya, Ilona-major* stb.). Ez a névtípus a romániai térségben adatolható legnagyobb arányban. Tájrész közelében való fekvésre utalnak továbbá az *Erdő mellett, Paládi-erdő alatt, Temetőnél, Zsidó-kert alatt* típusú viszonyjelölő szerkezetek is.

5.2. Sajátosságjelölő névrészek tipikusan kétrészes szerkezetek előtagjaként jelentkeznek. Az alábbi diagram a sajátosságfunkció belső megoszlását mutatja a kétrészes nevekben.

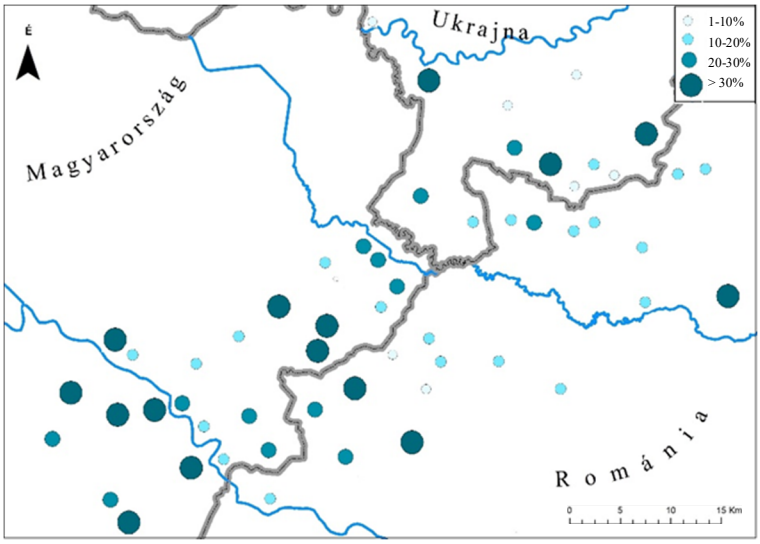

13. ábra. *A sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása a kétrészes nevekben*

A vizsgált térségekben a különböző névfunkciók megoszlása hasonló képet mutat. Az egyrészes nevekhez hasonlóan a legnépesebb csoportot a külső dologhoz, körülményhez való viszonyt megjelölő névrészek alkotják, a határon túli térségekben az összes névnek kevesebb mint egyharmada, a magyarországi területen pedig 40%-a tartalmaz ilyen névrészt. Az e csoportba tartozó nevek közül itt is kiemelt kategóriának számít a hely birtokosára utaló nevek csoportja. A hely tulajdonosára utaló kétrészes nevek a magyarországi és ukrajnai térségben a határneveknek nagyjából egynegyedét teszik ki (27% és 23%), míg a romániai területen ezek aránya jóval alacsonyabb (17%), ezen a területen ugyanis — ahogy azt az egyrészes nevek áttekintéséből is láthattuk — a birtoklás kifejezése gyakran egyrészes nevekkel történik. A vizsgált településeken a kétrészes, birtoklást kifejező nevek gyakoriságát az alábbi térkép szemlélteti (lásd a 14. ábrát).

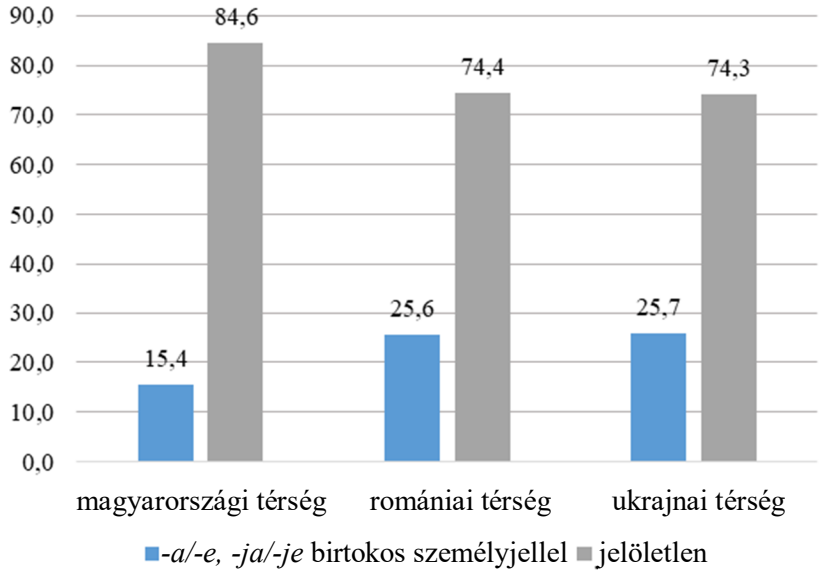
Az ukrajnai és magyarországi területen a települések legnagyobb részében egyértelmű, hogy a névhasználók a kétrészes névstruktúrákat részesítik előnyben a birtokviszony megjelölésére. A romániai térségben azonban e névszerkezetek a déli területen tűnnek fel nagyobb arányban. Az északi, határ menti településeken

a gyakoriságuk jellemzően 20% alatt marad, itt ugyanis az ilyen funkcióban álló egyrészes struktúrák nagyarányú előfordulása jellemző (lásd a 11. ábrát).

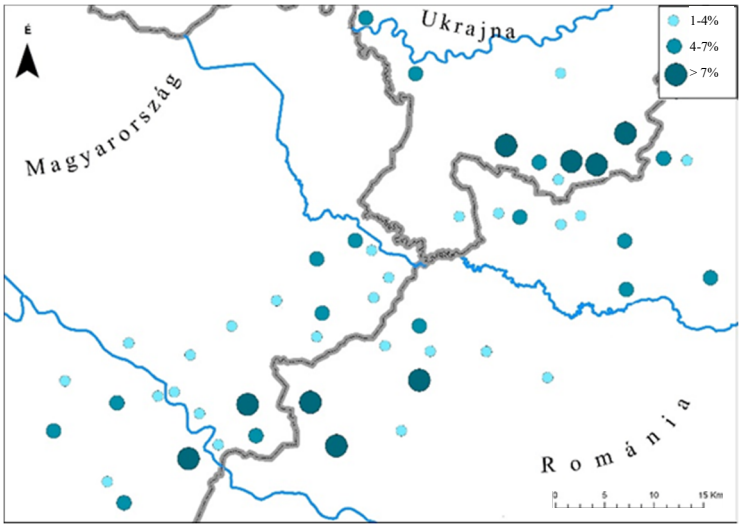
14. ábra. *A birtokosra utaló kétrészes nevek elterjedése a vizsgált területen*

Ha a kétrészes birtokosra utaló nevek nyelvi megformálását vizsgáljuk, jelentősebb eltérésekre bukkanhatunk. Kétrészes nevekben a birtoklás kifejezése történhet jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek révén (pl. *Bartha-rekesz, Lengyeltag, Gyene István-tag, Lukács-lapos, Kún-szeg* stb.), illetve *-a/-e, -ja/-je* birtokos személyjel utótagon való használatával (pl. *Horváthok tagja, Balla gorondja, Csürökné kertje, Zsiga táblája, Kotró sűrűje, Kisasszonyok tagja* stb.). A 15. ábra diagramja ezeknek a struktúráknak a megoszlását mutatja a vizsgált térségekben. Annak érdekében, hogy a tárgyalt névtípus nyelvi felépítésében mutatkozó területi eltéréseket szemléletesebben bemutathassam, ebben az esetben a százalékos gyakoriság kiszámításánál a birtokosra utaló kétrészes nevek számát tekintettem 100%-nak.

15. ábra. *A birtoklás kifejezésére szolgáló struktúrák megoszlása a kétrészes nevekben*

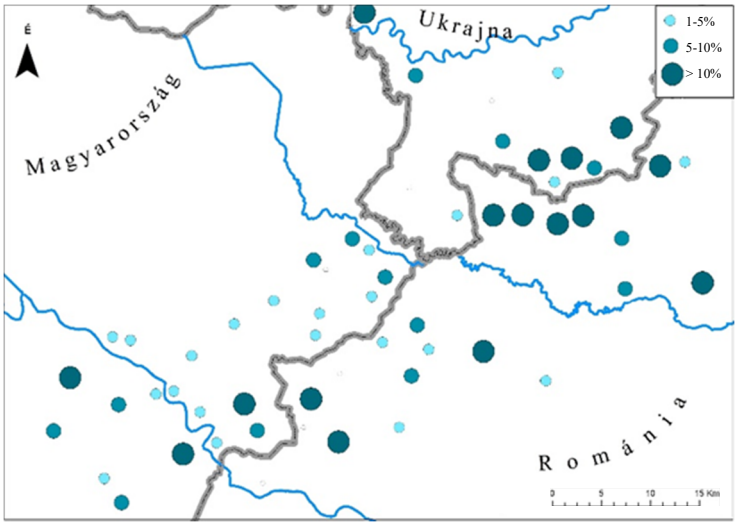
Noha mindhárom területen a jelöletlen struktúrák túlsúlya jellemző, a határon túli térségekben az ide tartozó nevek egynegyedét jelölt szerkezetek alkotják. Ezek aránya a magyarországi területen jóval kevesebb, mindössze 15%. Ez a területi eltérés az említett névtípus térképi megjelenítésekor is világosan megmutatkozik (lásd a 16. ábrát).

16. ábra. *A birtoklást kétrészes jelölt struktúrával kifejező nevek elterjedése*

A birtoklást kifejező struktúrák terén jelentkező területi eltéréseket DITRÓI ESZTER is vizsgálta a csíki régió, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járás névrendszereinek bevonásával. Összevető vizsgálatából kiderült, hogy a birtokos személyjel használatának gyakorisága a nyelvterület keletibb területein nagyobb (2017: 60). Ez a tendencia az általam vizsgált térségekben valamelyest ugyancsak kirajzolódni látszik.

Figyelembe véve a korábbi megfigyelésünket is, miszerint az *-é* birtokjellel alakult egyrészes nevek a nyelvterület keleti része felé haladva válnak egyre gyakoribbá, talán nem megalapozatlan az a következtetés, hogy a birtoklás kifejezésében a jelöltség a keleti nyelvterület meghatározó vonása, míg a nyugati területeken inkább a jelöletlenség dominál. Ezt a feltételezést erősíti a birtokviszony kifejezésére szolgáló egy- és kétrészes jelölt struktúrák gyakoriságát együttesen ábrázoló térképlap (lásd a 17. ábrát).

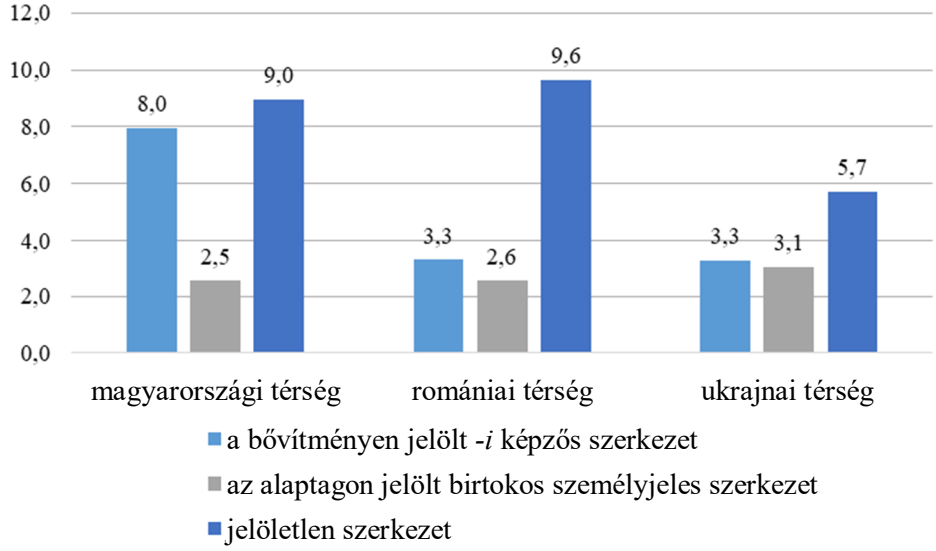

17. ábra. *A birtoklást jelölt struktúrával kifejező egy- és kétrészes nevek elterjedése a vizsgált területen*

A térképen jól kirajzolódik, hogy a birtokviszonyt jelölt struktúrával kifejező nevek legmarkánsabban az ukrán-román országhatár mentén jelentkeznek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy míg a romániai oldalon mindez főként az *-é* birtokjel nagyarányú használatát jelenti, addig a határ ukrajnai oldalán a kétrészes struktúrák dominálnak.

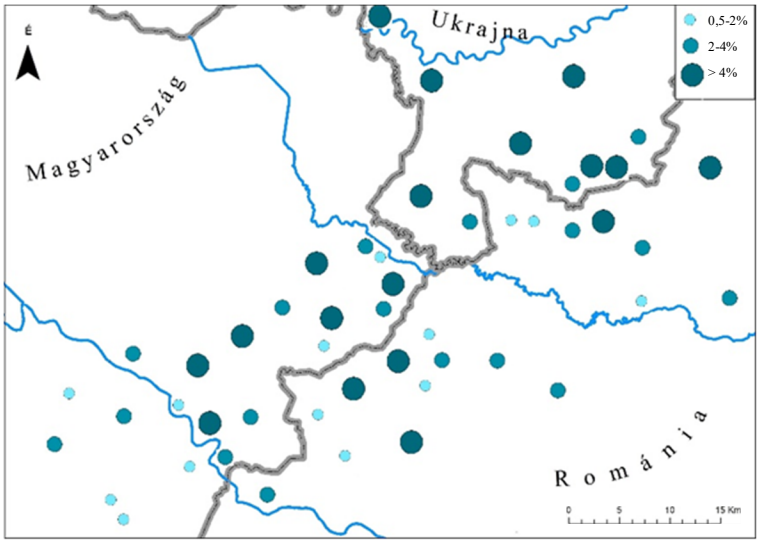
A lokális viszonyt kifejező nevek lexikális morfológiai szerkezetét tekintve is területi eltérések mutatkoznak, melyek a birtoklást kifejező nevek esetében tapasztaltakkal némileg ellentétes képet mutatnak. Kétrészes nevekben a lokális viszony kifejezésére a jelöltség szempontjából többféle struktúra alkalmazható: az alaptagon jelölt birtokos személyjeles szerkezet (pl. *Telek alja, Domb alja*), a

bővítményi tagon jelölt *-i* képzős szerkezet (pl. *Géci-rét, Kerekes-tagi-legelő*), valamint jelöletlen szerkezet (pl. *Gőgő-part, Belső-kert*). Az alábbi diagram ezek megoszlását mutatja a vizsgált térségekben (lásd a 18. ábrát).

18. ábra. *A hely más helyhez való viszonyát kifejező szerkezetek megoszlása*

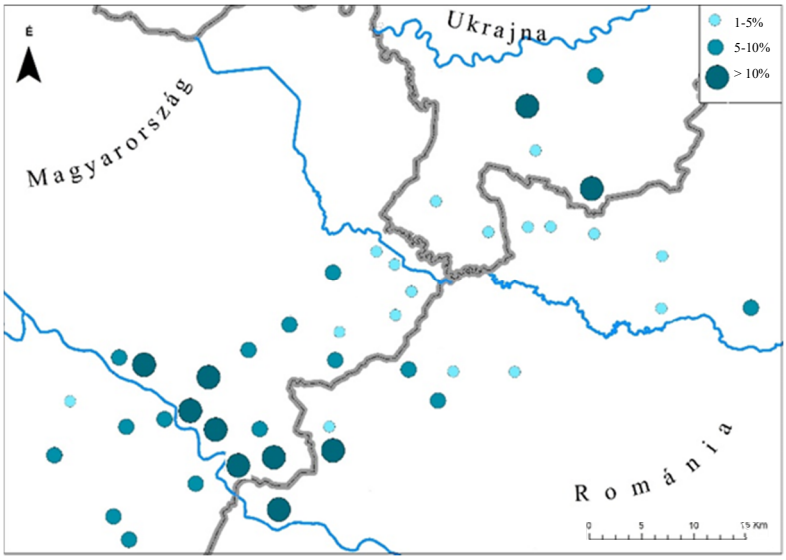
Mindhárom területen a jelöletlen struktúrák alkotják a legnépesebb csoportot, ezzel szemben az alaptagon jelölt birtokos személyjeles szerkezetek gyakorisága valamennyi területen alacsony.

19. ábra. *Az alaptagon jelölt birtokos személyjeles szerkezetek a lokális viszonyt jelölő kétrészes nevek körében*

Az alaptagon jelölt birtokos jelzős szerkezeteket tekintve jelentősebb területi eltérést az átlagértékek nem jeleznek, a névstruktúra gyakoriságát térképre vetítve azonban kivehető, hogy ezek felhasználása a romániai térségben kevésbé jellemző. Noha itt is találkozunk kimagasló értéket mutató településekkel, a falvak nagy részében a névtípus kisebb gyakorisággal jelentkezik (lásd a 19. ábrát).

Jelentősebb különbség mutatkozik azonban a bővítményen jelölt *-i* képzős szerkezetek terén. A magyarországi területen ezek aránya körülbelül két és félszerese a romániai és ukrajnai területen jellemző értékeknek (lásd a 20. ábrát).

20. ábra. *A lokális viszonyt az előtagon* -i *képzővel kifejező szerkezetek elterjedése*

A képzőelem elterjedésének térképes megjelenítése érdekes területi eltérésekre világít rá. Az *-i* képző fő elterjedési területét talán nem is annyira az országhatárokhoz viszonyítva, hanem sokkal inkább egy folyó, a Szamos térségében jelölhetjük ki (noha a romániai területről igen kis számú Szamos menti település névanyagát vizsgáltam). Mind a magyarországi, mind a romániai oldalon az *-i* képző előfordulásának gyakorisága csak a Szamos menti települések esetében emelkedik 10% fölé. Ezzel szemben a Túr menti térségben a névelem felhasználtsága jellemzően 5% alatti mindhárom érintett ország területén.

Összevető vizsgálatom eredményei azt mutatják, hogy a helynévrendszerek területi eltérései egy viszonylag kis területen belül is megnyilvánulhatnak. A feltárt eltérések hátterében pedig joggal feltételezhetjük, hogy a névminták terjedésének gátat szabó száz éves országhatárnak is meghatározó szerepe lehet.

Irodalom

BARTA VIKTÓRIA 2009. A kárpátaljai Gyula helynevei. *Magyar Nyelvjárások 47:* 213–224.

BURA LÁSZLÓ 2008. *Szatmár megye helynevei 1–2.* Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.

DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.

HANKUSZ ÉVA 2019a. Víznévrendszerek összevető vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások 57:* 51–64.

HANKUSZ ÉVA 2019b. Határnevek összevető vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 149–162.

HOFFMANN ISTVÁN 1993a. *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Második kiadás: Budapest, Tinta Kiadó, 2007.

HOFFMANN ISTVÁN 1993b. A helynevek szerkezeti változása. *Hungarológia 3:* 266–278.

KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD 1993. *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Debrecen, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KISS KÁLMÁN 2004. *Egri község.* Partiumi Füzetek 31. Nagyvárad, Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság–Királyhágómelléki Református Egyházkerület–Nagyváradi Római Katolikus Püspökség.

KISS KÁLMÁN 2014. *Túrterebes földrajzi neveinek története.* Nagyvárad, Varadinum Script Kiadó.

KOCÁN BÉLA 2003. *A földrajzi nevek vizsgálata a Nagyszőlősi járás négy településén (Újaklin, Aklihegyen, Aklin, Nevetlenfalun).* Kézirat. Szakdolgozat. Ungvár.

PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2015. A romániai Kisbábony helynevei. *Magyar Nyelvjárások 53:* 157–187.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

A Comparative Study of Boundary Names in the Szatmár Region

In my paper I study the regional differences in toponymic systems by means of the comparative analysis of the contemporary onomastic corpus of settlements located along the border. Earlier, similar studies explained the regional differences between name systems primarily with the effects of the geographical environment,

migration, and the foreign language context (DITRÓI 2017). My paper examines the role of another factor, the impact of the border drawn in the wake of the Treaty of Trianon on the toponymic systems. My hypothesis in connection with this factor is that a long-lasting division, just as in language in general, reinforced separation in the toponymic systems as well. The 57 settlements examined in the paper are located in one block in the territory of three countries (Hungary, Romania, and the Ukraine), which provides an excellent opportunity for the examination of the above issue. I base my investigation on the toponym analysis model developed by ISTVÁN HOFFMANN (1993/2007), i.e., I complete the functional-semantic and lexical-morphological analysis of the names.

My studies focus not on the entirety of the name systems but only on boundary names as otherwise the results may reflect not the differences in the name models but that of the distribution of object types.

My comparative analysis has revealed numerous differences in the name-giving traditions in the areas separated close to one hundred years ago. The name structural overview has revealed a higher frequency of single-component names in the eastern areas beyond the border of Hungary. Such a trend has already been revealed by earlier studies. Another significant difference was revealed in terms of the use of structures expressing possession: in the Hungarian territory the large dominance of unmarked structures became visible, while beyond the border there is also a high number of unmarked structures. It is another major difference that in terms of expressing ownership, in the Romanian areas the use of single-component, while in the Ukraine two-component marked structures is more frequent. The linguistic structure of names expressing a local feature shows an opposite trend compared to those seen in the case of names expressing ownership, as the frequency of marked structures in such a function is the highest in the territory of Hungary.

Bába Barbara

Az *l* hang kiesése a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban*

1. Az *l* hang kiesése a korai ómagyar kor fontos nyelvjárástörténeti kérdésköre, a jelenség ugyanis több más hangtani nyelvjárási szembenállással (így például az *ë* ~ *ö,* valamint a monoftongus ~ diftongus kettősséggel) is összefügg. Az itt felmerülő problémákra adott válaszok tehát több korai ómagyar kori nyelvjárási sajátosság tisztázásához járulhatnak hozzá. A korábbi nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti munkák a változás fonetikai jellemzőinek részleteit és kronológiáját illetően nem képviseltek minden tekintetben egységes álláspontot. Az *l* vokalizációjának az *l* közvetlen kiesésétől való elválasztása ugyancsak problematikus, a két folyamatot a korábbi szakmunkák elméleti szinten ugyan megkülönböztetik egymástól, a konkrét példák azonban (a korra jellemző helyesírási következetlenségek miatt érthető módon) gyakran összemosódnak. A jelenség fonetikai, etimológiai, kronológiai és nyelvjárási ügyei tehát több ponton felülvizsgálatra szorulnak. Ezt a vizsgálatot a korábbinál jóval nagyobb mennyiségben rendelkezésünkre álló történeti adat is időszerűvé teszi.

A leíráshoz elsődleges forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használom, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírástörténeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva. Ezt a névanyagot további adatokkal egészítettem ki a Magyar oklevél-szótár bevonásával azokban az esetekben, amikor az a korpusz adataihoz képest további információval szolgált. Igaz ugyan, hogy a Magyar oklevél-szótár adataihoz lokalizáció nem kapcsolódik, s ezáltal a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban csak korlátozottan használhatók, az egyes hangalaki variánsok közötti változásviszony tisztázásában azonban adott esetben a segítségünkre lehetnek (lásd pl. *barkóca*). Mindezeken túl további forrásként CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában című munkájának Vas, Zala és Sopron vármegyei névanyagát (Cs.), valamint NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései (1997) című művét használtam (a források adatainak területi eloszlását lásd az 1. ábrán).

* A tanulmány az ELKH Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

DOI: 10.35528/Helynevtort/16/06

1. ábra. *A vizsgálatba bevont adatok területi megoszlása*

2. Az *l* vokalizációjának és kiesésének kérdéskörét a két jelenség egymáshoz való viszonyának tisztázásával célszerű kezdenünk. Ahogyan azt a korábbiakban jeleztem, a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szakmunkák a két változási folyamatot igyekeznek egymástól elkülöníteni (de lásd TÓTH V. 2004). BÁRCZI szerint például a szótagzáró *l* közvetlen kiesése az *l* vokalizációjának a folytatása. Az általa az *l* kiesésének illusztrálására hozott példák egy része azonban (pl. 1248: *Teuchik* 'Tölgyszék', 1181: *Tulg* > 1342: *thevgh,* 1086/XII–XIII.: *felduuar* > 1404: *fewdwar,* Anon.: *Zobolsu* ~ 1257: *Zabowch*) az *l* közvetlen kiesését nem igazolják, ezekben ugyanis a betűkapcsolatok nemcsak monoftongust, hanem diftongust is jelölhetnek, vagyis az *l* vokalizációja szintén elképzelhető az esetükben (1958: 129, vö. BENKŐ 1957: 78–79).

Az *l* vokalizációjának és kiesésének konkrét adatokon való bemutatása és szétválasztása tehát elsősorban azért ütközik problémába, mert az *ou, eu* betűkapcsolatok a helyesírás kiforratlansága miatt (továbbá minthogy az *ó* az *o͡u,* az *ő* pedig az *ë͡ü* diftongusból alakult) diftongust és *ó, ő* hangokat is jelölhetnek (BÁRCZI 1958: 130, KNIEZSA 1952: 87, 91, 103). Ennélfogva pedig nemcsak BÁRCZInak a kiesés körébe vont példái kapcsán, hanem a BENKŐ által biztosan a vokalizáció körébe sorolható adat (HB. *choltat* ~ 1321: *Houth*laturcha, OklSz.) esetében is felvethető a kérdés, hogy az *l* nélküli forma vajon diftongussal vagy monoftongussal olvasható-e (1957: 78–79).

Az *l* vokalizációjának feltételezését (s ezáltal az *l* kiesésétől való elkülönítését) KIS TAMÁS több más érvvel is cáfolja. Gondolatmenetének sarokpontjai a következők. Artikulációs szempontból a vokalizációban az egymáshoz közeli képzésű magán- és mássalhangzók, vagyis a magyarban a legzártabb, felső nyelvállású rövid magánhangzók és a legnyitottabb képzésű, a magánhangzókra akusztikai szempontból is hasonlító mássalhangzók vesznek részt. A feltételezett ómagyar kori hangrendszerben ezek a mássalhangzók a *β,* a *j* és a *γ* lehetnek, illetve esetleg a laterális *l* és *ly* approximánsok. A vokalizációban a magyar hangtörténeti szakirodalom szerint részt vevő *l* hangszíne ugyan a magánhangzókéhoz hasonlóan tartalmaz felharmonikusokat, a centrális approximánsok és magánhangzók képzésével szemben azonban a laterális approximánsok képzése oldalréssel történik. KIS TAMÁS úgy véli, hogy a mai magyar nyelvjárásokban emellett a magánhangzó + *l* ≳ hosszú magánhangzó megfelelésekben csak ott találunk *l* ≳ *u, ü* váltakozást, ahol az *ó, ő*-k záródó diftongusokként realizálódnak. Az *l* pótlónyúlásos kiesésével (ami az *r* és *j* esetében is lejátszódik) tehát tökéletesen magyarázható az *ol* > *o͡u* és az *öl* > *ő͡ü* változás, s a vokalizáció feltevése nélkül egységes keretben értelmezhetjük az *l* monoftongusos, nyitódó és záródó diftongusos eltűnését az egyes nyelvjárásokban (2014: 113–115).

3. A fentiek alapján a továbbiakban az *l* hang vokalizációját és kiesését nem különítem el egymástól, és minthogy az *l* betoldódása ugyancsak az adott nyelvjárástípusnak az *l*-et kiejtő sajátosságát sejteti, az ide tartozó adatokat is bevontam a vizsgálatba. A rövid magánhangzó + *l* ~ hosszú magánhangzó szembenállás tehát az egyes nyelvjárásokban kialakulhat egyrészt az *l* kiesésével, másrészt ennek reciprokumaként az *l* hang inetimologikus betoldódásával. Ahhoz, hogy a két, egymással ellentétes irányú változási folyamatot rekonstruálni tudjuk, az adott nyelvi elemek (közszavak és helynevek) etimológiáját is feltétlenül ismernünk kell. Az alábbiakban ezért az egyes etimológiai csoportok szerint haladva mutatom be a jelenséget.

3.1. A s z e m é l y n é v i e r e d e t ű h e l y n e v e k között a megfelelő személynévi előzmények, illetve ezek etimológiai háttere[1] alapján feltételezhetünk kiesést vagy betoldódást.

3.1.1. Nagy bizonyossággal sorolhatjuk az *l* kiesését mutató formák közé azokat a helyneveket, amelyek személynévi előzményei német eredetűek. Így például a *Rátót* helynév puszta személynévből jött létre magyar névadással, s a magyar személynév német személynévi előzményének etimologikus *l*-jéről a régi német

[1] A személynév etimológiai háttere például azért különösen fontos, mert a korban olykor a személynévnek is van *l*-ező és *l* nélküli alakja, s ez a körülmény a helynévi formákban jelentkező variánsok kronológiai viszonyainak a tisztázását is megnehezítheti: pl. *Csolt, Csót* (1334–35/PR.: *Chold,* Gy. 1: 174, Arad vm., 1222/1550: *Cholt,* Gy. 1: 504, Békés vm. < vö. 1295: *Chowlth* szn., 1212: *Chot* szn., FNESz., KISS L. 1995: 22).

Ratold, Ratolt személynevek tanúskodnak (1283: *Ratold,* Gy. 4: 554, Pest vm., 1460: *Ratholth*falwa, Cs. 2: 788, Vas vm. ~ 1428: *Rathod*folua, Cs. 2: 788, Vas vm.; vö. 1203: *Ratolt* szn., vö. ném. R. *Ratold, Ratolt* szn., FNESz., BAHLOW 1967/1980: 402). Ehhez hasonlóan ítélhetjük meg a következő helyneveket: *Girolt* (1360: Zent*gyrolth* ~ 1474: Zenth*gyroth,* Cs. 3: 15, 25, Zala vm., vö. 1138/1329: *Gerolt* szn.; vö. ném. R. *Giurold,* FNESz., MOZGA 2020: 142–143), *Tabód* (1316: *Thobold* ~ 1330: *Taboodi,* Gy. 1: 394, Baranya vm.; vö. 1111: *Thebaldus,* latin végződésű alak, vö. ném. *Theobald,* FNESz., BAHLOW 1967/1980: 504), *Zsibót* (1316: *Syboulth* ~ 1278/1318: *Sybouth,* Gy. 1: 409, Baranya vm.; vö. 1228/1229: *Sibolth* szn., vö. ném. R. *Sibold,* FNESz.); de ugyancsak az *l* kiesését tanúsítják a *Béna* helynevek személynévi előzményének szláv nyelvi megfelelői is (1246/1383: *Bilna* ~ 1335/1336: *Bena*pataka, Gy. 4: 210, Nógrád vm.; szláv eredetű szn.-ből puszta személynévi, azaz magyar névadással, vö. szb.-hv. *Belina* szn., le. *Bielina* szn.,[2] FNESz.).

A magyarban képzővel alakult személynévi előzmények az itt vizsgált esetekben már kevésbé meggyőzően tanúsítják az *l* kiesését a helynevekben. Így például a *Szabolcs* helynév *l*-jének etimologikus voltát az teszi kétségessé, hogy a személynévi előzmény etimológiája megfejtetlen; csak bizonytalanul sorolhatjuk a *-cs* képzős személynevek közé (1320: *Zabolch* ~ 1293: *Zaboch,* Szabolcs vm., NÉMETH 1997: 169; vö. 1211: *Sobolch* szn., FNESz., de lásd 1294/1316: *Zabouch,* 1283: *Zobouch,* ÁSz., B. LŐRINCZY 1962: 45, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111, KISS L. 1995: 19, RÁCZ A. 2007: 248; vö. még BENKŐ 2003: 53).

Még kevésbé lehetünk biztosak az *l* kiesésében a talán *-cs* képzővel alakult személynévből való *Bócs* ([1291–94]: *Bolch,* Gy. 1: 604 ~ 1354: *Buhch,* RÁCZ A. 2007: 56, Bihar vm.; végső soron személynévi eredetre vezethető vissza, vö. 1253: *Bolch,* 1181: *Bol,* FNESz., ÁSz., RÁCZ A. 2007: 56) és *Ekölcs* (1219/1550: *Ekulch* ~ [1284]: *Ekeuch;* vö. Anon. [1200 k.]: *Eculsu* szn., NÉMETH 1997: 69, 1250: *Ekel* szn., FNESz. *Ekel*); illetve a valószínűleg a *Solt* személynévből *-n* képzővel alakult személynévből származó *Sótony* (1390: *Soltum* ~ 1273: *Shuton,* Cs. 2: 793, Vas vm., FNESz.) és a talán *-d* személynévképzős előzményű *Sarold* (1193: *Soruuld* ~ 1251: *Serad,* Gy. 2: 403, Fejér vm., ma: *Söréd;* vö. 1211: *Soruld* szn., FNESz., de lásd 1211: *Sorud,* ÁSz.) és *Sarród* esetében (1334: *Soruld* ~ 1313: *Sorud,* Cs. 3: 628, Sopron vm.; vö. 1211: *Soruld* szn. < m. *saru* fn. vagy a m. R. *Sarolt* szn., FNESz.).

3.1.2. Valamivel gyakrabban tehetjük fel az *l* hang inetimologikus betoldódását, mint az *l* kiesését az ilyen szembenállást mutató személynévi eredetű helynevek között.

[2] A helynévnek ugyan szláv helynévből való származtatása is felmerült (szb.-hv. *Bjelina* hn., cseh R. *Bielina* hn., FNESz.), az átadó nyelvbeli megfelelők azonban ez esetben is az *l* kiesését igazolják.

Bizonyos esetekben a személynévi előzmény képzővel való alakulása vagy köznévi etimonja valószínűsíti a betoldást. Így például a *Barócs* helynév esetében az utólagos betoldásról tanúskodik az, hogy az alapjául szolgáló személynév a *Barabás* vagy esetleg a *Bertalan* személynév csonkításával és az *-ócs* becéző képzővel alakulhatott (1299: *Borouch* ~ 1256: *Borolch,* Gy. 1: 429, Bars vm.; vö. 1219/1550: *Boroch* szn., 1275: Bors fia: *Boroch,* FNESz., TÓTH V. 2001: 180). Ehhez hasonlóan ítélhetjük meg a következő helyneveket: *Ramocsa* (1308: *Ramocha* ~ 1283: *Romalchahaza,* NÉMETH 1997: 161; vö. 1266: *Ramacha* szn., a m. R. *Rama* szn. kicsinyítő képzős származékából, FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 106–107, NÉMETH 1997: 161), *Csanak* (1235/1416: *Chonuk* ~ 1238/1416: *Cholnuch,* Komárom vm., Gy. 3: 410; vö. 1360: *Chanak* szn. < m. *csanak* 'kehely, fa merítőedény, cserépedény' fn., FNESz. *Ménfőcsanak*),[3] *Pócs* (1320: *Pouch* ~ [1280 k.]: *Polch,* MEZŐ–NÉMETH 1972: 70, 1997: 155; vö. 1275: *Pouch* szn., az alapjául szolgáló személynév a *Paulus* latin név rövidített tövének *-cs* képzős származéka, SLÍZ 2011: 391, vö. MEZŐ 1971: 360–361, FNESz., NÉMETH 1997: 155).

Más esetekben a személynév idegen nyelvi előzménye mutat nagy valószínűséggel arra, hogy a helynévben az *l* másodlagosan toldódhatott be, így van ez például a végső soron német eredetű személynévből származó *Gyirmót* (1267: *Giurmoth,* Cs. 3: 549 ~ 1338: *Germolth,* Gy. 2: 589, Győr vm.; vö. ném. R. *Germoud* ~ *Germout* szn., ném. *Germut* csn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15–16) és a végső soron szláv eredetű személynévből való *Bogád* (1276: *Bugad* ~ 1332–35/PR.: *Bogald,* Gy. 1: 287, Baranya vm.; vö. 1211: *Bogat* szn., vö. szb.-hv. *Bogat* szn., FNESz.), valamint *Bozsód* esetében (1333: *Bosoud* ~ 1220/1550: *Bosold,* Gy. 1: 606, Bihar vm.; a *Bosou* személynévhez kapcsolt *-d* helynévképzővel jött létre, vö. 1213/1550: *Bosou,* vö. blg. *Бóжо* szn., szb.-hv. *Božo* szn., ÁSz. 146, FNESz. *Nagybozsód,* RÁCZ A. 2007: 63).

Kevésbé biztosan ítélhetjük meg az *l* helyzetét a bizonytalan etimológiájú nevek esetében, a *Csaholc* helynév például egyes feltevések szerint a *Csahó* szn. *-c* képzős származékából, más vélekedések szerint szláv eredetű helynévből való (1378: *Chahouch* ~ 1387: *Chaholch,* Szatmár vm., NÉMETH 2008: 39–40; vö. 1981: *Csachó* csn., szl. R. **Cachovьci* hn., lásd MEZŐ–NÉMETH 1972: 38–39, FNESz.). Ugyancsak nehézségekbe ütközünk a következő helynevek *l*-jének megítélésekor: *Miskolc* (1225: *Myschouch* ~ 1304: *Myskolch,* Gy. 1: 788–789, Borsod vm.; vö. 1291: *Miskoch* szn.; 1293: *Myscolch* szn., a m. *Mihály* szn. családjába tartozó R. *Miscu, Misca* szn. *-c* képzős származéka, KISS L. 1995: 19, FNESz.; más vélekedések szerint szláv eredetű, vö. pl. szb.-hv. *Miškovac* hn.,

[3] A *Ramocsa* és a *Csanak* helynevek esetében feltűnő ugyanakkor, hogy a rövid magánhangzó + *l* ~ hosszú monoftongus kettőség ez esetben rövid magánhangzó + *l* ~ rövid monoftongusként realizálódik.

Miškovci, többes sz. hn. stb., PÓCZOS 2001: 54), *Csegöld* (1332–34/PR.: *Chegud ~ Chegeld,* MEZŐ–NÉMETH 1972: 39, NÉMETH 2008: 46–47; a régi magyar *Csege* szn.-ből keletkezett *-d* helynévképzővel, vö. 1252: *Chege* szn., NÉMETH 2008: 47, FNESz., KISS L. 1995: 19), *Göc* (1305: *Geuch* ~ 1328: *Geulch,* Gy. 2: 70, Doboka vm.; egy régi magyar **Geu̯c* > **Gőc* személynévből, FNESz.), *Hernád* (1447: *Hernad*mestery ~ 1473: *Hernalth*falwa, Cs. 2: 755, Vas vm.; vö. 1297: *Hernadi* szn., KISS L. 1984: 100–101, FNESz.).

Még bizonytalanabb azoknak a neveknek az ide sorolása, amelyek esetében a helynév adatai között nem találunk *l* nélküli formát, csak a megfelelő személynévi etimon enged következtetni az *l* másodlagos bekerülésére a helynévben. Az itt felsorolt nevek esetében ráadásul gyakran magában az etimológiában is vannak bizonytalanságok. Ezeknek a neveknek a figyelembevétele ugyanakkor szintén hozzájárulhat az *l*-et kiejtő nyelvjárások felderítéséhez. Ide tartozhat például *Cselcsény* (1328: *Chelchen,* Gy. 3: 251, Hont vm.; vö. 1164–65: *Chechen* szn., FNESz. *Csécsény*). Hozzá kell tennünk, hogy az *l* betoldása ezek között a nevek között is sokszor csak átmeneti (vö. TÓTH V. 2004: 455, 459, 460), például *Bód* (1269: *Bold,* Gy. 1: 759, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Bud* szn.; 1211: *Bod* szn., *Bolt* szn. és esetleg ezek képzett származékai, pl. 1138/1329: *Bodus* szn., *Buda* szn., *Budi* szn. stb., PÓCZOS 2001: 25) és *Kót* (1303: *Colth,* Gy. 1: 635, Bihar vm.; vö. 1212/1338/1410: *Koth* szn., ÁSz. 468, RÁCZ A. 2007: 161, de lásd FNESz. *Kót*).

3.2. A j ö v e v é n y h e l y n e v e k között igen ritkán feltételezhetjük az *l* hang kiesését a korban, de ilyenek lehetnek például a *Kánó* (1297: *Calno* ~ 1283/1375: *Cano,* Gy. 2: 513, Gömör vm.; szláv eredetű, vö. blg. *Калиново* hn., szb.-hv. *Калинова* hn., szlk. *Kalinovo* hn., FNESz. *Kálnó*), *Múcsony* (1219/1550: *Mulchun* ~ 1275: *Muchun,* Gy. 1: 791, Borsod vm.; szláv eredetű, vö. cseh *Miličín* ~ N. *Milčín* hn., FNESz., PÓCZOS 2001: 55–56, TÓTH V. 2004: 458).

Számos esetben feltételezhetjük viszont az *l* utólagos betoldásával kialakuló *l*-ező formák létrejöttét a szláv nyelvekből származó helynevek esetében, például *Babócsa* (1289: *Bobocha* ~ 1313: *Bobolcha,* Gy. 1: 275, Baranya vm.; szláv eredetű, vö. blg. *Бобовица* hn., szb.-hv. *Bòbovica* hn., szlk. *Bobovica* hn., FNESz.), *Daróca ~ Drávca* (1281: *Darucha,* Gy. 1: 249 ~ 1349: *Darolcha,* Gy. 1: 278, Baranya vm.; egy déli szláv *Dravica* átvétele, FNESz. *Darócaköz*), *Garbolc* (1229/1550: *Gurbuc* ~ 1339>1348: *Gorbolc,* NÉMETH 2008: 91; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Grabovac,* szlk. *Hrabovec,* FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 46, KISS L. 1995: 19), *Illmic* (1280: *Ilmeuch* ~ *Ygmelch,* Cs. 3: 612, Sopron vm.; szlovén eredetű, vö. ausztriai szlovén *Ilmovec* hn., FNESz.), *Kartolc* (1156: *Kortouc* ~ 1349: *Kartholc,* Gy. 4: 404, Nyitra vm.; szláv eredetű, egy szlk. R. **Krtovci* hn. átvétele, FNESz., TÓTH V. 2004: 455), *Lipóc* ([1240]: *Lypouch* potoka, Gy. 1: 810, Borsod vm. ~ 1256 [ɔ: 1266]/1297//1520: *Lypolch*pathaka, Gy. 3: 239, Hont

vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Lipovac* hn. stb., FNESz.), *Mosóc* ([1264 k.]: *Mosowch ~ Mosolch,* Gy. 4: 424, Nyitra vm.; a szlovák *Mošovce* hn.-ből származik, FNESz.), *Ócsár, Olcsvár* (1247/1412: *Olchar,* Gy. 1: 351, Baranya vm., ma: Ócsárd, 1337: *Olchwar,* Gy. 1: 125, Abaúj vm.; vö. szb.-hv. *Òvčār* hn., *Ovčari* hn., cseh *Ovčáry* hn., le. *Owcary* hn., FNESz.), *Práznóc* (1235: *Proznouch ~* 1301: *Preznolch,* Gy. 4: 447, Nyitra vm.; szláv eredetű, egy szláv R. **Preznovci* átvétele, FNESz.), *Rahóca* (ma Orahovica) (1258: *Rohocha ~* 1323: *Roholcha,* Gy. 1: 372, Baranya vm.; egy déli szláv R. **Oréchovica* hn. átvétele, FNESz.), *Rákóc* (1291: *Rokouch ~* 1326: *Rakolch,* Gy. 3: 236, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Rakovec* nad Ondavou, tkp. 'Ondavarákóc', cseh *Rakovec* hn., FNESz.), *Rimóc* (1327: *Nogrymoch ~* 1324: *Rymolch,* Gy. 4: 288, Nógrád vm.; egy szl. R. **Rimovьci* vagy **Rimovьcь* hn. átvétele, FNESz.), *Szécsény* (1335: *Zechen,* Gy. 1: 185, Arad vm. ~ 1260: *Zelchen,* Gy. 3: 251, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Sečany,* FNESz., de lásd TÓTH V. 2004: 458), *Tarnóc* (1391: *Tarnouch ~* +1283/1330: *Ternolch,* Gy. 4: 102, 103, Liptó vm.; szláv eredetű, vö. pl. szlk. *Trnovec* hn., FNESz.),[4] *Bábolna* (1325: *Babana,* KMHsz. 1: 40, Borsod vm. ~ 1351: *Babolna,* KMHsz. 1: 40, Arad vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bàbina Gréda* hn., *Bàbina Lúka* hn., cseh *Babina* hn. stb., FNESz., PÓCZOS 2001: 21), *Lipolnok* (1281: *Lyponuk ~* 1283: *Lypolnuk,* Gy. 4: 418, Nyitra vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Lipovnik* hn., szlk. *Lipovník,* FNESz.).

Etimológiájuk tisztázatlan volta miatt bizonytalanabbul sorolhatók az *l* hangot inetimologikusan betoldó nevek közé a következő esetek: *Papolc* (1302/1390: *Popolch,* Gy. 1: 129, Abaúj vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Popova* hn., cseh *Popovice* hn., a magyarba ilyen etimológia esetén **Popovec* alakban kerülhetett a név; vö. NYIRKOS 1987: 125–132; a másik elképzelés szerint vö. cseh *Popelice* hn., FNESz., TÓTH V. 2001: 116, 2004: 456), *Rikács* (1209 P.: *Richaz ~* 1334: *Rykalch,* Gy. 1: 595, Bihar vm.; talán szláv eredetű, s az ősszl. **rěka* 'folyó' főnévre vezethető vissza, a TESz. összefüggésbe hozhatónak mondja a *rikácsol* ige tövével, RÁCZ A. 2007: 234).

A téves visszaütéssel keletkezett, *l* hangot betoldó formák között — mint látjuk — nagy számban vannak képviselve az olyan szláv eredetű helynevek, amelyek esetében a szláv *-ovьci* helynévképzőnek a magyarban *-óc,* illetve *-olc* formák felelnek meg (TÓTH V. 2004: 454, KENYHERCZ 2014: 206). Ez a körülmény nyilvánvalóan a jelenség nyelvjárási sajátosságait is nagymértékben befolyásolja (lásd alább).

[4] Ugyancsak az *l*-et betoldó alakok közé sorolhatjuk a *Bekölce* településnevet, amely névnek ugyanakkor a korban nincs *l* nélküli formája ([1300 k.]/1340//1382: *Bukulche,* Gy. 3: 71, Heves vm.; valószínűleg szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bùkovica* hn., szln. *Bukovica* hn., cseh *Bukovice* hn. stb.; a magyarban KISS LAJOS szerint egy **Bekőce* > *Bekölce* fejlődéssel kell számolnunk, FNESz., TÓTH V. 2004: 454).

Gyakori ugyanakkor, hogy a szláv *-ovьci* képző a magyarban eleve *-olc* véggel jelenik meg (vö. SIMONYI 1907: 189), s a korban *l* nélküli forma egyáltalán nem is adatolható, pl. *Ragyolc* (1293: *Rogyolch,* Gy. 2: 459, Nógrád vm.; egy szlk. R. **Rъdźavьcь* < szláv R. **Rъdjavьcь* hn. átvétele, FNESz., KISS L. 1995: 23), *Tiszolc* (1334: *Tyzolch,* Gy. 3: 273, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Tisovac* hn., szln. *Tisovec* hn., szlk. *Tisovec,* FNESz.), *Varsolc* (13[41]: *Worsolch,* Gy. 3: 522, Kraszna vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Vrševac* hn., *Vrševce* hn., cseh *Vršovice* hn., FNESz., TÓTH V. 2004: 455).

Azt, hogy az *ó* > *ol* változás gyakoriságát nem fonetikai okok, hanem a helynevek fentebb részletezett eredetbeli jellemzői befolyásolják, TÓTH VALÉRIA megállapítása teszi még egyértelműbbé. Az általam vizsgált állománynál szélesebb kronológiai keretek között mozogva úgy látja ugyanis, hogy az említett változás a közszavak körében kifejezetten ritka sajátosság; az *-olc(s)* névvégződés jellegzetes helynévi fonológiai típus (2004: 456–457).

3.3. A k ö z s z ó i e r e d e t ű vagy közszót tartalmazó helynevek, illetve az oklevelekben közszóként álló elemek között kevés olyan példát találunk, amelyek esetében az etimologikus *l* bizonyíthatóan kiesik, pl. *föld* (1327: Buken*feuldu,* Gy. 4: 512, Pest vm. ~ 1326/1326: Pou*feude,* Gy. 4: 693, Pilis vm.; bizonytalan eredetű, talán származékszó, a *fel* ~ *föl* főnévből *-d* névszóképzővel keletkezhetett, TESz., EWUng.), *holt* (1327/1589: *Holth*neukereke, Gy. 1: 636, Bihar vm. ~ 1321: *Houth*laturcha, Gy. 1: 519, 539, Bereg vm.; származékszó, a *hal* igéből alakult a *-t* befejezett melléknévi igenévi képzővel, TESz., EWUng.), *völgy* (1319: Ozy*weulg*, Gy. 1: 139, Abaúj vm. ~ 1317/1323: Almas*weugh,* Gy. 1: 201, 223, Bács vm.; ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **βaδ́kз* lehetett, az uráli **δ́k* magyar fejleménye, a *l′*további *gy* > *lgy* hangváltozáson ment keresztül,[5] TESz., UEW. 550–551, EWUng., DUDÁS 2002: 23, TÓTH V. 2004: 454).

Jóval gyakrabban tapasztalhatjuk ezen a kategórián belül azt, hogy az *l*-ező és *l* nélküli alakok kettősségét az *l* hang inetimologikus betoldódása okozza, pl. *barkóca* (1325: *Borkoucha*fa, a., OklSz. ~ 1330: *borkolcha*fa, Gy. 1: 377, Baranya vm.; szláv eredetű szó, a déli szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* 'barkóca' alakra vezethető vissza, SIMONYI 1907: 189, HORGER 1910: 291, LOSONCZI 1936: 245, TESz., EWUng., KNIEZSA 1955: 82, NYIRKOS 1987: 127), *daróc* (1329: *Darouch,* Gy. 1: 538, Bereg vm. ~ 1343: *Darolch,* KMHsz. 1: 80; a régi magyar

[5] A *völgy* lexémában az *l* kiesését valószínűsíthetjük a mindössze néhány korai ómagyar kori *l* nélküli forma mellett jelentkező nagyszámú *l*-ező forma alapján. A hasonló *(*δ́ > l′ > gy ~ lgy)* hangalaki változáson átesett *hölgy* lexéma esetében ugyancsak felvetődik a kérdés, hogy vajon jogos-e az *l* betoldódásáról beszélnünk, minthogy a lexémának a korai ómagyar korban csakis *l*-ező alakjai vannak (1290: *Hyulgyz,* Cs. 2: 757, Vas vm.; ősi örökség a finnugor korból, a fgr. alapalak **kaδ́βa* vagy **kaδ́βз* lehetett, TESz., UEW. 116, NYIRKOS 1987: 128, TÓTH V. 2004: 454).

daróc foglalkozásnévből, vö. 1261–70: *drawc,* MEZŐ–NÉMETH 1972: 33, FNESz., TESz., EWUng.), *hód* (1231: *Houd* ~ 1284/1340: *Hold,* Gy. 1: 858, Csanád vm., a magyar *hód* állatnévből, ami ősi örökség az ugor korból, az ugor alapalak **kuntɜ* lehetett, FNESz., TESz., EWUng.).[6]

Az *l* téves visszaütéssel való betoldódása gyakran nem eredményez hangtani szembenállást, s az adott elemnek csak *l*-ező formáját adatolhatjuk a korban az egész nyelvterületen, az *l*-et kiejtő nyelvjárástípusok feltárásában ugyanakkor — ahogyan azt a korábbiakban is jeleztem — az ilyen adatoknak is lehet jelentősége, pl. *Álcs(i)* (1330: *Alchy,* Gy. 1: 847, Csanád vm., 1297: *Alch,* Gy. 3: 402; a nevek alapjául szolgáló főnév török eredetű, átvett alakja az **aγačči* lehetett, amelyből a magyar változat a *γ* kiesésével, illetve az *l* járulékhang betoldásával fejlődött ki, TESz., NYIRKOS 1987: 128, TÓTH V. 2004: 455, RÁCZ A. 2007: 21, WOT.), *Bocsárd* (1327: *Bolchard,* Gy. 1: 69, Abaúj vm.; a régi magyar *bocsár* 'kádár, pohárnok' foglalkozásnévből keletkezett, vö. pl. 1211: *Bocar,* EWUng., 1237–40: *buchardionis,* FNESz.), *bölcs* (1327: *Beulch,* Gy. 1: 71, Abaúj vm., 1342: *Bulchy,* Gy. 1: 606, Bihar vm.; vö. 1211: *Belch* szn., ÁSz. 105, FNESz. *Bölcsipuszta,* a nevek alapjául szolgáló szn. a *bölcs* köznévből való, ennek előzménye az ótörök **bügüči,* amely szabályosan **bűcsi* > *bűcs*[7] változáson ment keresztül, majd az *l* járulékhangként betoldódott, WOT., TESz., NYIRKOS 1987: 127–128), *Bőd* (Anon. [1200 k.]: *Beuldu,* Gy. 1: 892, Csongrád vm.; talán a *bő* szóval függhet össze, lásd NYIRKOS 1987: 127–128), *hold* (1309/Cod.: *Huld*uualach, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér alsó része; származékszó, a *hó* 'hold, hónap' főnévből alakult kicsinyítő képzővel, TESz., EWUng., NYIRKOS 1987: 128).

4.1. Az *l* hang kiesésének és betoldódásának fonetikai jellemzőire ugyancsak érdemes külön figyelmet fordítanunk, úgy tűnik ugyanis, hogy a helynév-etimológiai sajátosságok az ezen a téren megmutatkozó gyakorisági viszonyokat is nagy mértékben befolyásolják.[8]

Az *l* kiesése az itt vizsgált adatállományban az *lcs* hangkapcsolatban történik meg a leggyakrabban, igaz ugyan, hogy a vizsgált kategóriában igen nagy számban vannak jelen az etimológiai szempontból bizonytalanul megítélhető nevek, például *Szabolcs* (1293: *Zaboch,* Szabolcs vm., NÉMETH 1997: 169), *Ekölcs*

[6] A *tót* és *boldog* elemek ugyancsak ebbe a kategóriába tartoznak, mivel azonban az egyetlen *l*-ező forma mindkét esetben többszörösen átírt oklevélből való, azoknak az adott korszakba való sorolása igencsak kétséges (1349: *Thot*falw, Bihar vm. ~ 1290/1303/1479: *Tolt* rét, Gy. 2: 485, Gömör vm.; jövevényszó, közvetlen forrása azonban nem határozható meg, de kétségtelenül összefügg a következő szavakkal: ófn. *diot,* kfn. *diet* 'nép', gót *piuda* 'ua.', óporosz *tauto* 'ország' stb., TESz., EWUng., NYIRKOS 1987: 130), *boldog* (1324: *Bodu*ghazun, KMHsz. 1: 60–61, Baranya vm. ~ 1263/1466/1476: *Boldog*azzonkezy, Gy. 1: 224, Bács vm.; valószínűleg belső keletkezésű, vö. *bódít, bolyong,* TESz., NYIRKOS 1987: 127).

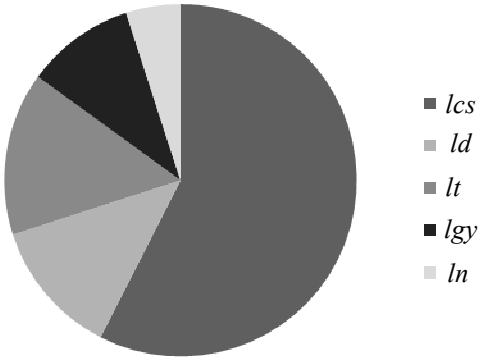
[7] A *Bőcs* ~ *Bűcs* formát ugyanakkor a korai ómagyar korban nem tudjuk adatolni.

[8] Az itt bemutatott gyakorisági vizsgálatokban a nevekhez tartozó adatok számát vetettem össze.

([1284]: *Ekeuch,* NÉMETH 1997: 69, Szabolcs vm.), *Múcsony* (1275: *Muchun,* Gy. 1: 791, Borsod vm.) (vö. BENKŐ 1957: 78–79).

Ugyancsak gyakori az *l* kiesése az *lt, ld* hangkapcsolatok esetében, például *Tabód* (1330: *Taboodi,* Gy. 1: 394, Baranya vm.), *Zsibót* (1278/1318: *Sybouth,* Gy. 1: 409, Baranya vm.), ami valószínűleg az *lt, ld* végű német szermélynévre visszavezethető személynévi eredetű helynevek nagy számával magyarázható (vö. TÓTH 2004: 460–461). Az *l* hang *t,* illetve *d* hangok előtti kiesése az általam vizsgált adatállományban ugyanakkor a fentiekben bemutatott közszavakban is bekövetkezik, pl. *holt*[9] (1321: *Houth*laturcha, Gy. 1: 519, 539, Bereg vm.), *föld*[10] (1326/1326: Pou*feude,* Gy. 4: 693, Pilis vm., 1319: Chepar*feude,* Gy. 1: 537, Bereg vm., 1328: *Feud*var, Gy. 1: 302, Baranya vm.) (vö. BENKŐ 1957: 78–79, BÁRCZI 1958: 129, E. ABAFFY 2003: 302).

Ritka az *l* hangnak az *lgy* hangkapcsolatból való kiesése, csak a *völgy*[11] lexéma esetében következik be néhány névben (1335/1336: Sag*wegh,* Gy. 4: 291, Nógrád vm., [1283 k.]: Tawarnuc*weg,* Gy. 4: 576, Pest vm.), és ugyancsak elenyésző az *l* kiesése az *ln* hangkapcsolatból is: csak *Kánó* (1283/1375: *Cano,* Gy. 2: 513, Gömör vm.) és *Béna* adatai (1335/336: *Bena*pataka, Gy. 4: 210, Nógrád vm.) tartoznak ide (vö. BÁRCZI 1958: 129, 1967/2002: 130). (Lásd ehhez a 2. ábrát!)

2. ábra. *Az* l *kiesésének gyakorisága a különböző hangkapcsolatokban*

A fenti példákból kitűnik, hogy az *l* leggyakrabban *o, ö* után esik ki (lásd pl. *Tabód, Zsibót, holt, föld, völgy*), a változás ugyanakkor elszórtan felső nyelvállású magánhangzó mellett (lásd *Múcsony*) is megtörténhet (TÓTH V. 2004: 458, vö. még BENKŐ 1957: 78, BÁRCZI 1958: 129–130, 1967/2002: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302).

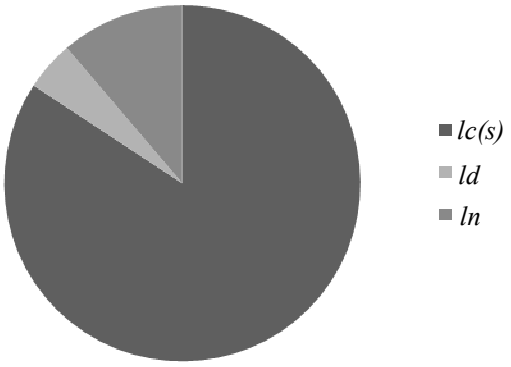
[9] Az *l*-et kiejtő formák a *holt* esetében húsz adatból két esetben fordulnak elő.

[10] Érdemes ugyanakkor azt is megjegyeznünk, hogy az *l*-et kiejtő formák a *föld* esetében elenyésző számban (a *föld* adatok alig 1%-ában) vannak jelen.

[11] Az *l*-et kiejtő formák a *völgy* esetében is elenyésző számban (a *völgy* adatok mindössze a 3%-ában) jelentkeznek.

4.2. Az *l* betoldódásával a helynevekben — a szláv *-ovьci* helynévképző formánsnak a magyarban gyakran megfelelő *-olc* megjelenése miatt (vö. TÓTH V. 2004: 456, KENYHERCZ 2014: 206) — leggyakrabban az *olc(s)* névvégződések esetében találkozunk, például *Barócs* (1256: *Borolch,* Gy. 1: 429, Bars vm.), *Babócsa* (1313: *Bobolcha,* Gy. 1: 275, Baranya vm.), *Szécsény* (1260: *Zelchen,* Gy. 3: 251, Hont vm.), *Daróca ~ Drávca* (1349: *Darolcha,* Gy. 1: 278), *Kartolc* (1349: *Kartholc,* Gy. 4: 404, Nyitra vm.), *Práznóc* (1301: *Preznolch,* Gy. 4: 447, Nyitra vm.), *Rahóca* (1323: *Roholcha,* Gy. 1: 372, Baranya vm.).

Szintén az *l* betoldódásának lehetünk tanúi néhány *ln,* például *Lipolnok* (1283, 1291, 1324: *Lypolnuk,* Gy. 4: 418, Nyitra vm., [1235–43]/1288: *Lipulnuk,* Gy. 2: 490, Gömör vm.), *Bábolna* (1351: *Babolna,* KMHsz. 1: 40, Arad vm.), *Csanak* (1233/1416: *Cholnuk, Vatacholnuka, Cholnuch,* Gy. 3: 410, Komárom vm.)[12] és *ld* hangkapcsolatot tartalmazó elem esetében, például *hód* (1284/1340: *Hold,* Gy. 1: 858, Csanád vm.).[13] (Lásd ehhez a 3. ábrát!)

3. ábra. *Az l betoldódásának gyakorisága a különböző hangkapcsolatokban*

Az *l* betoldódása leggyakrabban az *ó ~ o* mellett figyelhető meg. Ez a jelenség a korábban taglalt etimológiai okok miatt a helynevek esetében még gyakoribb, mint a közszavak körében (NYIRKOS 1987: 127–130, 134, TÓTH V. 2004: 454).

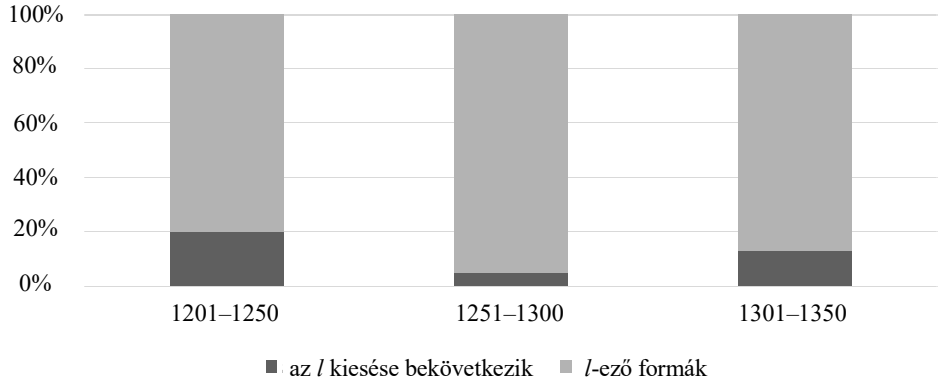
5. Az *l* kiesésének kronológiai viszonyai kapcsán különböző (bár egymásnak nem feltétlenül ellentmondó) álláspontokkal találkozunk a korábbi hangtörténeti, nyelvjárástörténeti leírásokban. BENKŐ LORÁND szerint az *l* hang kiesése a 12. században kezdődhetett (1957: 79), BÁRCZI GÉZA szerint a változást igazoló adatok a 13. században jelentkeznek először (1958: 129, 1967/2002: 116–117, 131), E. ABAFFY ERZSÉBET pedig úgy vélekedik, hogy a folyamat nagyjából a 13–14. században zajlott le (2003: 302).[14]

[12] Az *l*-et betoldó formák ugyanakkor csak ebben az átírt oklevélben adatolhatók.

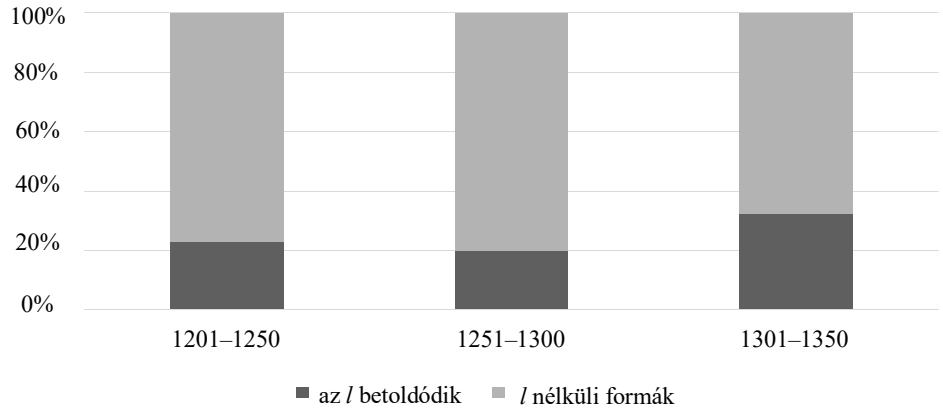
[13] Az *l*-et betoldó formák a *hód* esetében az adatok 6%-ában vannak jelen.

[14] BENKŐ és ABAFFY ugyan az *l* hang vokalizációjáról és nem a kieséséről tesz ilyen megállapítást, ám a korábban kifejtett okok miatt a két változási folyamat elkülönítését nem tarthatjuk fenn.

A 4. és az 5. ábra[15] valóban azt mutatja, hogy mind az *l* kiesésének (pl. *Sótony* 1273: *Shuton,* Cs. 2: 793, Vas vm.; *Múcsony* 1275: *Muchun,* Gy. 1: 791, Borsod vm.; *Szabolcs* 1293: *Zoboch,* NÉMETH 1997: 169), mind a betoldódásának (pl. 1231: *Burulch,* Gy. 1: 429 ~ 1269: *Boroch,* Gy. 4: 351, Nyitra vm.; *Szécsény* 1243: *Zelchen,* Gy. 3: 251, Hont vm.; *Miskolc* 1279: *Myskoulch,* Gy. 1: 788, Borsod vm.; *Ramocsaháza* 1283: *Romalchahaza,* NÉMETH 1997: 161) a folyamata elkezdődik a 13. században. A gyakorisági mutatók ugyanakkor azt is jelzik, hogy az esetek döntő többségében nem következik be egyik változási folyamat sem, vagyis az ugyanahhoz a névhez/névelemhez tartozó adatok az esetek döntő többségében az eredeti variánst mutatják.

4. ábra. *Az* l *kiesésének kronológiai viszonyai*

5. ábra. *Az* l *betoldódásának kronológiai viszonyai*

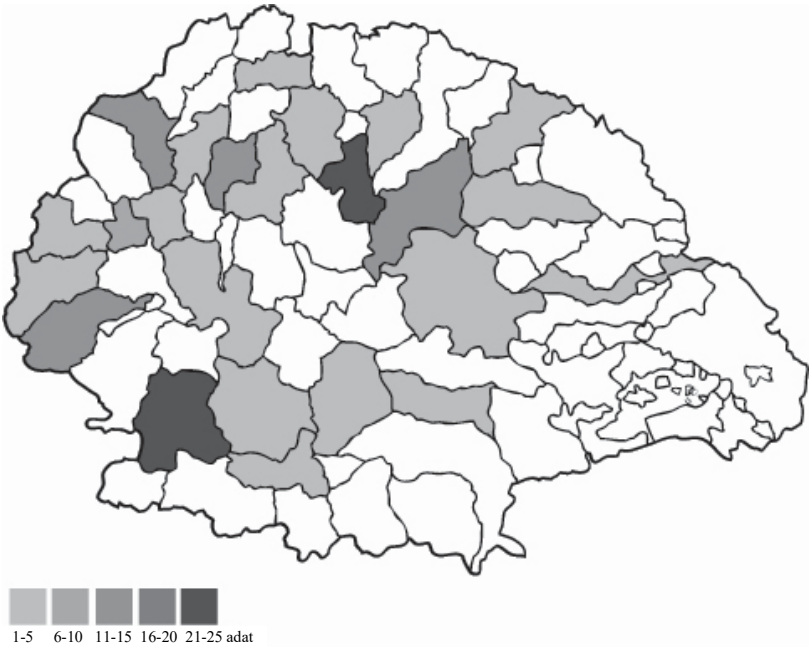
[15] Az itt bemutatott gyakorisági vizsgálatokhoz a nevekhez tartozó adatok számát vetettem össze, és csak az adott félévszázados időintervallumba biztosan besorolható neveket vettem figyelembe.

6.1. Az *l* kiesésének bekövetkezése a szakirodalom szerint nem minden nyelvjárástípusban ment végbe, így az egyes nyelvjárástípusok között nyelvjárási különbséget eredményezett (BENKŐ 1957: 79, BÁRCZI 1958: 129–130, 1967/2002: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302). BENKŐ LORÁND szerint, bár a 14–15. században már a nyelvjárástípusok zömében az *l* nélküli formák voltak fölényben, az ilyen alakok leggyakrabban a nyugati részen bukkannak fel a korban (1957: 79), de az írásbeli norma korai és erős *l*-ezése az *l* nélküli adatok megjelenését gyakran megakadályozhatta (1957: 79, BÁRCZI 1967/2002: 131). Az *l* inetimologikus betoldódásával keletkezett formák ugyanakkor az *l* vokalizációjának, illetve kiesésének lezajlását igazolják az adott nyelvjárástípusban (BENKŐ 1957: 79, BÁRCZI 1958: 129, 1967/2002: 116–117, NYIRKOS 1987: 127, E. ABAFFY 2003: 302).

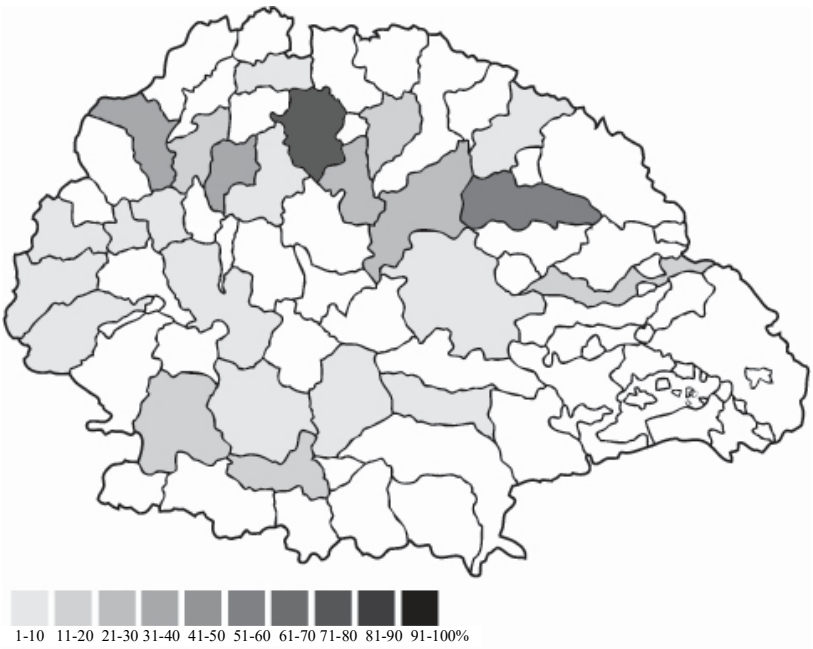
6.2. Az *l* kiesésének és betoldódásának területiségét vizsgálva a szembenállást mutató helynevekre és közszavakra összpontosítom a figyelmet, tehát azokra az esetekre, amelyekben az *l*-ező és az *l* nélküli forma is adatolható a korban a nyelvterület bármely pontján.[16] Így tehát például a vizsgálat részét képezik az olyan nevek is, mint a *Bábolna,* amely Arad vármegyében csak *l*-ező formában, Borsod és Komárom vármegyében pedig csak *l* nélkül adatolható (1325: *Babana,* KMHsz. 1: 40, Borsod vm. ~ 1351: *Babolna,* KMHsz. 1: 40, Arad vm.). Ezáltal tehát sok esetben helynév-etimológiai bokrokat vetek vizsgálat alá. A területi különbségek feltárásához így több mint 1200 adatot elemeztem. Az adatok eloszlását mutató abszolút és relatív gyakorisági[17] térképeken (lásd a 6. és a 7. ábrát) egyaránt az mutatkozik meg, hogy az *l* hang kiesése és inetimologikus betoldódása a nyelvterület északi-északkeleti (pl. Borsod, Hont, Nyitra, Szatmár vármegyék), nyugati (pl. Sopron, Vas, Zala vármegyék) és déli (pl. Baranya, Bodrog, Csanád, Bács vármegyék) területeire egyaránt jellemző a korai évszázadokban. Ezzel szemben a nyelvterület középső (pl. Pest, Heves, Csongrád, Pilis vármegyékben) és keleti régióiban (pl. Kolozs, Hunyad, erdélyi Fehér vármegyékben) ez a jelenség nem látszik elterjedtnek (vö. BÁRCZI 1967/2002: 131). Az is nyilvánvaló ugyanakkor a térképek (leginkább a relatív gyakorisági térkép) alapján, hogy az *l* kiesése és betoldódása jellemzően egyik területen sem válik dominánssá az eredeti formákkal szemben (vö. BÁRCZI 1967/2002: 116).

[16] A szembenállást nem mutató, de valamelyik változási folyamat eredményeképpen létrejövő formák területisége ugyanakkor többnyire az itt tapasztaltakhoz hasonló sajátosságokkal írható le, kivéve az *l* betoldódásával létrejövő *hold* formát (1309/Cod.: *Huld*uualach, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér alsó része), amely a keleti térségben fekvő erdélyi Fehér vármegyében bukkan fel.

[17] Relatív gyakoriságon a változást mutató (tehát *l*-et kiejtő vagy *l*-et betoldó) alakoknak az eredeti formákhoz viszonyított százalékos arányát értem.

6. ábra. *Az* l *kiesése és betoldódása a korai ómagyar korban (abszolút gyakoriság)*

7. ábra. *Az* l *kiesése és betoldódása a korai ómagyar korban (relatív gyakoriság)*

Végezetül ezeket a tanulságokat érdemes a nevek továbbélése szempontjából is tovább mélyítenünk, az olyan nevek ugyanis, amelyeknek a korai ómagyar kori adatai még *l*-ezőek, de napjainkban *l* nélküli formában élnek, ugyancsak a segítségünkre lehetnek az *l*-et kiejtő nyelvjárások feltárásában. Ilyen nevekkel több esetben találkozunk azokon a területeken (például Borsod vármegyében kifejezetten gyakran), amelyek az *l* kiesése és betoldódása terén a korai ómagyar korban is sűrűsödési pontként jelentkeznek. Így például a *Bóta* helynév esetében csak a későbbi évszázadokban esik ki az *l,* amely hang etimologikus voltát az alapjául szolgáló személynév *l*-ező formája igazolja (1281: *Boltha,* KMHsz. 1: 64, Borsod vm.; vö. 1278: *Boltha* szn., FNESz.). Hasonló módon a korai ómagyar koron túlmutató időszakban adatolhatóak az *l* nélküli formái a következő helyneveknek: *Bódva* (1317: *Boldua,* Gy. 1: 130, Abaúj vm., 1295: *Buldua,* Gy. 1: 764, Borsod vm.; egy szláv **Bъldъva* folyónév átvétele, mások egy szláv **bъdъva* 'gödör' főnévre próbálják visszavezetni, TÓTH V. 2001: 30), *Bőcs* (1327: *Beulch,* Gy. 1: 71, Abaúj vm.; a *bölcs* köznévből, lásd korábban), *Arnót* (1317: *Arnold,* Gy. 1: 753, Borsod vm.; a m. *Arnold ~ Arnolt* szn.-ből keletkezett, vö. 1234: *Arnolth,* FNESz., PÓCZOS 2001: 20, más feltételezés szerint az 'albán' jelentésű *arnót* szóból, vö. 1693: *arnoltnak,* 1784 k.: *Arnolczok,* NYIRKOS 1987: 127), *Bód* (1269: *Bold,* Gy. 1: 759, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Bud* szn.; 1211: *Bod* szn., *Bolt* szn. és esetleg ezek képzett származékai, pl. 1138/1329: *Bodus* szn., *Buda* szn., *Budi* szn. stb., PÓCZOS 2001: 25), *Bótrágy* (1272/1476: *Boltrag,* Gy. 1: 535, Bereg vm.; talán szláv eredetű szn.-ből keletkezett magyar névadással, vö. szb.-hv. *Bȍljedrāg* szn., FNESz.), *Kót* (1303: *Colth,* Gy. 1: 635, Bihar vm.; vö. 1212/1338/1410: *Koth,* szn., ÁSz. 468, RÁCZ A. 2007: 161, de lásd FNESz. *Kót*), *Dobóca* (1336: *Doboulcha,* Gy. 2: 494, Gömör vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Dubovica* hn., szln. *Dobovica* hn., FNESz.). Adataim között egy esetben olyan területen is felbukkan a későbbi évszázadokban *l* nélküli alak, amelyre a korai ómagyar korban ez a sajátosság kevésbé tűnik jellemzőnek: *Barót* (1224: *Boralt,* Gy. 2: 101 ~ 1600 k.: *Barot,* ETH. 2: 29, erdélyi Fehér felső része; puszta személynévből magyar névadással, vö. 1300/1338: *Baruth* szn., az alapjául szolgáló személynév német eredetű, vö. régi ném. *Barolt, Barold* szn., FNESz., BAHLOW 1967/1980: 53).

Különösen tanulságos ebből a szempontból azoknak a helynévpároknak a szemügyre vétele, amelyek a későbbi évszázadokban névhasadás[18] útján eltérő hangalakúakká váltak. Így például a Hunyad vármegyei *Folt* és a Heves vármegyei *Fót* (1321: *Folth,* Gy. 3: 293, Hunyad vm., 1261/1271: *Folth*, Gy. 3: 93,

[18] Szintén divergens változás eredményének tartott névpárok a helynevek köréből például *Csitár : Csatár, Komló : Kömlő, Kékcse : (Tisza)kécske, Piski : Püski* stb. (vö. KISS L. 1994, 1995).

Heves vm.; a m. *folt* 'rész, darab; embercsapat' fn.-ből keletkezett, FNESz.) vagy az Arad vármegyei *Csolt* (1334–35/PR.: *Chold,* Gy. 1: 174, Arad vm.) és a Békés vármegyei *Csót* (1222/1550: *Cholt,* Gy. 1: 504, Békés vm.), valamint a Pilis vármegyei *Csód* (1281: *Chold,* Gy. 4: 585, 1285: *Chold,* Gy. 4: 595, Pilis vm.; talán puszta szn.-ből magyar névadással, vö. 1295: *Chowlth* szn., 1212: *Chot* szn., FNESz., KISS L. 1995: 22) révén ugyancsak az mutatkozik meg, hogy a keleti területekre az ómagyar kort követő időszakban sem jellemző az *l* kiesése.

7. Az *l* kiesésének vizsgálata — a nyelvjárástörténeti sajátosságok részletes bemutatásán túl — véleményem szerint számos olyan alapvető összefüggésre világított rá, ami a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti elemzésekre vonatkozó általános módszertani ügyeket érint. Így például a névhasadás útján eltérő hangalakúvá váló helyneveknek a területi különbségek feltárásában játszott kiemelt szerepe arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelvjárástörténeti eredményekhez elengedhetetlen bizonyos jelenségek együttlátása, együtt történő elemzése. Egyes hangtani változási folyamatok párhuzamossága és azonos módon való kezelése (lásd a *völgy* és *hölgy* hangalaki változását) ugyancsak az adott elemek etimológiájának és ezen keresztül nyelvjárástörténeti sajátosságainak a vitás kérdéseiben lehet a segítségünkre. Egy-egy elem későbbi részletes hangtörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatának (lásd például a *föld, völgy* gyakorisági viszonyait) szintén nagy jelentősége lehet az adott nyelvjárástörténeti jelenség alaposabb megismerésében.

A nagy elemszámú korpuszon nyugvó nyelvjárástörténeti elemzések ugyanakkor azoknak a területeknek a vizsgálatára is visszahathatnak, amelyekre az ilyen kutatások támaszkodnak. A gyakorisági, kronológiai elemzések például az egyes elemek etimológiai bizonytalanságaiban nyújthatnak segítséget (lásd például a *völgy l*-jére vonatkozó megállapításokat). Mindezek mellett egy-egy jelenség gyakorisági, kronológiai, nyelvjárástörténeti jellemzői a bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adatainak megítélésében ugyancsak támpontul szolgálhatnak (lásd például a *tót, boldog, Csanak* elemek kapcsán leírtakat).

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BAHLOW, HANS 1967/1980. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt.* Reprint. München, Keysersche Verlagsbuchhandlung.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk. *A magyar nyelv története.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.

BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

DUDÁS GYÖRGYI 2002. A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások 40:* 21–34.

ETH. 2. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Háromszék.* Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SLÍZ MARIANN. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HORGER ANTAL 1910. Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Magyar Nyelvőr 39:* 289–299.

KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az *-óc* végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények 110:* 205–226.

KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások 52:* 89–124.

KISS LAJOS 1984. Hernád. *Magyar Nyelvőr 108:* 100–101.

KISS LAJOS 1994. Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („Névhasadás"). In: SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LŐRINCZY ÉVA szerk. *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 103–107.

KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

LOSONCZI ZOLTÁN 1936. A magyar *l* kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények 50:* 240–251.

B. Lőrinczy Éva 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban.* Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Mező András 1971. Máriapócs. *Magyar Nyelvőr 95:* 360–361.
Mező András–Németh Péter 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
Mozga Evelin 2020. A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei. *Magyar Nyelvjárások 58:* 133–163.
Németh Péter 1997. *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, Ethnica.
Németh Péter 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig.* A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
Nyirkos István 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
OklSz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
Póczos Rita 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
Rácz Anita 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
Simonyi Zsigmond 1907. Álcs és társai. *Magyar Nyelvőr 36:* 189–191.
Slíz Mariann 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342).* Budapest, Históriaantik.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
Tóth Valéria 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
Tóth Valéria 2004. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. 1–2. *Magyar Nyelv 100:* 321–331, 454–470.
UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II.* Szerk. Rédei Károly. Budapest, 1968–1988. III. Register. Budapest, 1991.
WOT. = Róna-Tas András–Berta Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Dropping of the *l* Sound in the Dialects of the Early Old Hungarian Era

The dropping of the *l* sound represents a key issue in historical dialectology focusing on the early Old Hungarian Era as the phenomenon is related to several other phonological dialectal oppositions (e.g., the *ë ~ ö,* as well as the monophthong ~ diphthong duality). Therefore, addressing problems in this respect may also contribute to the better understanding of several dialectal features from the early Old

Hungarian Era. Earlier studies in historical linguistics and historical dialectology did not provide a uniform opinion on the details and chronology of the phonetic features of this change. The separation of the vocalization of *l* and the direct dropping of *l* is also problematic because although previous studies differentiated between the two processes on the theoretical level, the specific examples often become blurred (in an understandable way due to the orthographic inconsistencies of the time). Thus the phonetic, etymological, chronological, and dialectal issues of the phenomenon need revision in several respects. Such a study is also timely due to the much higher quantity of historical data that is available today.

The short vowel + *l* ~ long vowel opposition may emerge in particular dialects either with the dropping of *l* or reciprocally, with the inetymological insertion of the *l* sound. To be able to reconstruct the two processes of change with an opposite direction, we must also be familiar with the etymology of the given linguistic elements (common nouns and toponyms). In my paper I present this phenomenon according to the different etymological groups. We should also pay special attention to the phonetic features of the dropping and insertion of the *l* sound, as it seems that the toponym-etymological attributes also greatly impact frequency.

The *l* sound was not dropped in all dialect types, thus it resulted in dialectal differences between different dialect types. When studying the regionality of the dropping and insertion of *l,* I examine the toponyms and common nouns showing opposition, thus those cases when forms with and without *l* may be found in records at the time at any point within the language area. For this purpose in many cases I scrutinize toponym-etymological clusters. Thus to be able to identify regional differences, I examined more than 1,200 records.

Beyond the detailed introduction of features in historical dialectology, the examination of the dropping of the *l* sound also sheds light on numerous fundamental issues that are related to general methodological questions relevant for historical dialectology focusing on the early Old Hungarian Era.

Vékony Vivien

Bocsár és társai

1. A régi magyar településnevek egyik jellegzetes típusa foglalkozást jelentő szavakból alakult. Azokat a névalkotó lexémákat, amelyek népeket, törzseket és foglalkozásokat jelölnek, társadalmi csoportneveknek nevezzük, ugyanis közös jellemzőjük, hogy nominatívuszi alakban is emberek csoportját, emberi közösséget jelölnek (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 248). A foglalkozásnévi eredetű településnevek esetében az elsődlegesen egyént jelölő szó a névadás során gyűjtőnévként az egész falu megnevezésévé vált. A településnevekben megjelenő egyes középkori foglalkozásokat a történészek az ún. fejedelmi szolgálónépekhez kötik. A középkorban egy-egy település teljes lakossága vagy csupán lakosainak egy része valamilyen szolgálatra volt kötelezve. A kérdés társadalomtörténeti vonatkozásainak a kutatása a történettudomány feladatkörébe tartozik, amely a szolgáltatást végző lakosokat szolgálónépeknek, a településeket szolgálónépi településeknek nevezi (HECKENAST 1970, GYÖRFFY 1972, KRISTÓ 1976, KIS P. 2010). Nyelv- és névtörténeti szempontból e településnév-típus eddig viszonylag kevesebb figyelmet kapott (vö. RÁCZ A. 2015, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 282–290). E kérdéskört legutóbb TÓTH VALÉRIA érintette egyik tanulmányában (2019), amelyben a *Taszár* és a *Csatár* településnevek névbokrát vizsgálta meg komplex módon, a helynév-rekonstrukció módszerét alkalmazva, s arra az eredményre jutott, hogy a *Taszár* típusú helynevek a szlávban keletkezhettek, így a magyarban névátvételek, a *Csatár* nevek viszont inkább a szlávból átvett köznévből a magyarban alakult helynevek.

Én magam az alábbiakban az ő módszerét alapul véve és némileg kiterjesztve kívánom megvizsgálni a *Bocsár* településneveket. Az ennek alapjául szolgáló 'hordókészítő' jelentésű *bocsár* közszót azonban nem önmagában elemzem, hanem a vele nagyjából azonos jelentésű, így egy szómezőbe tartozó lexémákkal együtt. A vizsgálat során ennek megfelelően figyelembe veszem az ugyancsak ómagyar kori adatolású *kádár, bodnár* és *pintér* szavakat is. Kiindulásom alapja tehát nem a helynévi előfordulás, hanem a szemantikai azonosság a bizonyos fokú alaki hasonlóság (azonos jellegű szóvégződések) megléte mellett. A vizsgálatot azonban a szómező további elemeire is kiterjesztem, így a fentiekkel lényegében azonos jelentésű *kádas* és *hordós* szavakat is bevonom az elemzésbe.

DOI: 10.35528/Helynevtort/16/07

E módszertani kísérletnek az a célja, hogy megvizsgáljam: a jelenlegi szótörténeti tudásunkhoz képest kapunk-e további tudományos ismereteket a komplex nyelv- és névtörténeti elemzés révén.

2. A ***bocsár*** szót KNIEZSA ISTVÁN a kétes eredetű, kihalt szavak között tárgyalja *bucsár(d)* címszó alatt. Első adatát a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű alapítóleveléből idézi: 1002/1109: *βουτζιάριν,* további adatai a közszói említésekre latinizált formák: 1209: *buchariorum,* 1237–1240: nomina *buchariorum,* 1280/1323: terram curriferorum, *bochariorum* reginae stb. (SzlJsz. 600). Magyar nyelvű közszói adatát nem közli, jelentését kérdőjellel 'kádár'-ként rekonstruálja, amely egy Árpád-kori kondicionárius réteget jelölt, amelynek még ispánja is volt. Eredetéről azt tartja, hogy „nyilván egy szláv **bъčarь* 'Böttcher; kádár' átvétele", amely esetleg az oroszból származik, mivel a lexémát a magyarság szomszédságából nem tudjuk kimutatni, az orosz szó korát viszont ismeretlennek mondja. Kevésbé tartja valószínűnek, hogy egy görög szó lenne a forrása, ahogyan az korábban a szakirodalomban felmerült. Megemlíti azt is, hogy ebből a szóból valók a magyar *Bocsárd* helynevek is, korrigálva a maga korábbi, személynévből való helynévmagyarázatát. Ezt a helynévfejtést elfogadja KISS LAJOS is, aki a *Bocsár* és *Bocsárd* neveket a régi magyar *bocsár, bocsárd* 'kádár, pohárnok' szóból származtatja, megemlítve, hogy „az Árpád-korban a bocsárok tárolhatták a várszervezet alá rendelt szőlősök által termelt bort" (FNESz.). Régi szótáraink közül egyikben sincs rá vonatkozó adat. KRESZNERICS FERENC és a CZUCZOR–FOGARASI-szótár is csupán helynévként említi.

Árpád- és Anjou-kori személynévi előfordulására nem találtam közvetlen adatot, de az ÁSz.-ban akadnak esetleg ide vonható adatok: 1279: *Bolchardus,* 1279/1494: *Bolchardus,* amelyek valószínűleg egy *Bolcsárd* névalak latinizáló végződéssel ellátott formái (a névben a szóbelseji *l* megjelenéséhez lásd KATONA 2020: 150–152). KISS LAJOS ide tartozónak mondja az 1211: *Bosar* személynevet is (FNESz. *Karancslapujtő*), amely egyedüli előfordulásként szerepel *Bosur, Busar* nevekkel együtt az ÁSz.-ban. Régi családneveink között kevésbé gyakori előfordulással szerepelnek az erre a tőre visszavezethető formák: elsőként 1522-ben *-i* képzős *Bochari,* 1576-ban pedig *Bocsárdi* alakban fordul elő, ezek azonban a *Bocsár* ~ *Bocsárd* helynevekből alkotott személynevek (RMCsSz.). N. FODOR JÁNOSnak a 18. század eleji állapotokat tükröző Történeti magyar családnévatlaszában nem szerepel egyik név sem (TMCsA.). Az újabb kori családnévanyagban HAJDÚnál található ugyan *Bocsár* családnév, 2007-ben azonban ilyen formában senki nem viselte Magyarországon ezt a nevet, *Bócsár*-ként is mindössze hárman, de a fenti helynévi alapú *Bocsárdi* ~ *Bocsárdy* neveknek is csupán 28 viselője volt, *Bocsáry*-nak pedig egy embert hívtak akkor (ÚCsnT.)

Településnévként az alábbi adatait ismerjük.

Bocsár 'település Csanád vm. DNy-i csücskében Torontál vm. határánál; ma Bočar' 1211: *Bocar,* v. ~ *Bogar,* v., 1238/1377: *Buchar,* pr., 1274>1340: *Bochar* (KMHsz. 1.). GYÖRFFY GYÖRGY szerint várnépek lakták, akiknek pohárnok foglalkozására a település nevéből következtet (Gy. 1: 849).

Bocsár 'település Nógrád vm.-ben, Salgótarjántól Ny-ra; a mai Karancslapujtő része' *1330>1367>XIX: *Bocsár* (Gy. 4: 231). GYÖRFFY a lakóiról nem közöl semmiféle információt.

Bocsár 'település Abaúj vm. középső részén, Kassától D-re; ma Bočiar' 1249: *Boltsschar,* t., [1267]: *Bolchar,* 1332–35/PR.: *Belser ~ Boher* (Gy. 1: 69). GYÖRFFY szerint várnépek, illetve várjobbágyok lakták, akik foglalkozásáról azonban nem tesz említést. A település neve jóval gyakrabban szerepel *-d* helynévképzővel ellátott **Bocsárd** formában (ehhez lásd TÓTH V. 2001: 29), a magyar neve ma is ez.

Ezek mellett két *Bocsárd* nevű településről tudunk az erdélyi Fehér megyében:

Bocsárd 'település Fehér vm.-ben, Gyulafehérvártól É-ÉNy-ra' 1238/1290–1301: *Buchad,* 1299/1369/1590: *Bwchard,* t., v., 1332–35/PR.: *Buchard ~ Bulhard ~ Bohard* (Gy. 2: 134). Később *Borosbocsárd* néven szerepel, ez a neve — a közeli *Búzásbocsárd* nevéből következtethetően — esetleg már a (korai) ómagyar korban is meglehetett. A jelzői szerepű névrész minden bizonnyal a település bortermelő jellegére utal. A településnév mikrotoponimákban is előfordul: *Bocsárdpataka-fő:* 1299/1369/1590: *Bwchardpatakafeo,* loc. és *Bocsárd-mező:* 1299/1369/1590: *Buchardmezeo,* loc. (Gy. 2: 102, 134).

Bocsárd 'település Fehér vm.-ben, Balázsfalvától ÉNy-ra' 1303: *Bochard,* amelyet már az ómagyar korban is említenek a ma is használatos *Búzásbocsárd* formában: 1332–35/PR.: *Buzasbuchard ~ Buzabuhhard ~ Buzazbuchard* (Gy. 2: 134). Ezek pohárnok foglalkozású lakóira csak nevükből következtet GYÖRFFY.

Összegzésképpen megállapítható, hogy *bocsár* köznévről közvetlen adatunk nincs a korai ómagyar korból, latinizált formában azonban többször is említik a források. Személynévként való használatára az Árpád-korból nagy valószínűséggel van adat, a *-d* végű formák személynévképzős változatok is lehetnek. Családnévként azonban nem tudjuk adatolni a középkorból, az újkorban is rendkívül ritka előfordulású. Mindez esetleg arra utal, hogy a családnevek kialakulásakor köznévként már nem vagy csak egészen kis területen lehetett használatban. Öt település nevében igazolható a szótő jelenléte, két esetben alapalakban szerepel, két esetben *-d* helynévképzős formában, egy település nevében pedig mindkét névformában. A képzős formák alapján nem szükséges a közszó *d*-re végződő változatát feltenni (ahogyan KNIEZSÁnál és KISS LAJOSnál láthattuk). A helynevek a Kárpát-medence különböző térségeiben fordulnak elő: Abaúj, Nógrád, Csongrád és az erdélyi Fehér (2) vármegyében (lásd ehhez az 1. térképet).

1. térkép. Bocsár *településnevek a Kárpát-medencében*

3. A ***kádár*** 'hordókészítő' a köznyelv szavaként széles körben elterjedt szó. Legkorábbi szótáraink már tartalmazzák, Calepinus szótárában 1585-ben *kádár* formában szerepel (TESz.). Az Erdélyi szótörténeti tár gazdagon adatolja a szót, első adatát még korábbról közli: 1570: hogy az *Kadart* Be Idezzek (SzT.). A *kádár* a régi magyar szótárak közül szerepel SZENCZI MOLNÁR ALBERTnél 'Doliarius, Vietor' (azaz 'hordókészítő, kosárfonó', vö. FINÁLY 1884) jelentéssel. Fontosabb 19. századi szótárainkban a következő jelentésekkel találjuk meg: 'Mesterember, ki kádakat, hordókat, sajtárokat, dézsákat, s több eféle faedényeket készít, máskép: bodnár. Németesen: pintér' (CzF.); 'Kádat, hordót, dézsát készítő mesterember' (BALLAGI).

A szó eredetével kapcsolatban KNIEZSA bizonytalanul nyilatkozik, a kétes eredetű szavak között tárgyalva a köznevet: „Bár a foglalkozást jelentő *-arь* képző minden szláv nyelvben megvan és a *kadь* szó is mindenütt ismeretes, a **kadarь* szót csak a sz[lovák]ból és a vendből ismerjük, de ezek lehetnek magyarból való átvételek is" (SzlJsz. 657). A TESz. jóval több szláv nyelvből adatolja, de feltűnőnek tartja, hogy csak a magyarság szomszédságában van meg. A szó közvetlen forrásának legnagyobb valószínűséggel a szlovént mondja. A vele összefüggésben lévő, a szlávban kétségkívül ennek alapszavaként tekinthető magyar *kád* is közvetlenül a délszláv nyelvek valamelyikéből kerülhetett be a magyar nyelvbe (TESz.). Már KNIEZSA is felvetette (korábbi elképzelések nyomán), hogy a *kádár* esetleg ennek a magyar *-ár* képzővel alakított változata, de ez a képzésmód a nyelvújítás korára volt jellemző; ezt az érvelést a TESz. is átveszi, de megjegyzi, hogy a képző régebbi szavakban (pl. *solymár*) is jelentkezik.

Személynévként jó néhány adatát ismerjük az Árpád-korból, ezek közül egyesek azonban aligha származhatnak a foglalkozásnévből. A krónikairodalomban a hun–magyar mondakörben szerepel ilyen nevet viselő személy, Kézainál például 1282–1285: nomine *Kadar* de genere Turda (ÁSz.) formában. Ezt a nevet később, a 18. sz. végétől köznévként 'egyfajta bíró' értelemben kezdték használni (TESz.). Más esetekben (pl. +1214/1334: *Kadar* filio Folkus, 1255/1255: Stephanus filius *Cadar* de Tolchva; ÁSz.) viszont a személynevek mögött nem minden alap nélkül sejthetjük a szláv eredetű foglalkozásnevet. (Az utóbbi név viselője például a híres bortermelő helyről, Tolcsváról való.) Ezt a feltevést erősíti az is, hogy a későbbiekben családnévként meglehetősen gyakori előfordulásúnak mutatkozik, KÁZMÉR MIKLÓS majdnem két hasábnyi adatot közöl erre vonatkozóan (RMCsSz.). 2007-ben Magyarországon 9209 személy viselte ezt a családnevet, HAJDÚ szerint „A nyelvterület keleti felében, Debrecen környékén és északkeleten, de különösen Erdélyben igen gyakori." (CsnE. 235). A fenti, mondákban szereplő nevet HAJDÚ az ótörök eredetű 'hatalmas, erős' jelentésű *Qadar ~ Qadïr* név átvételének tartja. Úgy véli, a családnév egyrészt ebből alakult apanévi funkción át, másrészt pedig a foglalkozásnévből, amelyet 16. századi szláv jövevényszónak tekint.

2. térkép. *A* Kádár *családnév gyakorisága 1720-ban*
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

VÖRÖS FERENC szerint ez utóbbi szó a déli, illetve az északi szláv nyelvekből/dialektusokból érkezhetett nyelvünkbe, leginkább a szlovák lehetett az átadó. A

családnév 1720-ban az ország keleti és középső területein volt leginkább elterjedve (2017: 458). N. FODOR JÁNOS történeti családnévatlaszának térképe szerint (lásd a 2. térképen) a 18. század elején Erdély és a Partium területén kívül máshol elszórtan mindössze egy-egy adattal szerepel (TMCsA.).

Helynévként mindössze egyetlen **Kádár** névről van tudomásom, egy Vas megyei birtokot említenek ilyen néven: 1257: in comitatu Castriferrei … possessione *Kadar* vocata (ZalaOkl. 1: 33).

De elképzelhető, hogy **Kádár** birtoknevet takar az a Bars megyei említés is, amely ezt Szőleny szomszédságában, a Garam mellett levőnek mondja: 1265: particulam terre … Zeulen vocatam vicinam et commetaneam cum *Kadar* prope Gran (ÁÚO. 8: 137), ezt azonban az ÁSz. és GYÖRFFY is személynévi előfordulásnak tekinti (Gy. 1: 478).

Felvetődhet még a Veszprém mellett fekvő **Kádárta** nevének (1355: *Kadarta*) az ide kapcsolása is. MIKESY SÁNDOR szerint ismeretlen eredetű, mivel „A megfejtésére irányuló eddigi kísérletek nem értek el kielégítő eredményeket.” (VHL. 210). KISS LAJOS bizonytalanul a régi *Kádár* személynévhez kapcsolhatónak tartja, annak *-ta* képzőbokros származékaként (FNESz.). Jelzi ugyanakkor azt is, hogy „a m. *kádár* foglalkozásnévhez, illetőleg annak szláv eredetijéhez aligha van köze”.

Noha HAJDÚ 16. századi jövevényszónak mondja (CsnE. 235), a fentiek alapján megállapítható, hogy a *kádár* közszóként már létezhetett a korai ómagyar korban is: ezt valószínűsíti (gyér számú) személynévi és esetleg (kevésbé valószínűen) helynévi előfordulása is. VÖRÖSnek azt a feltevését, miszerint a jövevényszó a szlovákból került volna be a magyarba, nem támogatja a lexéma családnévként való elterjedtségének a névföldrajza. Ugyancsak ellene szól ez a TESz. szlovén eredeztetésének is. A családnév hiánya a Dunától Ny-ra felveti azt is, hogy az említett helynevek esetleg inkább a nem foglalkozásnévi eredetű személynévből származtathatók. A foglalkozásnévi alapú, szolgáltatónépeket jelölő településnevek közé aligha sorolható be, HECKENAST nem is veszi fel a listájába (1970).

4. A ***bodnár*** ma már köznévként elavult, illetve nyelvjárási szó (TESz., ÚMTsz.). Eredeti jelentése ’hordókészítő’ volt, vagyis a fentebb tárgyalt *bocsár* és *kádár,* illetve a *pintér* szinonimája lehetett. Később a németből átvett *bognár* szó hatására megjelent ’szekérgyártó’ jelentése is. Közszói használatára elsőként 1584-ből van adatunk: *bodnar* (TESz.), Szikszai Fabricius Nomenclaturájában is szerepel, 1590: *Bodnar* (RMGl.). Régi magyar szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT említi ’Faber materiarius’ (a. m. ’famunkás’, vö. FINÁLY 1884) általános jelentéssel. PÁPAI PÁRIZnál és KRESZNERICSnél nem található meg, szerepel viszont a más fontos 19. századi szótárakban: ’Kádár, németesen pintér. Szoros értelemben olyan mesterember, ki bodonféle edényeket készít, de szélesebb értelemben hordókat, kádakat, sajtárokat, kannákat és hasonló faedényeket gyártó mesterember’ (CzF.), ’Hordókat, faedényeket készítő mesterember, más

néven kádár, pintér' (BALLAGI). A legújabb tájszótár Heves megye, Karcag, Hajdúböszörmény területéről és a palóc vidékről adatolja, de *butnár* alakban közli Moldvából is (ÚMTsz.).

A szó szláv eredetű, megfelelői megtalálhatók több nyugati, déli és keleti szláv nyelvben is. KNIEZSA szerint a magyarba egy szlovén, ókaj-horvát **bъdnarь* kerülhetett át (SzlJsz. 96), ugyanezt vallja némileg bizonytalanul a TESz. is. A szlávban ez a **bъdьnъ* főnévnek az **-arjь* foglalkozásnévképzős származéka. Az alapszó *bodon* > *bödön* formában ugyancsak átkerült a magyarba. A *bodnár* szónak a magyarban többféle hangalakváltozata is létrejött: *bonnár, bënnár,* a régiségben: *bondor* (TESz.). Az EtSz. szerint a magyar *bodnár* közvetlen forrása a szláv *bedna(á)r* lehet.

Árpád- és Anjou-kori személynévi előfordulására nem találtam adatot. Családnévként viszonylag gyakori lehetett viszont már a középkorban is, KÁZMÉR MIKLÓS majdcsak egy hasábnyi adatot közöl erre vonatkozóan, először 1406-ban fordul elő *Bodnar* alakban (RMCsSz.). VÖRÖS FERENC szerint az 1720-as években jellemzően az ország északi területein volt használatos *Bodnar ~ Bodnár ~ Bondár ~ Bodnyar* alakváltozatokban. Úgy véli, hogy a szó valószínűleg az északi szláv dialektusok közvetítésével került a magyarba, a magyar *Bondár* hangátvetéses változatai pedig a keleti szláv nyelvekben vagy azok hatására alakulhattak ki (2017: 392). N. FODOR JÁNOS térképei (TMCsA.) a 18. század elején az ország középső, valamint északkeleti és északnyugati részein mutatják a családnév jelenlétét, a nem túl nagyszámú név egy harmada Zemplén megye területéről való. A családnévatlasz megfelelő térképén feltűnő a név különösen gyakori jelenléte a tokaji borvidék környezetében (lásd a 3. térképen). 2007-ben 14.943 személy viselte Magyarországon a nevet, többféle alakváltozatban, pl. *Bonnár, Bondár, Bondar.* HAJDÚ MIHÁLY szerint „Általában az Alföldön, leginkább annak északkeleti részén, Szabolcsban, Szatmárban, de Békés megyében is: Sarkadon és környékén gyakori." (CsnE.). Abból, hogy a 19. században névmagyarosításkor sokan választották a *Bodnár* családnevet, HAJDÚ arra következtet, hogy akkoriban még élhetett a szó közszói jelentése is. VÖRÖS FERENC a 2009-es adatok alapján az országban való elterjedtségéről a következőket mondja: legjellemzőbb Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (4044 fő), ezt követi Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (2606 fő), Budapest (1983 fő), Hajdú-Bihar megye (1832 fő), Pest megye (1125 fő), Békés megye (606 fő). Azt láthatjuk tehát, hogy döntően az ország keleti területein, illetve Pest megyében gyakori ez a családnév (2014: 250).

A foglalkozásnév a mai nyelvjárások szűk térségében fordul elő. A névföldrajzi adatok szerint régebben jóval nagyobb területen ismerhették a szót, annak aktív ismerete nélkül ugyanis aligha alakulhatott volna belőle viszonylag gyakori családnév. A névföldrajzi ismeretek kevésbé támogatják KNIEZSA és a TESz. szlovén, horvát eredeztetését, sokkal inkább a magyar nyelvtől északra, északkeletre elhelyezkedő szláv nyelvek átadó szerepét valószínűsítik.

3. térkép. *A* Bodnár *családnév gyakorisága 1720-ban*
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

5. A ***pintér*** — a *bodnár*-hoz hasonlóan — köznévként elavult szó, nyelvjárási lexémaként azonban ma is többfelé előfordul. Eredeti ’hordókészítő’ jelentése mellett más értelemben használják Jánosiban (Szlovákia) és Gyöngyös környékén, itt ’disznóölésre vállalkozó, ehhez értő, de a hentesmesterségben többnyire nem szakképzett férfi; böllér’ jelentésben él (ÚMTsz.). Összetételei *(pintér(ező)-gyékény, pintérkákó, pintérlelke)* az eredeti jelentéséhez kapcsolódnak. Újabb kori köznévi adatai főleg a Dunántúl nyugati részéről valók, de szerepelnek mellettük Szeged környéki előfordulások is. Első közszói említését a TESz. szerint a Margit-legendából ismerjük (1510: *pinter*), de MOLLAY jóval korábbi előfordulásait is említi: Selmecbányáról 1365-ből *(Pinter),* Sopronból 1379-ből *(pinter),* továbbá szóeleji *b*-vel közli a szász telepítésű felvidéki Bártfáról és az erdélyi Brassóból a 15. századból (1982: 439). A 16. századi szójegyzékek is tartalmazzák (RMGl. 573). Régi szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR ALBERTnél a *kádár* értelmével megegyezően ’Doliarius, Vietor’ jelentéssel található meg, ugyanígy szerepel később KRESZNERICSnél is. Két szótári értelmezése a 19 századból: ’Fából dolgozó kézmives, ki hordókat, kádakat, bödönyöket, s hasonló fa edényeket készít; s néha, kivált az uraságok, kolostorok, borkereskedők szolgálatában levén, borokat is kezel. Eredetileg német szó: Binder; magyarul kádár, vagy bodnár, mely ugyan szükebb értelmü mint Binder, mivel nem csupán kádakat, illetőleg

bodonokat készít' (CzF.), 'Hordókat, kádakat és más faedényeket készítő iparos' (BALLAGI).

A foglalkozásnév bajor-osztrák eredetű. A német *binden* 'köt, megköt, összeköt, valamit valamivel körülvesz, körülköt stb.' ige főnévi származéka (középfelnémet: *Binder*), amely azért válhatott a hordókészítő mesterember jelölőjévé, mert a hordókészítés munkamenetében igen fontos mozzanat a dongák összeabroncsozása, abronccsal való összekötése (TESz.). A lexéma zöngétlen *p* és *t* hangjai utalnak a magyar szó bajor-osztrák eredetére, amely MOLLAY szerint pontosabban korai újfelnémet kori hazai bajor-oszták eredetű (i. h.).

Árpád-kori személynévi előfordulását nem ismerjük. A TESz. első személynévi említéseként kérdőjellel egy 1406-os *pyter [ɔ: pynter]* adatot közöl. Régi családnévszótárunk meglehetősen gyakorinak mutatja, több mint egy hasábnyi adatot találunk KÁZMÉRnál, első előfordulásai a 15. század elejéről valók (1414: *Pyther,* 1419: *Pynther,* RMCsSz.). VÖRÖS FERENC családnévatlasza szerint az 1720-as években leginkább az ország nyugati területein gyakori (2017: 352). N. FODOR JÁNOS családnévatlasza (TMCsA.) a 18. század elejéről csaknem háromszáz *Pintér* családnevet tartalmaz, amelynek több mint egyharmad része Vas és Sopron megyéből való. A név döntően a Dunántúlon szerepel, elterjedése lényegében nem lépi át a Tiszát, és nem terjed ki az ország északi térségére sem (lásd a 4. térképen).

4. térkép. *A* Pintér *családnév gyakorisága 1720-ban*
(a sötétebb színek nagyobb gyakoriságot jeleznek)

A *Binder* mint német név Brassó és Beszterce vidékén szerepel. 2007-ben csaknem 25 ezer ember viselte Magyarországon ezt a nevet, így a gyakoribb magyar családnevek közé tartozik. HAJDÚ szerint a Dunántúl nyugati részén és a Délvidéken gyakoribb (CsnE.).

Pintér településnévről nincs tudomásom.

A nyelv- és névföldrajzi adatok azt mutatják, hogy a jövevényszó nyugat felől, a német–magyar nyelvhatár irányából terjedhetett el a magyar nyelvterületen. Az Árpád-kori jelentősebb német telepítések környezetében nem szerepel, ott névként is csak a *Binder* változatáról van tudomásunk, amely a helyi német nyelv elemeként értelmezhető.

6. A ***kádas*** melléknév, illetve főnév a *kád* főnév *-s* melléknév-, illetve főnévképzős származéka. A TESz. szerint a *kád* szláv, közelebbről déli szláv, leginkább szlovén eredetű szó a magyarban, amely valójában nemzetközi vándorszó, s végső forrása a héber *kad* 'faveder' (TESz.). A *kád* első köznévi adata a 14. sz. végéről, a Besztercei szójegyzékből való: 1395 k.: *kad* (RMGl.). A szó eredeti jelentése 'fából készült, nagy űrtartalmú, felül nyitott edény' (TESz.).

A *kádas* főnévi származék legkorábbi előfordulásait szótáraink személynévi használatban közlik, első közszói előfordulását 1574-ből ismerjük (*kadasoknak,* TESz.). Jelentését — olykor csak kérdőjellel — 'kádár, pintér' értelemben adják meg (OklSz.), de 'egy fajta kiskereskedő'-ként is szerepel. Régi szótárainkban csupán ERDÉLYI FERENC említi ugyancsak kérdőjellel 'kádár, pintér' jelentéssel (SzT.). Tájszóként közli a Szegedi és a Szlavóniai tájszótár (SzegSz., SzlSz.). A SzT. sem említi közszóként.

Árpád-kori személynévi előfordulására nem találtam adatot (ÁSz.). KÁZMÉR MIKLÓS viszont majdcsak egy hasábnyi adatot közöl róla, első előfordulásaként egy 1470-ből való *Kadas* személynevet ad meg (RMCsSz.). Az alapjául szolgáló főnév fő jelentését 'kádár, pintér'-ként határozza meg, de emellett szerepel nála a 'salétromfőző', illetve a 'fűszert áruló kereskedő' értelem is. N. FODOR JÁNOS történeti családnévatlasza (TMCsA.) mindössze 10 ilyen nevet tüntet fel, amelyek az ország északkeleti részéből valók. 2007-ben Magyarországon több mint ezer személy viselte ezt a családnevet, az ország keleti részén. HAJDÚ szerint a név a 'kádkészítő, kádgyártó' jelentésű foglalkozásnévből való, de felmerül annak a lehetősége is, hogy a *Kádas* egy ótörök *Qadar* név átvételének a magyarban megrövidült és *-s* kicsinyítő képzővel alakult formája (CsnE.). Ez utóbbi feltevés azonban kevésbé támasztható alá.

A *kádas* településnévi előfordulására nem találtam adatot, szerepel azonban melléknévként mikrotoponimákban (SzT.).

7. A ***hordós*** szót főnévi értelemben nem tudom adatolni. Személynévi elfordulása alapján azonban arra következtethetünk, hogy a lexéma egykor főnévként is használatban lehetett. KÁZMÉR MIKLÓS 13 idetartozó adatot közöl, melyek közül

az első az 1513-ból való *Hordos* személynév. Ennek közszói jelentését 'kádár, bodnár' értelemben adja meg (RMCsSz.). A történeti családnévatlasz mindössze 12 ilyen nevet tüntet fel, amelyek kizárólag a Dunántúlról valók (TMCsA.). 2007-ben Magyarországon csaknem hétszáz személy viselte a *Hordós(i)* családnevet (ÚCsnT.).

A *hordós* főnév a *hordó* 'főleg bor tárolására szolgáló hengeres faedény' főnév *-s* képzős származéka, amely éppúgy alakulhatott foglalkozást jelentő lexémává, mint a fentebb bemutatott *kádas* a *kád* szóból. Maga a *hordó* származékszó, a *hord* folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése, amelyet a 14. század végétől tudunk adatolni (TESz.).

A *hordós* településnévi előfordulására nem találtam adatot, szerepel azonban melléknévként mikrotoponimákban (SzT.).

8. A szómező elemeiről összegzésképpen az alábbiakat állapíthatjuk meg.

Kétségtelen, hogy a magyarság már az ősmagyar korban is ismerte a borkészítés mesterségét, erre utalnak az ősmagyar kori ótörök jövevényszavak közül az alábbiak: *szőlő, bor, seprő* (a borkészítés szavaként), *szűr* (ige) (ZSILINSZKY 2003: 202). A nomadizáló életmód miatt is különösen fontos lehetett a bor tárolására szolgáló tartály, amelynek régi magyar megnevezését nem ismerjük. Nem lehetetlen azonban, hogy ezt már akkoriban is a *hordó* szóval jelölték meg: az ugor eredetű *hord* ige (TESz.) melléknévi igenévi származéka egy *(bor)hordó edény*-féle szerkezetből jelentéstapadással főnevesülhetett (vö. TESz.). Az ezt készítő mestert megnevező korabeli lexémáról sincsenek ismereteink. Az adatok későbbi ritkaságából következtethetően kevésbé valószínű, hogy ez a *hordós* lett volna, bár a szóalkotás módja alapján ez nem zárható ki. Későbbi főnévi adatolatlansága, illetve családnévi ritkasága mindemellett jelezheti a szó lassú kihalási folyamatát is (ahogyan ez megtörtént más ősmagyar kori, akár az alapszókincsbe tartozó, ősi eredetű szavakkal is; lásd pl. a 'folyó' értelmű egykori *jó* szavunkat).

Az ómagyar korban kétségkívül több szó jelölte a magyar nyelvben a hordókészítő mesterembert, amit e nyelvi elemek adatolása kétségkívül igazol. Ezek között biztosan kimutatható három szláv eredetű elem *(bocsár, kádár, bodnár),* egy német eredetű lexéma *(pintér),* és feltehető két belső keletkezésű származékszó *(kádas, hordós)* megléte is.

A szláv jövevényszavak közül legrégebbi a *bocsár* lehet, amely több településnévben is szerepel alapalakban, illetve helynévképzős formában. Közszói adatát csak latinizált formában ismerjük, és személynévként sem lehetett gyakori, különösen feltűnő családnévi ritkasága. A helynévi formák átvételének koraiságára utalhatnak, mivel a szolgálónépeket megjelölő helynevek a magyar településnevek legrégebbi rétegébe tartozhatnak (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 290). Közelebbi szláv forrását nem tudjuk meghatározni, feltételezett orosz eredetét különösebb érvek nem támasztják alá. Helynévként a Magyar Királyság középső

és keleti részén szerepel. Közszói használata a szómező más, a magyar nyelvbe bizonyára később bekerült elemeinek hatására fokozatosan visszaszorult: már a családnevek kialakulásának idején, a 13–15. században sem lehetett széles körben ismert, ma pedig már kihalt szó.

A *kádár* valószínűleg későbbi szláv átvétel lehet, de semmiképpen sem a 16. századból való. Meglehetett a magyarban már a korai ómagyar korban is, amit elsősorban személynévi adatai hitelesítenek, bár ezek között más előzményre visszamenő nevek is lehetnek. Családnévként való elterjedtsége a 18. század elején Magyarország keleti-északkeleti részére volt jellemző, ami arra utalhat, hogy a családnevek, illetve a családnévelőzmények kialakulásának az időszakában, a 13–15. században tájszóként létezhetett ezen a vidéken. Ez kevésbé valószínűsíti feltételezett szlovén eredeztetését, szlovák származtatása viszont elképzelhető, de gondolhatunk esetleg keleti szláv kapcsolatára is. Később válhatott köznyelvi szóvá. A néhány dunántúli településnévi előfordulása inkább talán a vele homonim korai ómagyar kori személynévre vezethető vissza.

A *bodnár* lexéma magyar nyelvbeli szerepe a régiségben némileg hasonlóságot mutat a *kádár* szóéval. Személynévi adatai arra engednek következtetni, hogy ez is része volt a magyar nyelvnek már a korai ómagyar korban is, és a *kádár*énál akár szélesebb körű is lehetett a területi elterjedtsége. Később kerülhetett be a magyar nyelvbe, mint a *bocsár:* erre abból következtethetünk, hogy helynevekben nem fordul elő. Névföldrajzi adatai nem támogatják szlovén vagy horvát eredeztetését, kapcsolatai inkább a nyugati, esetleg a keleti szláv nyelvek felé mutatnak. Foglalkozásnévi alkalmazása visszaszorult a magyar nyelvben, de nyelvjárási szóként ma is létezik, használatát azonban befolyásolta a szintén foglalkozásnévi jelentésű, német eredetű *bognár* szavunk.

A *pintér,* amely a német nyelvből került a magyar nyelvbe, ugyancsak része lehetett már a korai ómagyar kori nyelvnek is, de helynévi előfordulásának hiánya nem túl korai átvételre utal. Nyelvföldrajzi adatai azt mutatják, hogy a nyugati magyar–német nyelvhatáron kerülhetett be a magyar nyelvbe, a német betelepítések kevésbé játszhattak szerepet e folyamatban. Tájszóként használhatták, mára kevés helyen ismert nyelvi elemmé szorult vissza.

A *kádas* és a *hordós* belső keletkezésű foglalkozásnevek keletkezési koráról nincsenek ismereteink. A családnevek kialakulásának korában nagy valószínűséggel területi megoszlás lehetett közöttük: a *kádas* a nyelvterület keleti részén volt használatban, a *hordós* pedig a Dunántúlon. Ma egyik sem él foglalkozásnévként a magyar nyelvben.

A fenti komplex elemzés rávilágított egyfelől a vizsgált szavak kronológiai viszonyaira, amelyet közszói, helynévi és személynévi előfordulásaikból, illetve ezek hiányából következően vázolhattunk fel. Területi viszonyaikra leginkább személynévi adataikból következtethettünk, amely alapján etimológiai eredetük pontosítására is lehetőség nyílott.

Irodalom

ÁSz. = Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest (később Budapest), 1860–1874.

Ballagi Mór 1873. *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is 1–2.* Pest, Franklin Társaság. Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó, 1998.

CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára.* Pest, [később Budapest], Magyar Tudományos Akadémia.

CsnE. = Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1930. *Magyar etymologiai szótár.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Finály Henrik 1884. *A latin nyelv szótára.* Budapest, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.

FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Györffy György 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle 15:* 261–320.

Heckenast Gusztáv 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Katona Csilla 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Kis Péter 2010. *A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25. Szeged. Szegedi Középkorász Műhely.

KMHsz. = Hoffmann István szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

Kresznerics Ferenc 1831. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal 1–2.* Buda.

Kristó Gyula 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.

Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum & medullam purioris Latinitatis, ejúsque genuznam in Lingvam Hugaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium scriptorum Classicorum, exhibens: Indefesso XV. Annorum labore, subcisivis ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum.* Leutschoviae, 1708. (Következik külön címlappal: *Dictionarium Hungarico-Latinum, olim magnâ curâ à Clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc vero revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditis locupletatum.* Leutschoviae, 1708.) Újabb kiadások: Nagyszombat, 1762. Szeben és Pozsony, 1767, 1772, 1801.

RÁCZ ANITA 2015. A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOCSIS ZSUZSANNA szerk. *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke. 410–421.

RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó.

RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. 1984. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR 1957. *Szegedi szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1611. *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum: summa diligentia collectum, adauctum et nunc recens excusum, in quo & propria nominapro studiosis orthographiae Graece sunt expressa, & appellativis synonyma Graeca passim inspersa sunt non pauca: vocibusvero positione & diphthongis carentibus, subjecti sunt versus veterum poetarum, quantitates syllabarum indicantes.* Hanoviae.

SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SzlSz. = PENAVIN OLGA 1978. *Szlavóniai (kórógyi) szótár.* Újvidék, Forum Könyvkiadó Intézet.

SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. 1967–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV.* Bukarest–Budapest, Kriterion–Akadémiai Kiadó.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TMCsA. = N. FODOR JÁNOS *Történeti magyar családnévatlasz.* https://csaladnevatlasz.hu.

TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 21–48.

ÚCsnT. = HAJDÚ MIHÁLY 2012. *Újmagyarkori családneveink tára. XVIII–XXI. század. I. Adatok.* Budapest, Szerzői kiadás.
ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
VHL. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF 1964. *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévatlasz.* Pozsony, Kalligram.
VÖRÖS FERENC 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévatlasz.* Pozsony, Kalligram.
ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk. 1886. *Zala vármegye története. Oklevéltár 1.* Budapest.
ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlettörténet. [Az ősmagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 173–203.

Bocsár and Similar Names

In my paper I study a characteristic type of social group names that designate a group of people, human communities even in a nominative form. During the Middle Ages the inhabitants of a settlement or a part of the population were obliged to perform some kind of a service and the word designating the individual came to be used as the name of the entire village. This settlement name type is referred to as a settlement name with an occupational name origin. I examined this topic from the perspective of historical onomastics and linguistics, as this issue has not yet been studied in scholarly research projects. My work is based on the methodology applied by VALÉRIA TÓTH in an earlier paper (2019) in which she provided a comprehensive analysis of the name cluster of the *Csatár* and *Teszér* settlement names and I extended her method to the *Bocsár* settlement names. I focused on *Bocsár* and lexemes that have the same meaning of 'barrel maker', including the *kádár, bodnár, pintér* words which also have records in the Old Hungarian Era. I started out not from the toponymic occurrence but the semantic identity that is present besides a degree of formal similarity (similar word endings). Besides these, I also provide an analysis of the *kádas* and *hordós* words.

My research has revealed that the barrel makers were probably designated in the Old Hungarian Era by the Slavic *bocsár, kádár, bodnár,* the German *pintér,* as well as the *kádas* and *hordós* words that were created internally. Of the Slavic loan words, the oldest one could be *bocsár,* which appears in several settlement names in base form as well as with a topoformant. We are familiar with its common noun record only in Latinized form, it could not be frequent as a personal name, and its use as a family name is especially rare. *Kádár* is probably a later instance of borrowing from Slavic, it is certainly not from the 16th century. It could be present in Hungarian already in the early Old Hungarian Era, which is confirmed mostly by its anthroponym data, even though there may also be names with other

antecedents. The few occurrences as a settlement name in the Transdanubia region may originate from the early Old Hungarian Era anthroponym that is homonymous with it. The role of the *bodnár* lexeme in Hungarian language somewhat resembles that of the word *kádár* in historical times. Its anthroponym data indicate that it was part of the Hungarian language in the early Old Hungarian Era already and its territorial prevalence could be more extensive than that of *kádár.* Its use as an occupational name became less frequent in Hungarian but it still exists as a dialectal word today, however, its use was influenced by the word *bognár* of a German origin and having the same meaning. *Pintér* could also be part of language in the early Old Hungarian Era but the lack of its occurrence as a toponym indicates not too early borrowing. It could be used as a dialectal word and by now it is a linguistic element known at only a few places. We have no information about the age of the creation of the *kádas* and *hordós* words. At the time when family names emerged most probably they were characterized by territorial distribution: *kádas* was used in the eastern part of the language area, while *hordós* was used in Transdanubia. Today, none of these appear as occupational names in Hungarian. The complex analysis presented has shed light on the chronological features of the examined words that were outlined based on their occurrences (or the lack of them) as common nouns, toponyms, and personal names. Conclusions about their territorial features could mostly be made based on their anthroponym data, which also enabled the specification of their etymological origin.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZŐKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.

36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. *A Survey of Historical Toponomastics.* Szerk. KOVÁCS ÉVA. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszámmal]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia.* Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, 2020. 201 lap.